

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ТУРИЗМУ ЕКОНОМІКИ І ПРАВА

На правах рукопису

БЕРЕЗЕНКО ВІКТОР ВІКТОРОВИЧ

УДК: 341.222:342(477)

**ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ УКРАЇНИ:
КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ РЕГУЛЮВАННЯ ТА ЗАХИСТУ**

12.00.02 – конституційне право; муніципальне право

Дисертація

на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Науковий керівник :

Камінська Наталія Василівна

доктор юридичних наук, професор

Київ-2017

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ДОКТРИНА ТА СУТНІСТЬ ІНСТИТУТУ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ.....	14
1.1. Становлення інституту державного кордону та його доктринальний розвиток.....	14
1.2. Поняття, види і функції державних кордонів.....	35
1.3. Особливості правового статусу і правового режиму державного кордону.....	51
Висновки до розділу 1.....	65
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ.....	68
2.1. Методологія дослідження державного кордону.....	68
2.2. Конституційно-правове регулювання державного кордону України.....	82
2.3. Міжнародно-правове регулювання державного кордону України.....	102
2.4. Загальні тенденції конституційно-правового регулювання державного кордону у зарубіжних країнах	125
Висновки до розділу 2.....	139
РОЗДІЛ 3. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЗАХИСТУ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ	142
3.1. Захист державного кордону України, забезпечення його режиму та прикордонної безпеки в контексті євроінтеграційних процесів.....	142
3.2. Захист державного кордону у зарубіжних країнах.....	164
3.3. Перспективи удосконалення регулювання та захисту державного кордону України в сучасних умовах.....	171
Висновки до розділу 3.....	188
ВИСНОВКИ.....	191
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	198
ДОДАТКИ.....	231

ВСТУП

Актуальність теми. Тривалий час спостерігається зближення правових систем країн Європи на основі загальновизнаних демократичних цінностей. Враховуючи, що євроінтеграційний напрям є пріоритетним у зовнішній політиці України, одним з невідкладних завдань на сучасному етапі державотворення і правотворчості в Україні необхідно визнати гармонізацію національного законодавства з існуючими європейськими правовими стандартами. Наближення кордонів держав-членів Європейського Союзу до території нашої держави, з одного боку, а також посягання на територіальну цілісність і непорушність державних кордонів України, з іншого боку, змушують до активних наукових пошуків, усунення правових прогалин у цій сфері та впровадження ефективних механізмів захисту режиму державних кордонів, гарантій прикордонної безпеки.

Проблеми врегулювання і забезпечення режиму державного кордону, його захисту та охорони, прикордонної безпеки та низка пов'язаних інших, властиві як Україні, так і переважній більшості держав світу, неминучими є активні реформи в цій сфері. Тому вартий уваги вітчизняний і зарубіжний досвід, зокрема становлення державних кордонів східноєвропейських країн, їх захисту в умовах геополітичних змін, міжнародного співробітництва і постконфліктного врегулювання.

Ще після проголошення незалежності 1991 р. складним і важливим питанням, що постало перед Україною як молодою державою, новим суб'єктом міжнародного права було питання формування кордону Української держави, визначення і встановлення ліній його проходження, захист й охорона, створення державних прикордонних структур. Державний кордон є, безсумнівно, стримуючим фактором, що зберігає політичну та економічну незалежність всієї країни, є одним з найважливіших чинників національної і міжнародної безпеки. Він встановлює просторові межі здійснення державного суверенітету та визначає межі територіальної юрисдикції, відокремлюючи територію однієї держави від територій інших держав або від міжнародних просторів.

З однієї сторони, безпосереднє сусідство з кордонами ЄС вигідно впливає на економічний розвиток прикордонних регіонів України, а з іншої – стримує людські контакти по обидві сторони кордону. Разом з тим, поряд з мирними і добросусідськими відносинами України з Угорською і Словацькою Республіками, Польщею, що підтверджується відповідними угодами, належним чином ратифікованими, неоднозначний розвиток відносин між Україною і низкою сусідніх держав, насамперед, пострадянськими, зумовив те, що частина ділянок державних кордонів України є не делімітовані і не демарковані, відсутнє їх належне конституційно-правове і міжнародно-правове регулювання.

Водночас, події останніх років в Україні, поряд з аналогічним досвідом низки зарубіжних держав, демонструють явні і потенційні загрози конституційному ладу, послаблення державного суверенітету, порушення територіальної цілісності, актів агресії з боку ворожих держав, їх об'єднань. Для нейтралізації таких викликів і загроз, вважаємо, Україна потребує ефективних національних механізмів захисту державної незалежності, територіальної цілісності і непорушності державних кордонів, включаючи військово-політичні, економічні, дипломатичні, правові й т. д. Безумовно, важливо, щоб вони були регламентовані на конституційному рівні, з відповідними гарантіями забезпечення на практиці.

Захист державної території і державних кордонів, суверенітету і конституційного ладу, окрім належного конституційно-правового забезпечення і відповідних механізмів його реалізації, безумовно мають ґрунтуватися на науково обґрунтованих концепціях з урахуванням потенційних загроз. Ці питання стосуються не лише однієї галузі права чи правового інституту, галузі законодавства, а з огляду на їх природу і властивості мають комплексний міжгалузевий характер. Проте в межах провідної галузі права України – конституційного права – відзначається найбільша увага до інституту державних кордонів, інших суміжних державно-правових явищ. Саме конституційно-правові принципи покладено в основу розроблення, забезпечення й удосконалення правового режиму державного кордону України, здійснення державної

прикордонної політики, виконання міжнародно-правових зобов'язань України в цій сфері. Власне вони є визначальними засадами для підготовки та прийняття необхідних нормативно-правових актів з питань державного кордону, його охорони і захисту, порядку перетину, забезпечення прикордонної безпеки тощо. Згадані чинники визначають необхідність цієї роботи, змушують здійснити аналіз стану конституційно-правового регулювання і захисту правового режиму державного кордону України. Отже, можна констатувати про актуальність цієї теми і з теоретичної, і з практичної площин.

У вітчизняній науковій літературі питання державного кордону України не надто активно досліджувались. Можна зустріти декілька праць, які безпосередньо стосуються порушеної проблематики: А. Мостиського «Міжнародно-правова основа державних кордонів України» (1993), Т. Цимбалістого «Конституційно-правовий статус державного кордону України» (1998), Т. Цимбрівського «Дотримання принципів територіальної цілісності та непорушності кордонів у міжнародному праві» (2008), О. Мякоти «Міжнародно-правовий статус державних кордонів України» (2016) та ін. На жаль, відсутні такого роду дослідження в науці конституційного права.

Саме тому основну доктринальну базу склали наукові джерела, навчальна та інша література з конституційного права України, конституційного права зарубіжних країн, міжнародного права. Слід відзначити певні здобутки в дослідженні правового статусу і режиму державної території, типології та історичного розвитку державних кордонів, механізмів їх захисту в Україні – М. Баймуратова, І. Заяця, Г. Задорожньої, О. Задорожного, Н. Камінської, М. Кулика, Б. Клочкова, А. Колодія, А. Кулька, О. Лощикіна, Д. Купрієнка, Ю. Дем'янюка, О. Діденка, Л. Осовалюка, М. Раскалей, С. Телешуна, М. Трюхана, Н. Сіцінського, В. Стешенка, Л. Тимченка, О. Шемякіна, Т. Цимбалістого, Т. Цимбрівського, І. Чорновола та ін. У зарубіжній літературі увагу також привертають питання державного кордону і державної території, прикордонної безпеки і транскордонного співробітництва (Ф. Бродель, С. Бабурін, М. Баглай, М. Есенбаєв, Д. Зотті, А. Матъез, Ф. Моро-Дефарж, Н. Левран, А. Оовел,

І. Піллерс, А. Порк, А. Рібер, С. Рік, Ф.Дж. Тернер, Сима Цянь, Л. Февр і т. д.).

Натомість, сучасні загрози і виклики, тенденції розвитку науки конституційного права зумовлюють потребу дослідження власне конституційно-правових інструментів регулювання та захисту правового режиму державного кордону України в комплексному вигляді, з урахуванням вітчизняних і зарубіжних наукових доробків та з метою належного обґрунтування удосконалення такого регулювання, забезпечення реального дієвого захисту режиму державного кордону України, прикордонної безпеки, гарантування непорушності державних кордонів України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконано відповідно до Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу (Закон України від 18 березня 2004 р. № 1629-IV); наказу Міністерства внутрішніх справ України «Про затвердження Переліку пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2015 – 2019 рр.» від 16 березня 2015 р. № 275; комплексної науково-дослідної теми Київського університету туризму, економіки і права «Туризм як суспільний феномен: проблеми теорії (туризмологія) та практики (праксеологія) туризму». Тему дисертації затверджено на засіданні вченої ради Київського університету туризму, економіки і права (протокол від 14 грудня 2015 р. № 2).

Мета і задачі дослідження. *Метою* дисертації є аналіз конституційно-правових аспектів регулювання та захисту правового режиму державного кордону України, практики договірної та інституційного забезпечення захисту державних кордонів зарубіжних країн з метою внесення пропозицій з удосконалення конституційно-правових актів України в цій сфері.

Відповідно до поставленої мети дисертаційного дослідження зроблено спробу обґрунтувати і вирішити такі наукові *задачі*:

- систематизувати доктринальну базу дослідження з проблематики державного кордону;
- визначити особливості й періодизацію процесу становлення державного

кордону України;

- розкрити сутність поняття, підходи до класифікації державних кордонів, а також його функціональну природу;

- обґрунтувати методологію наукового пізнання інституту державного кордону України;

- охарактеризувати стан конституційно-правової регламентації правового режиму державного кордону України;

- визначити міжнародно-правову основу регулювання державного кордону України та відповідність національного законодавства існуючим міжнародним зобов'язанням України в цій сфері;

- з'ясувати закономірності й тенденції конституційно-правового регулювання державних кордонів у зарубіжних країнах;

- охарактеризувати стан забезпечення захисту державного кордону України та прикордонної безпеки, виявити загрози непорушності державного кордону України в сучасних умовах та обґрунтувати шляхи їх усунення;

- сформулювати пропозиції, спрямовані на удосконалення конституційно-правового регулювання і захисту державного кордону України.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, пов'язані з конституційно-правовим забезпеченням правового режиму державної території і державного кордону України, її прикордонної безпеки.

Предметом дослідження є правовий режим державного кордону України, аспекти його конституційно-правового регулювання і захисту.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що у вітчизняній юридичній науці дана дисертація є одним з перших наукових досліджень, у якому ґрунтовно проаналізовано інститут державних кордонів у конституційно-правовому аспекті, а також визначені перспективи удосконалення конституційно-правового регулювання і захисту державних кордонів України, забезпечення прикордонної безпеки в сучасних умовах.

Наукова новизна одержаних результатів, що виносяться на захист і відображають науковий доробок у цій сфері, конкретизується в науково-

теоретичних положеннях, висновках, пропозиціях і рекомендаціях, а саме:

уперше:

– запропоновано періодизацію становлення інституту державних кордонів України, починаючи з пострадянського етапу і проголошення незалежності 1991 р., виходячи з розвитку прикордонного відомства України, міжнародної правосуб'єктності України і створення системи конституційно-правового регулювання державних кордонів України. Тобто основними є періоди: 1) 1991 – 1993 рр.; 2) 1994 – 1999 рр.; 3) 2000 – 2003 рр.; 4) 2003 – 2014 рр.; 5) з 2014 р. і до теперішнього часу;

– обґрунтовано, що хоча створено певну нормативно-правову базу України з питань державних кордонів, його режиму, певні правові положення є застарілими і не цілком відображають сучасні реалії та національні інтереси, насамперед, не забезпечують повною мірою територіальну цілісність України, її національну безпеку загалом, прикордонну безпеку зокрема. Виявлені прогалини та юридичні колізії є негативним результатом розвитку конституційно-правового регулювання відносин у сфері державного кордону, яке відзначається в багатьох випадках безсистемним і фрагментарним, іноді несвоєчасним характером, негативно впливають на встановлення, ефективність захисту правового режиму державного кордону, його охорони;

– аргументовано, що законодавче трактування державного кордону України, режиму державного кордону концептуально збігається з доктринальним розумінням цих понять. Даний режим детермінується системою взаємопов'язаних норм зобов'язуючого, забороняючого та уповноважуючого характеру;

– доведено доцільність виокремлення критеріїв класифікації державних кордонів, а саме: географічна природа, спосіб встановлення чи позначення, історичні традиції, юридично-формальний і функціональний критерії тощо;

– обґрунтовано положення про різноманітність видів і способів юридичної техніки, відмінність способів викладення змісту конституційно-правових положень про державні кордони у практиці зарубіжних держав (як правило, не містяться в спеціальних розділах чи главах конституцій, розглядаються прямо чи

опосередковано в контексті території держави, територіального устрою, конституційного і державного ладу), у спеціальних законодавчих актах регламентовані засади і механізми реалізації прикордонної політики, правового режиму державних кордонів, способів його захисту, прикордонної безпеки); конституційно-правове регулювання державного кордону здійснюється на різних рівнях (загальнодержавному, регіональному і локальному; на рівні конституцій, конституційних законів, звичайних законів і підзаконних актів);

– запропоновано на основі аналізу зарубіжного досвіду виокремити такі моделі захисту правового режиму державного кордону: централізовані, децентралізовані та інтегровані; цивільні та воєнізовані (мілітаризовані); моделі прикордонної авіації, морської охорони і захисту, «інтелектуальні моделі» охорони і захисту режиму державного кордону; конституційні та законодавчі, загального чи спеціального, відомчого та міжвідомчого характеру тощо;

– узагальнення про те, що відсутність протягом тривалого періоду (1998 – 2014 років) ґрунтовних наукових досліджень з питань конституційно-правового регулювання державних кордонів, захисту їх режиму і прикордонної безпеки, так само як і порушення міжнародно-правових зобов'язань з боку суміжних з Україною держав, призвели до посягань на територіальну цілісність і непорушність державних кордонів України. Цьому також сприяла іноді пасивна позиція чи бездіяльність спеціально уповноважених органів влади і посадових осіб, їх некваліфікованість та несвоєчасність прийнятих ними рішень у цій сфері;

– обґрунтовано пропозицію виокремлення галузі прикордонного законодавства в системі національного законодавства України як своєрідного оптимального інструменту впорядкування системи конституційно-правового регулювання та захисту правового режиму державного кордону України, гармонізації національного законодавства із законодавством Європейського Союзу в цій сфері;

– доведено, що активізація глобалізаційних і євроінтеграційних процесів, наближення кордонів Європейського Союзу до України зумовлюють нові завдання і функції державних кордонів, це відповідно розкриває пріоритетні

напрями удосконалення конституційно-правового і міжнародно-правового регулювання даного інституту, перегляду пріоритетів сектору безпеки та оборони, зовнішньої політики України;

удосконалено:

– розуміння сутності «правового статусу (конституційно-правового) статусу державного кордону України» та «фактичного статусу державного кордону», поряд з «правовим режимом державного кордону України». Перший є комплексним правовим інститутом, норми якого регламентують питання встановлення, функціонування та охорони державного кордону, закріплені у внутрішньодержавному (національному) та міжнародному праві. Фактичний статус державного кордону включає реальний стан функціонування, захисту й охорони державного кордону України із суміжними державами, відповідну правозастосовну практику;

– висновки про те, що інститут державних кордонів неможливо розглядати без ґрунтовного вивчення особливостей форми держави загалом, і форми державного устрою зокрема; статусу і правового режиму території держави; її адміністративно-територіального устрою; конституційного і державного ладу, державного суверенітету, спеціальних правових режимів та повноважень спеціально уповноважених органів публічної влади, їх посадових осіб (глави держави, уряду, парламенту, Збройних Сил, Державної прикордонної служби, Служби безпеки тощо);

– співвідношення понять державного кордону та фронтиру, межі, рубежу, границі; прикордоння і прикордонної території тощо; доведено схожість за змістом трактувань державного кордону в законодавстві інших держав, насамперед пострадянських, поряд з визначенням державного кордону в законодавстві України;

– висновки про складові елементи, рівні, об'єктно-суб'єктний склад системи конституційно-правового регулювання режиму і захисту державного кордону України;

– твердження, що формування державних кордонів України, забезпечення

захисту їх режиму та належної охорони потребують створення і реалізації відповідної науково обґрунтованої концепції, ефективної державної політики, спрямованої на здійснення комплексу організаційно-правових, військово-політичних, економічних, спеціальних заходів оперативного і стратегічного характеру. При встановленні державних кордонів України, так само як і державних кордонів зарубіжних країн, важливо запобігати появі національно-етнічних, економічних й інших конфліктів, що могли б перерости у збройні, загрози національній і міжнародній колективній безпеці;

– пропозиції про розвиток транскордонного і прикордонного співробітництва за участю України, зосередження зусиль на попередженні нелегальної міграції, контрабанди, захисті національних інтересів на кордонах, їх відображення у процесі правотворчої і правозастосовної діяльності;

набули подальшого розвитку:

– поняттєво-категорійний апарат інституту державних кордонів, зокрема, «державний кордон», «статус державного кордону», «режим державного кордону», «функції державного кордону», «конституційно-правове регулювання державних кордонів», «конституційно-правові основи державного кордону», «законодавство про державний кордон», «конституційно-правовий механізм регулювання захисту й охорони державного кордону», «прикордонна безпека», «конституційно-правовий механізм забезпечення прикордонної безпеки» тощо;

– обґрунтування, що не дивлячись на конституційно-правову природу інституту державних кордонів, йому притаманний комплексний міжгалузевий характер;

– висновки про необхідність делімітації прилеглої зони і континентального шельфу України, укладення міжнародно-правових актів (про точки стику державного кордону України з кордонами Республіки Молдова і Румунії, з кордонами Республіки Білорусь і Російської Федерації; про режим державного кордону з Республікою Молдова, Республікою Білорусь і Російською Федерацією; про точки стику виключних економічних зон і континентальних шельфів України, Румунії, Болгарії і Туреччини);

– пропозиції про невідкладну потребу внесення змін і доповнень до Конституції України 1996 р., Законів України «Про державний кордон України» 1991 р., «Про Державну прикордонну службу України» 2003 р., «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики України» 2010 р. і т. д., а також необхідність розробки і прийняття нової Концепції розвитку Державної прикордонної служби України, низки інших актів.

Практичне значення одержаних результатів. Сформульовані науково-теоретичні висновки, положення та пропозиції дисертації використані або можуть бути використані:

– у *правозастосовному процесі* для вдосконалення механізмів забезпечення правового режиму державного кордону і прикордонної безпеки України, прийняття та забезпечення реалізації ефективних рішень уповноважених органів державної влади України з питань державних кордонів;

– у *правотворчій діяльності* – з метою внесення змін і доповнень до Конституції України та інших нормативно-правових актів України, розроблення проектів законодавчих актів, міжнародно-правових актів України з питань державних кордонів, їх режиму, перетину тощо;

– в *освітньому процесі* під час викладання навчальних дисциплін з конституційного права України, конституційного процесуального права, конституційного права зарубіжних країн, міжнародного права, теорії держави і права, спецкурсів «Основи охорони державного кордону», «Прикордонна служба», при підготовці методичних матеріалів;

– у *науково-дослідній роботі* – для підготовки наукових праць з порушеної проблематики, включаючи монографії, енциклопедичні видання, дисертації і т. д.;

– у *правовиховній роботі* для підвищення правової свідомості й культури громадян, рівня професіоналізму і кваліфікації посадових осіб уповноважених органів влади з питань державного кордону, транскордонних інституцій тощо.

Апробація результатів дисертації. Результати дисертаційного дослідження оприлюднені на таких науково-практичних конференціях, круглих столах, семінарах: «Стан дотримання прав людини в умовах сучасності:

теоретичні та практичні аспекти» (м. Київ, 24 грудня 2015 р.), «Правові реформи в Україні: реалії сьогодення» (м. Київ, 29 жовтня 2015 р.; 28 листопада 2016 р.), «Європейська інтеграція України: сучасний стан та перспективи розвитку» (м. Київ, 22 квітня 2016 р.), «Протидія проявам тероризму, сепаратизму, екстремізму та нелегальній міграції в сучасних умовах: стан, проблеми та перспективи» (м. Дніпро, 28 жовтня 2016 р.).

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційної роботи знайшли відображення в шести наукових статтях, опублікованих у фахових наукових виданнях, включаючи іноземні, шести інших наукових працях, зокрема, тезах виступів на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях, круглих столах і семінарах.

РОЗДІЛ 1.

ДОКТРИНА ТА СУТНІСТЬ ІНСТИТУТУ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ

1.1. Становлення інституту державного кордону та його доктринальний розвиток

Кордони між державами або формувалися історично, і це був дуже довгий процес порубіжної взаємодії двох або більше держав, а іноді й навіть цивілізацій, або ж установлювалися дуже швидко через війну чи внаслідок завершення переговорів і укладання відповідних угод.

У цьому сенсі сучасна державна територія України може слугувати прикладом. У нас є знамениті «троянові вали», які відокремлювали Римську імперію від причорноморських степів, і відомі «змійові вали», які понад 2500 років тому захищали Київ, у той час велике місто і столицю з півдня від тих же степовиків [137].

Розглядаючи через призму територіального підходу державу, ми неминуче починаємо відчувати її як особливий «надбіологічний» організм, для існування якого потрібні життєвий (географічний) простір і природні кордони. П. Казанський на початку XX ст. виділив три види природних кордонів (моря, річки, гори), назвавши також без належної аргументації такими, що відійшли в минуле пустелі, степи і мілини [131; 227, с. 121].

Поняття природних кордонів вперше з'явилося ще в стародавні часи. Страбон підкреслював на початку I ст. н.е. про природні кордони між грецькими містами-державами. Зокрема, етолійці і акаріанці, за його згадками, суміжні один до одного, «оскільки між ними знаходиться річка Ахелой, яка протікає з півночі (з Пінда) на південь через області агреїв, етолійські племена і амфілохів». А приступаючи до опису Азії, він вважав за краще розділити цей опис «заради чіткості відомими природними кордонами». Найчастіше як природні кордони території держав виступали і виступають моря, річки і гори. Так, Рейн і Дунай

були природними північними кордонами древньої Римської імперії, а острівне положення Англії багато в чому зумовило безпосередньо розвиток цієї держави.

Марксистська теорія держави критично відносила до ідеї природних кордонів, побоюючись, на переконання К. Маркса, того, що при визначенні кордонів військовими інтересами «претензіям не буде кінця, бо всяка військова лінія з потреби має свої недоліки...». Безумовно, Ф. Енгельс мав рацію, відзначаючи, що «найдосконаліший кордон має свої слабкі сторони, які можна виправляти і покращувати, і якщо немає потреби соромитися, то цю анексію можна продовжувати без кінця» [127].

Але проблема природних кордонів не зводиться до претензій на зміну кордонів. Ф. Енгельс, характеризуючи становлення буржуазних цивілізацій, підкреслював, що вони поширювалися уздовж морських берегів і за течією великих річок. «Землі ж, які лежали далеко від моря, і особливо неродючі і важкопрохідні гірські місцевості залишалися притулком варвара і феодалізму. Цей варвар зосереджувався особливо в південно-німецьких і південно-слов'янських країнах, віддалених від моря». Саме про природні кордони державних територій говорить Ф. Енгельс, стверджуючи, що Дунай, Альпи, скелясті гірські перешкоди Богемії – основи існування австрійського варвара і австрійської монархії [127].

У цілісному вигляді ідея природних кордонів знайшла своє віддзеркалення у вченнях Л.І. Мечникова, що пояснював перевагу Заходу над Сходом природними географічними перевагами першого. Область річкових цивілізацій, підкреслював він, обмежена на півночі величезним ланцюгом високих гір і піднесеного плоскогір'я, що протягнулися від архіпелагу і складових Егейського моря свого роду «діафрагму» Старого Світу, яка «стала природним кордоном між північчю і півднем. Напрямок цього кордону може бути визначений 40 градусом північної широти. Південний кордон цієї області майже збігається з тропіком Рака» [157; 227].

Визнання ідеї природних кордонів криється і у вимушеному заклику-визнанні США, що «єдина Європа не повинна обмежуватися традиційними

європейськими кордонами». Коли С. Телботт знов спробував «підштовхнути» до процесу загальноєвропейської інтеграції Туреччину, він підкреслив: «Неважливо, що Туреччина відокремлена від Європи протокою. У цьому сенсі вона нічим не відрізняється від Великобританії» [10].

У Франції ідеєю природних кордонів (*limites naturelles*) керувався ще кардинал Ж. Рішельє, коли йшлося про кордони, що відповідають старій Галії, тобто кордони по Рейну, Альпах, Середземному морю, Піренеям, Атлантиці, Ла-Маншу, Північному морю. Характеризуючи пізніший період європейської історії, С.А. Котляревський писав: «Самий захист територіальної недоторканості Франції і завоювання природних кордонів мисляться як охорона надбань революції від ворожих сил – і цей відтінок зберігається у війнах Наполеона, хоча він все більш і більш затуляється особистим військовим авантюризмом імператора» [111, с. 202].

У своїй фундаментальній праці «Французька революція» А. Матьєз присвятив темі завоювання Францією природних кордонів окрему главу. При цьому усвідомлення природних кордонів йшло, на його думку, починаючи від битви при Вальмі і просувань Франції до Альп і Рейну, через приєднання Савойї, визнанням за Бельгією права обирати собі "форму правління на свій розсуд", орієнтуючись на заході на Піренеях [130]. Так само вважає й інший дослідник Ф. Моро-Дефарж [141]. Визначення природних кордонів кореспондує з позиціями низки вітчизняних дослідників, підкреслюючи тим самим, що проблема природних кордонів не може бути осмислена у відриві від історико-культурних (цивілізаційних) причин їх формування.

Спостерігаючи нині географічно і етнічно логічні перерозподіли території тієї або іншої держави, можна повсюдно зіштовхнутися із ситуацією, коли реальні лінії державних кордонів проходять «по живому» через територію, заселену населенням, іноді вкрай вразливо з точки зору безпеки держави обмежуються її простори. Державні кордони створювалися в результаті конкретно-історичного розвитку людства, можливо, і у свавільний спосіб монархами або як наслідок складного політичного компромісу. Закріплюючи швидкоплинний збіг обставин або тимчасове співвідношення сил, вони породжують невичерпне джерело

міжнародної напруги, призводять до довготривалих територіальних, а також пов'язаних з ними інших спорів.

У різні часи, насамперед, починаючи з епохи феодальної роздробленості, суттєвий внесок в інституціоналізацію кордонів внесло стягування митних платежів за транзит територією держав / князівств.

Розбудова фортець у Європі, на українських землях, поряд з Російською імперією, протягом століть залишались головним механізмом, що фіксував державну приналежність тої чи іншої території. Складались кордони-зони, які з часом еволюціонували в кордони-лінії. Навпаки, Арабський світ до теперішнього часу інертно відноситься до проблеми кордонного розмежування, постулюючи свою цілісність (у більшості випадків звідси випливає нездатність Іраку сприймати суверенітет Кувейту, так і його байдужість до відповідних змін лінії ірако-кувейтського кордону на 2 км в глибину території Іраку) [157; 227, с. 118].

Формування сучасних державних кордонів України пов'язується з процесом становлення міжнародної правосуб'єктності України і, відповідно, бере початок від доби державних утворень, які функціонували на території України у період з 1917 до 1920 рр. Зокрема, йдеться про УНР, ЗУНР, Українську Державу Гетьмана П. Скоропадського та Українську Соціалістичну Радянську Республіку.

Погоджуємось з Мякотою О.В. у тому, що першим внутрішньодержавним правовим актом, який поклав початок формуванню сучасних державних кордонів України, можна вважати Третій універсал Української Центральної Ради від 7 листопада 1917 р. [143, с. 9].

Разом з тим, з-поміж перших міжнародно-правових договорів про державні кордони тогочасної України варто згадати Брест-Литовський мирний договір 1918 р., Передвступний договір між УНР і ЗУНР 1918 р., Договір про кордони між УСРР і РСФРР 1919 р., Варшавський договір 1920 р. і Ризький мирний договір 1921 р.

Згодом відбулися зміни північно-східних і східних кордонів між УСРР і РСФРР протягом 1920, 1925 і 1928 років на підставі відповідних рішень вищих органів влади СРСР, РСФРР та УСРР, а також зміни південно-західних кордонів

України у 1924 і 1926 роках, які були пов'язані зі створенням у складі УСРР Молдавської АСРР.

Відповідно наступні зміни кордонів УРСР датуються 1939-1940 рр. у зв'язку з включенням до складу УРСР території Західної України, північної частини Буковини, Хотинського, Аккерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії.

Після Другої світової війни з часом завершуються тривалі переговори повоєнних та інших держав стосовно державних кордонів. Відповідно відбувається процес розробки та підписання міжнародних договорів, перерозподіл територій у Європі. Тому окремий інтерес викликає зміст Мирних договорів з Румунією та Угорщиною укладених у м. Парижі 10 лютого 1947 р. між Союзом РСР, Об'єднаним Королівством Великобританії та Північної Ірландії, США, Австралією, Білоруською РСР, Канадою, Чехословаччиною, Індією, Новою Зеландією, Українською РСР та Південно-Африканським Союзом як державами, що перебували у стані війни з Румунією та Угорщиною і брали активну участь у війні проти ворожих держав у Європі суттєвими військовими контингентами з одного боку, та Румунією, з іншого боку.

За ст. 1 Договору державні кордони Румунії відповідали тим кордонам, які були визначені станом на 1 січня 1941 р. [133, с. 203–234]. Радянсько-румунський кордон (сьогодні це лінія державного кордону між Україною та Румунією) було визначено відповідно до Угоди від 28 червня 1940 р. та Угоди від 29 червня 1945 р. між СРСР та Чехословаччиною.

Рішення Віденського арбітражу від 30.08.1940 р. було оголошено не чинними. А державний кордон між Румунією та Угорщиною, було відновлено станом на 1 січня 1938 р. Державний кордон між Угорщиною та СРСР (тепер це кордон між Угорщиною та Україною) “від точки, що є спільною для кордонів цих двох держав та Румунії, до точки, спільної для цих двох держав та кордонів Чехословаччини, встановлюються вздовж попереднього кордону встановлюється між Угорщиною та Чехословаччиною, який був станом на 1 січня 1938 р. [134, с. 54–88].

Окремої специфіки набули українсько-польські відносини. Ще напередодні визволення Західної України від фашистсько-німецької окупації в офіційному органі ЦК КП(б)У «Правда України» було розміщено низку публікацій з питання перспектив польсько-радянського кордону. Висловлювалися різні погляди, проте, як було з'ясовано в основу офіційної позиції закладено «лінію Керзона» [65, с. 135–136].

Такий підхід унеможливив входження найзахіднішої частини українських етнічних земель – Лемківщини. У складі Польщі землі Лемківщина, Надсяння, Холмщина, Підляшшя, на яких залишилось понад 700 000 українців [313, с. 300–304]. Кілька сот українських сіл, що простягалися вздовж 16-ти прикордонних повітів – Краківського, Ряшівського, Люблінського й Білостоцького – та визначали природний етнічний кордон між Польщею та Україною, стали заручниками політичних домовленостей радянських і польських властей.

Положення Угоди між урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Польським Комітетом Національного визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР, підписаної 9 вересня 1944 р. у Любліні виявилися великою несподіванкою для широких верств населення, оскільки передбачали взаємне переселення населення. Завдяки цій угоді було реалізовано плани радянського режиму – позбутися сотень тисяч українців, які були соціальною базою українського національно-визвольного руху на польських землях.

У серпні 1945 р. в Москві підписано та офіційно опубліковано договір з Польщею про визнання “лінії Керзона” українсько-польським кордоном і про «добровільне» виселення українців із Закерзоння. Положення цього договору зумовлені змістом рішень Тегеранської (1943 р.) і Ялтинської (1945 р.) міжнародних конференцій. Глави держав СРСР, Англії та США не вважали за необхідне брати до уваги позицію України щодо від’єднання від неї земель Підляшшя, Холмщини, Любачівщини, Надсяння, частини Бойківщини та Лемківщини. Для українців Закерзоння таке політичне рішення стало трагедією їхнього життя. Наймасовіші антиукраїнські заходи відбулися у період з червня

1945 р. до травня 1947 р. З вересня 1945 р. до липня 1946 р. було виселено 280 000 українців. Згодом депортували ще 482 880 українців [313, с. 300–304].

На розширеному засіданні Української Всесвітньої Координаційної Ради в Києві 22 серпня 1996 р. було зазначено, що до вересня 1946 р. з території Польщі виселено в Україну 488 662 особи. Залишилося на своїх землях ще близько 200 000 осіб, на яких, власне, й очікувала кривава акція – операція виселення «Вісла». У протоколі Політбюро ЦК ПОРП вона характеризується як «репресивна» проти українського населення, у відповідній постанові передбачалось узгодження з урядом СРСР та Чехословаччини [65, с. 88–91].

Акція «Вісла» тривала з 28 квітня до 12 серпня 1947 р. За цей час з українських етнічних земель у Польщі виселено на північно-західні землі 140 575 осіб української національності та змішаних польсько-українських сімей. Сьогодні акцію «Вісла» розглядають як акт етноциду, в результаті якого було зруйновано унікальну етнокультуру.

В історії українсько-польських відносин, пов'язаних з державним кордоном, заслуговує на увагу ще один факт – подвійна цесія або обмін територіями. Це сталося 1951 р., колом між СРСР та Польщею було досягнуто угоди про обмін ділянками своїх територій у районах Люблінського воєводства Польської Народної Республіки та Дрогобицької (нині Львівської) області УРСР. Вважалося, що населення цих територій історично тяжіло до суміжних районів СРСР та Польщі.

Слід згадати і про внутрішньодержавний у колишньому СРСР перерозподіл кордонів між союзними республіками. Так, в результаті прийнятої постанови Верховної Ради СРСР 1954 р. до України відійшла Кримська область. Юридичний факт передачі м. Севастополь до складу Української РСР відбувся 1954 р. одночасно з юридичним фактом передачі Кримської області до складу УРСР (оскільки м. Севастополь, попри статус міста республіканського підпорядкування, територіально вважалося частиною Кримської області)

Як запевняють деякі дослідники, датою завершення формування сучасних державних кордонів України можна вважати 17 червня 1954 р. – день прийняття

Закону Української РСР «Про внесення змін та доповнень до статті 18 Конституції (Основного Закону) Української РСР», який закріпив Кримську область (а отже, і м. Севастополь як частину Кримської області) у складі УРСР [143, с. 13].

Таким чином, північні, східні, південні і південно-західні (з Молдовою) кордони України у складі колишнього СРСР були сформовані на підставі відповідних рішень вищих органів влади СРСР, РРФСР (РСФРР) та УРСР (УСРР). Західні і південно-західні (з Румунією) кордони України у складі колишнього СРСР сформовані на підставі двосторонніх міжнародних договорів про державний кордон між колишнім СРСР і відповідно – Польщею, Чехословаччиною, Угорщиною і Румунією.

Вважаємо доцільним зупинитись на двосторонніх міжнародно-правових договорах про державний кордон між колишнім СРСР і низкою сусідніх країн:

- Договір між СРСР і Польською Республікою про радянсько-польський державний кордон від 16 серпня 1945 р. і Договір між СРСР і Польською Республікою про обмін ділянками державних територій від 15 лютого 1951 р.;

- Договір між СРСР і Чехословацькою Республікою про Закарпатську Україну від 29 червня 1945 р. і Договір між СРСР і Чехословацькою Соціалістичною Республікою про режим радянсько-чехословацького державного кордону, співробітництво та взаємодопомогу з прикордонних питань від 10 лютого 1973 р.;

- Договір між Урядом СРСР і Урядом Угорської Народної Республіки про режим радянсько-угорського державного кордону, співробітництво та взаємну допомогу з прикордонних питань від 3 жовтня 1961 р.;

- Договір між Урядом СРСР і Урядом Румунської Народної Республіки про режим радянсько-румунського державного кордону, співробітництво і взаємну допомогу з прикордонних питань від 27 лютого 1961 р.

Відповідні договори про правовий режим державних кордонів, співробітництво та взаємну допомогу з прикордонних питань вже було укладено з

часу проголошення незалежності України як самостійним повноправним новим суб'єктом міжнародно-правових відносин.

Тому особливої актуальності проблематика державного кордону набула в зв'язку з розпадом Союзу РСР і утворенням на його території ряду незалежних держав. Потрібно, насамперед, звернути увагу на достатньо умовний характер кордонів між колишніми союзними республіками СРСР – нині незалежними державами. Вони були визначені по адміністративних кордонах між союзними республіками, при цьому не була проведена ні їхня делімітація, ні демаркація.

Розвиток державного кордону і прикордонного відомства протягом років незалежності України історики розділяють на п'ять періодів:

- 1) 1991 – 1993 рр.: все тільки починається;
- 2) 1994 – 1999 рр.: період розбудови;
- 3) 2000 – 2003 рр.: час реформ;
- 4) 2003 - 2014 рр.: подальше становлення та розвиток;
- 5) з 2014 - посилення військової компоненти в системі відомства, адаптація існуючої системи до умов особливого періоду (ведення бойових дій) [71].

На цих питаннях періодизації процесу конституційно-правового регулювання державного кордону ми зупинимось у наступному розділі дисертаційного дослідження.

Дана проблематика становить предмет дослідження у представників науки теорії держави і права, історії, військової науки, географії, політології, філософії, міжнародного права, конституційного права, міграційного права, адміністративного права, транспортного права, кримінального права, державного управління тощо. Зокрема, йдеться про наукові здобутки І. Бачило, Ю. Битяка, Д. Купрієнка, Ю. Дем'янюка, О. Діденка, М. Дністрянського, О. Ганько, Б. Захарчук, В. Зоєчко, Т. Коломoeць, А. Комзюка, М. Кулика, А. Кулька, Б. Ключкова, О. Лоцихіна, О. Мельник, А. Мостиського, Л. Осовалюка, М. Раскалей, С. Телешуна, М. Тищенко, М. Трюхана, Б. Трегубова, Н. Сіцінського, П. Стецюка, В. Стешенка, Ю. Барсєгова, Л. Волової, А. Порланда, О.

Шемякіна, А. Щербакова, Т. Цимбалістого, Т. Цимбрівського, В. Чумака, О. Чудновського та ряду інших.

Безумовно, вони є ваговими для сучасної юридичної науки, проте неоднозначне розуміння природи і суті державного кордону зумовлені частковою фрагментарністю і вузькою спеціалізацією досліджень, потребують належного комплексного аналізу.

На наше переконання, юристи-міжнародники активніше вдаються до вивчення різноманітних аспектів статусу і режиму державного кордону, особливостей реалізації принципу непорушності державних кордонів, поряд з принципом територіальної цілісності держав тощо. Тут варто згадати праці Анцилевича Г. О., Баймуратова М. О., Буроменського М. В., Буткевича В. Г., Мицика В. В., Задорожнього О. В., Лукашука І. І., Денисова В. Н., Євінтова В. І., Висоцького О. Ф., Ісаковича С. В., Бабуріна С. М., Баскіна Ю. Я., Ігнатенка Г. В., Каламкар'яна Р. А., Камінської Н. В., Котляревського С. А., Порка А. А., Репецького В. М., Тимченка Л. Д., Ушакова М. А., Колосова Ю. М., Нгуена Куок Динь, Тункіна Г. Л., Черкеса М. Ю. та ін.

Водночас важко виокремити окремі комплексні праці, присвячені виключно державним кордонам.

Тому теоретичну основу дослідження складають підручники, навчальні посібники, академічні курси та енциклопедичні видання з теорії держави і права – «Актуальні проблеми теорії держави та права» (Київ, 2008), «Теорія держави і права. Академічний курс» за редакцією О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко (Київ, 2006), «Основи загальної теорії права та держави» (автор П. М. Рабінович), «Теорія держави і права» (автор О. Ф. Скаун), «Теорія держави та права:» (автори Н. В. Камінська, О. В. Фатхутдінова, О. В. Горун; Київ, 2011) та ін. [5–6; 9; 73; 213; 235; 265].

Також сюди можна віднести аналогічні видання у сфері конституційного права України та конституційного (державного) права зарубіжних країн, конституційного права Європейського Союзу. Окремо відзначимо праці у сфері конституційного права, присвячені актуальним питанням розвитку даної науки. Це,

насамперед, «Актуальні проблеми конституційного права України» за загальною редакцією професора Олійника А. Ю. (Київ, 2012), Погорілка В. Ф., Федоренка В. Л. «Конституційне право України. Академічний курс» (Київ, 2006), «Курс сучасного конституційного права України» Скрипнюка О. В. (Харків, 2009), «Конституційне право України» Совгирі О. В., Шукліної Н. Г. (Київ, 2007), Кравченка В. В. «Конституційне право України» (Київ, 2007),: «Конституційне право України» Серьогіна В. О. (Харків, 2010), «Конституційне право зарубіжних країн» Георгіци А. З. (Чернівці, 2000), «Конституційне право зарубіжних країн. Академічний курс» Шаповала В. М. (Київ, 2008), «Конституційне право України» Шаптали Н. К., Задорожньої Г. В. (Запоріжжя, 2012) тощо [4; 29; 92–104; 112; 135; 164; 213; 237; 241; 293; 303; 308–309].

Варто акцентувати на важливості для науки і практики робіт таких провідних фахівців-конституціоналістів, що досліджують питання проведення конституційної реформи та державотворення: В. Тація «Актуальні питання конституційної реформи та державного розвитку на сучасному етапі», А. Колодія «Теоретичні проблеми розвитку конституційного права України», О. Скрипнюка «Конституційна реформа в Україні: етапи поступу та методологія сучасної модернізації Основного Закону» [84; 236; 262].

Як відомо, сучасній конституційній реформі передувало проведення адміністративної реформи, територіальної і муніципальної реформ, у межах яких з-поміж інших пріоритетів визначалось упорядкування чи реформування кордонів, оптимізацію спеціальних органів державної влади, уповноважених на забезпечення захисту режиму державних кордонів в Україні [13; 64; 240]. Наразі актуальною є реформа децентралізації влади і судова реформа, які не безпосередньо, але опосередковано стосуються питань державної території та державних кордонів.

Низку праць можна навести стосовно розвитку інституту державного кордону України на різних історичних етапах. З розбудовою державотворчих процесів з'явилися такі роботи: Боечкова В., Ганжі О., Захарчука Б. «Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан» (Київ, 1994) , «Депортації

українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років: (До 50-річчя операції “Вісла”» (Львів, 1998); Леп'явко С. «Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.)» (Запоріжжя, 2001), Літвінова В. «Далекосхідний кордон та українці» (Дніпропетровськ, 2001), Сергійчука В. «Етнічні межі і державний кордон України» (Київ, 1998–2000), Щерби Г. «Депортація населення з польсько-українського пограниччя» (Івано-Франківськ, 1997) і т.д. [18; 65; 121–122; 230; 313].

За часів радянської доби можна зустріти поодинокі, але цікаві та варті подальшої уваги праці. Так, можна навести приклади дослідження з правової позиції процесу створення прикордонної охорони, зокрема прикордонних військ, і здійснення ними своїх функцій. Даній темі був присвячений нарис історії Харківського прикордонного училища, опублікований у червні 1941 року. Разом з тим, дозволимо не погодитись з позицією російського дослідника у тому, що ця робота, поряд з іншими, є складовою основою цілісної теорії безпеки організаційних систем, здатних в умовах динамічних змін суспільно-політичної ситуації підвищити науковість та ефективність програм економічного і політичного життя Росії [258, с.6].

Також наважимося на дискусію і з деякими вітчизняними дослідниками. Наприклад, загалом погоджуючись з визначенням історико-правових (у тому числі, міжнародно-правових) особливостей формування сучасних державних кордонів України (1917-1991 рр.) [143, с. 9, 13], вважаємо доцільним розширити даний хронологічний діапазон.

Це можна пояснити тим фактом, що історичні етнічні кордони сучасної Української держави формувались задовго до 1917 р., зокрема за княжих і козацьких часів. Саме цими періодами датуються спроби мирного оформлення державних кордонів, а також за допомогою збройних заходів, традиційного того часу, способи встановлення чи перегляду державних кордонів українських земель.

Позитивним фактом, на нашу думку, є поява монографій представників різних галузей сучасної науки з проблем державних кордонів. Наприклад, монографії С. І. Устича «Кордон, війна та мир в долі сучасного світу» (Ужгород,

2010), М. І. Кабачинського «Історія кордонів та прикордонних військ України» (Хмельницький, 2000), В. А. Кириленка, В. П. Городнова, М. М. Литвина, Д. В. Іщенко «Теоретичні основи інформаційно–аналітичного забезпечення процесів охорони державного кордону (у контексті завдань національної безпеки України у прикордонній сфері)» (Хмельницький, 2009), «Державна прикордонна служба України: історія та сучасність» (Київ, 2007) тощо [39; 72; 79; 288].

Першочерговим завданням, що об'єднує більшість згаданих наукових доробків з питань державного кордону, слід визначити з'ясування природи та сутності даної базової категорії. Уже зазначалось про її міжгалузевий комплексний характер, тому важливо зупинитись на принципових авторських концепціях з даної проблематики, що можна зустріти у науковій літературі.

Так, досить своєрідний авторський підхід, оригінальні концепції розуміння сутності і природи державної території та державного кордону відображено у навчальному посібнику «Державна територія і державний кордон», підготовленому Д. А. Купрієнка, Ю. А. Дем'янюка, О. В. Діденка (Хмельницький, 2014). Зокрема, його авторами розглядається поняття території у системі наукових знань, державний кордон як міждисциплінарна категорія, соціокультурний феномен «прикордоння», типологія кордонів держав і типологія прикордонь. Даний посібник є джерелом вивчення навчальної дисципліни «Державна територія і державний кордон», яка у взаємозв'язку з іншими дисциплінами – складовими прикордоннології – покликана формувати світоглядну функцію, понятійний апарат і знання, які охоплюють систему географічних наук (суспільної та фізичної географії), політології, теорії та історії держави і права, а також багатьох інших.

Слід підкреслити ґрунтовний аналіз підходів дослідження кордонів і прикордонь, насамперед, традиційні сучасні (постмодерністські), альтернативні підходи дослідження кордонів і прикордонь. Разом з тим, сміливим є визначення України як «великого» прикордоння та соціокультурна динаміка такого прикордоння [40, с. 171-175].

З правових позицій варта увага серія наукових праць професора Камінської Н. В. Зокрема, у її монографії «Європейська система місцевого і регіонального самоврядування та Україна» (Київ, 2014) окремі підрозділи присвячено статусу і режиму державний кордон, розвитку прикордонного і транскордонного співробітництва за участю України тощо. Також згадаємо інші роботи, підготовлені названим автором – «Аналіз концептуальних підходів щодо визначення поняття державних кордонів в сучасній юридичній науці» (2014), «Теоретичні аспекти походження та розмежування понять кордон і фронтір» (2015), «Проблеми концептуального визначення поняття державних кордонів в сучасній юридичній науці» (2015), «Забезпечення безпеки державних кордонів: міжнародні та національні аспекти» (2015) та ряд інших [74 – 77]. Як бачимо, Камінська Н.В. наголошує на теоретичних аспектах, міжнародному та національному регулюванні інституту державних кордонів, забезпеченні безпеки державних кордонів.

Звісно, кордони державної території не завжди мали вигляд чітких ліній, якими вони є сьогодні, не завжди положення таких ліній було точно визначене. Тому Б. Клименко, А. Порк, М. Ушаков та ряд інших дослідників у цій сфері зазначають, що лінія кордону, яка визначає межі державної території, стала точно фіксуватися на місцевості і в багато чисельних документах, лише в порівняно недавній час, коли не залишилось нічийних земель [80 – 81].

У зарубіжній науковій літературі увагу вчених також привертають питання статусу чи режиму державного кордону. Яскравими прикладами тут є праці, наприклад, таких французьких учених як Бродель Ф., Матъез А., Моро-Дефарж Ф., Тернер Ф. Дж., Февр Л. і т.д.

Певні аспекти функціонування державних кордонів, особливості їх соціальної природи, ототожнення чи відмінності від інших суміжних понять відображені і в наукових здобутках інших іноземних вчених (Оовела А., Рібера А., Сима Цянь та ін.). Інститут прикордонного співробітництва досліджували Н. Левран, С. Рік, Піллерс І., Зотті Д. тощо.

Багато іноземних фахівців, які переважно є представниками доктрини конституційного права, теорії держави і права, і найбільшою мірою міжнародного публічного права опублікували ряд наукових праць у даній сфері. Наприклад, питання державної території і державних кордонів досліджували С.М. Бабурін, Г.М. Вельямінов, Л.І. Волова, А.Б. Гвоздєв, А.А. Гурьянов, І.І. Лукашук, Ф.С. Мірзоєв, В.А. Муравський, М.О. Остроухов, А.А. Першин, Р.М. Скулаков, Ю.І. Скуратов, М.О. Ушаков, А.Д. Шерстньов, В.М. Шумилов, В.В. Ярличенко та ін. Морські територіальні простори стали об'єктом детального вивчення таких учених як І.О. Анашкіна, І.П. Бліщенко, Ю.В. Боброва, В.М. Гуцуляк, Д.Н. Джунусова, О.А. Ковальов, А.Л. Колодкін, В.В. Похльобкін, П.В. Саваськов та ін. Доцільно теж згадати дослідників радянської доби, які зробили суттєвий внесок у процес становлення і розвитку доктринальної бази стосовно державної території і державних кордонів, а саме: Ю.Г. Барсєгов, Б.М. Клименко, М.І. Лазарєв, А.А. Порк, Т.Д. Розіна, Е.П. Свиридов, А.Т. Уусталь та ін.

З урахуванням необхідності імплементації міжнародно-правових зобов'язань держав стосовно режиму державних кордонів, забезпечення прикордонної безпеки, відображення їх у національному, як правило, конституційному законодавстві постає науковий інтерес до дослідження даних питань. Проте, на жаль, можна зустріти лише поодинокі праці, присвячені окремим їх аспектам, насамперед, правонаступництва стосовно міжнародних договорів про державний кордон, демаркацію та делімітацію кордонів, морські простори тощо [17; 62; 117–118; 142–144; 270; 298].

Так, імплементація норм міжнародного повітряного права у внутрішнє право є предметом дисертаційної роботи М. О. Раскалей, правовий статус міжнародних рік (наприклад, річка Дунай) та виконання міжнародно-правових зобов'язань розглядаються А. П. Єфименко, А. В. Кульком і О. З. Мельник. Доцільно виокремити наявність в Україні фундаментальних наукових праць, де розглянуто розмежування морських територіальних просторів, включаючи врегулювання спору між Україною та Румунією про делімітацію морських просторів у Чорному морі (Т. В. Аверочкіна, Г. О. Анцелєвич, М. О. Баймуратов,

О. І. Бєлова, І. О. Білорус, М. В. Блажівська, О. В. Богдан, О. Ф. Висоцький, І. М. Гордун, В. А. Гринчак, В. В. Демиденко, І. В. Дмитриченко, О. А. Дьяков, Т. Р. Короткий, Н. Н. Коцан, В. В. Кривак, Я. О. Кузнецов, М. З. Кулик, В. І. Лажнік, Д. В. Ніколаєнко, М. І. Рєзніков, Л. Д. Тимченко, О. М. Шемякін, Ю. В. Щокін та ін.).

Разом з тим, питання правового врегулювання сухопутних державних кордонів України вітчизняними вченими висвітлюються недостатньо (окрім українсько-російського кордону, що досліджені О. В. Задорожнім).

У зв'язку з розвитком наднаціонального права, наприклад, у вигляді правової системи Європейського Союзу, її шенгенського простору, спільної політики ЄС у різних сферах, так само актуалізувалась проблематика державних кордонів, включаючи внутрішні і зовнішні кордони ЄС, кордони з третіми країнами, розширення кордонів ЄС, безпеку європейських кордонів і т.д. [3; 121; 145; 151; 163; 224–225; 301; 326–327; 330; 341]. Ще попереду, сподіваємось, ґрунтовні праці про особливості гармонізації національного законодавства України та інших країн – претендентів на членство у ЄС з європейськими правовими нормами і принципами стосовно державних кордонів, візової політики та прикордонної безпеки.

Якщо зупинитись на дисертаційних дослідженнях безпосередньо з питань державних кордонів, то можна підкреслити, на жаль, їх малочисельність. Зокрема, це робота Мостиського А. Б. «Міжнародно-правова основа державних кордонів України» (Київ, 1993) за спеціальністю 12.00.10 – міжнародне право. Тут досліджено існуючі на той час міжнародно-правові джерела врегулювання державних кордонів України, процедур їх визначення і позначення тощо [142].

У свою чергу, Цимбалістий Т. О. у дисертації на тему «Конституційно-правовий статус державного кордону України» за спеціальністю 20.02.03 – військове право; військові аспекти міжнародного права (Хмельницький, 1998) розкрито теоретичні питання державного кордону України, а саме теоретичні та історичні основи становлення конституційно-правового інституту державного кордону України, конституційно-правові засади функціонування державного

кордону України на основі аналізу чинних режимних правил, що діють у прикордонному просторі (державно-правові основи охорони державного кордону України, відповідальність за порушення законодавства про державний кордон України, шляхи та напрямки удосконалення механізму правового регулювання державного кордону України, забезпечення його охорони) [297].

Через тривалий проміжок часу починають з'являтися дисертації, присвячені актуальним питанням розвитку державного кордону України, проблемам міжнародно-правового регулювання державних кордонів України, визначення його міжнародно-правового статусу, реалізації принципів територіальної цілісності та непорушності кордонів у міжнародному праві. Йдеться про праці О. Мякоти і Т. Цимбрівського.

Наприклад, у дисертації Цимбрівського Т. С. «Дотримання принципів територіальної цілісності та непорушності кордонів у міжнародному праві» (Київ, 2008) досліджуються актуальні проблеми сучасного міжнародного права, пов'язані із дотриманням суб'єктами міжнародного права міжнародно-правових зобов'язань передбачених принципами територіальної цілісності та непорушності кордонів. На основі аналізу історичних етапів розвитку принципів територіальної цілісності та непорушності кордонів встановлені особливості формування цих принципів в контексті загальної історії міжнародного права. Особливу увагу приділено дослідженню нормативних приписів принципів територіальної цілісності та непорушності кордонів, а також їх об'єкту, суб'єкту, їх функціям в міжнародно-правовому регулюванні. Окремо аналізуються особливості імплементації принципів територіальної цілісності та непорушності кордонів у внутрішньодержавне право України та практику України у сфері підтримання та збереження територіальної цілісності [298].

У дослідженні на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук Мякоти О. В. «Міжнародно-правовий статус державних кордонів України» за спеціальністю 12.00.11 – міжнародне право (Харків, 2015) визначені міжнародно-правові підстави і встановлені особливості міжнародно-правового врегулювання державного кордону України з кордонами сусідніх із нею держав (Польщею,

Словаччиною, Угорщиною, Румунією, Республікою Молдова, Республікою Білорусь і Російською Федерацією). Тут на основі узагальнення правових (доктринальних) позицій про міжнародно-правовий статус сухопутних, морських, повітряних кордонів України і кордонів України у надрах розглядається специфіка режиму кордону, делімітації, демаркації, редемаркації, врегулювання точок стику державних кордонів України з державними кордонами сусідніх з нею країн. Також з'ясовані особливості делімітації морських територіальних просторів України як прибережної держави: внутрішніх вод, територіального моря, прилеглої зони, виключної економічної зони і континентального шельфу [143].

У свою чергу, враховуються різні етапи і стадії процесу історичної трансформації міжнародно-правової взаємодії України та Росії у дисертаційній роботі О. В. Задорожнього на тему «Міжнародне право у відносинах України та Російської Федерації», поданій на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.11 – міжнародне право (Київ, 2015). З-поміж інших питань міждержавного співробітництва можна виокремити окремі її розділи чи підрозділи, що стосуються державного кордону. Це, зокрема, п. 2.1. Міжнародно-правове закріплення українсько-російського державного кордону, де проаналізовано «кримське питання» при розв'язанні проблеми кордонів України і Російської Федерації, значення Будапештського меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1994 р.

Слід згадати п. 3.2.5. Впровадження інституційних та договірно-правових механізмів регламентації прикордонного співробітництва українських та російських регіонів; п. 3.3.2. Українсько-російські відносини у сфері делімітації та демаркації міждержавних кордонів; п. 3.3.3. Інцидент щодо острова Тузла як показник конфліктного потенціалу міждержавних стосунків України та Російської Федерації; п. 4.2.3. Делімітація та демаркація кордонів; п. 5.2. Розв'язання міжнародно-правових проблем встановлення кордону між Україною та РФ; п. 5.4. Міжнародно-правові аспекти прикордонної співпраці України та Російської Федерації; п.6.1.3. Непорушність кордонів у Європі [62].

Отже, професор О. В. Задорожній привертає увагу наукової спільноти до системного аналізу двосторонніх та інших договорів, практики їх реалізації, досвіду функціонування нормативних та інституційних механізмів з метою врегулювання українсько-російського міждержавного конфлікту, налагодження інструментів прикордонної співпраці тощо.

Також слід згадати і дисертаційні дослідження, підготовлені за іншими спеціальностями: Коваль Н. О. «Підстави та порядок переміщення гуманітарної допомоги через митний кордон України» за спеціальністю 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право (Одеса, 2014); Ільченко К. Р. «Порядок та підстави переміщення через митний кордон України продуктів морського та річкового промислу» за спеціальністю 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право (Одеса, 2016); Тулянцевої І. В. «Правове регулювання переміщення культурних цінностей через митний кордон України» за спеціальністю 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право (Харків, 2010) тощо.

У російській науці відзначається науковий інтерес до порушеної проблематики у різних науках. Так, ми ознайомились з працями Василенка А. І. «Методологические основы государственной пограничной политики Российской Федерации» – дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук (Москва, 1995); Рибалкіна М. М. «Концепция охраны Государственной границы» – дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук (Москва, 1992); Тимка А. І. «Перспективы охраны новых участков государственной границы Российской Федерации» – дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата військових наук (Москва, 1994); Лосевського В. В. «Юридические коллизии в правовом регулировании охраны Государственной границы Российской Федерации (теоретико-правовой анализ)» – дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 20.02.03 (Москва, 2003); Сергєєва В. В. «Конституционно-правовые основы безопасности государственной границы Российской Федерации» – дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 (Москва,

2002); Субботкіна Д. С. «Конституционно-правовое регулирование безопасности границ Российской Федерации» – дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 20.02.03 (Москва, 2002); Есенбаєва М.А. «Правовой режим государственной границы Кыргызской Республики» – дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 20.02.03 (Москва, 2002); Хандожко В. Е. «Теоретико-правовые аспекты установления пограничных зон и пограничных режимов в Российской Федерации» – дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 20.02.03 (Москва, 2002) і т.д.

Як бачимо, російськими дисертантами активно розглядались різноманітні аспекти статусу і режиму державних кордонів, останні згадані роботи виконані за спеціальністю військове право, військові проблеми міжнародного права. В українській науці, на противагу російської, не відзначалось інтересу дослідників до порушеної нами проблематики. На жаль, за спеціальністю 12.00.02 конституційне право; муніципальне право станом на початок 2017 року дисертаційні дослідження, присвячені державним кордонам України, відсутні.

Звісно, з питань режиму державних кордонів, їх правового регулювання підготовлено чимало наукових публікацій іншого характеру. Йдеться, наприклад, про наукові статті, тези доповідей на конференціях і семінарах і т.і. Серед їх авторів – Р. Алямкін, В. Баранчук, Т. Безега, А. Боднар, Б. Василенко, В. Галан, В. Головченко, І. Долматов, А. Дьогтяр, І. Заяць, Н. Камінська, Б. Клочков, Т. Козлова, В. Колодяжна, М. Кулик, А. Мельник, О. Мельников, М. Михеєнко, В. Нейман, Ю. Ноговіцина, А. Овчаренко, Л. Осовалюк, О. Перевезенцев, В.Родачин, Н. Роїк, О. Романуха, В. Сіцінський, Н. Сіцінський, Є. Стрільченко, Б. Трегубов, М. Трюхан та ін.

На нашу думку, певною проблемою слід визнати недостатній рівень уваги наукової спільноти, у тому числі представників науки конституційного права, до питань забезпечення прикордонної безпеки. Якщо у державах-членах НАТО та ЄС до цих питань спостерігається значний інтерес як у наукових колах, так і в уповноважених органах влади найвищого рівня, то для України така тенденція не

характерна. Певні конституційно-правові засади гарантування прикордонної безпеки, безпеки транскордонного співробітництва, звісно, закладено. Однак вітчизняні науковці також не повинні залишатись осторонь.

Зарубіжними вченими зроблено важливий внесок у справі вивчення згаданих проблем. Йдеться про А. Брижика, К. Віттакера, М. Гацко, В. Кудіярова, В. Леврана, Ж. Леннера, А. Матъеза, Г. Олів'є, А. Оовела, І. Піллерс, К. Рік, Ю. Рижкова, В. Родачина, А. Синайського, А. Тимко, К. Чижевського та ін.

Загалом аналіз історіографії досліджень інституту державних кордонів дозволяє класифікувати їх таким чином:

1) за хронологічним критерієм – наукові розвідки до проголошення незалежності України та після 1991 р., тобто з часу здобуття незалежності та прийняття основоположного у цій сфері Закону України «Про державний кордон»;

2) за тематичними напрямками – тут можна виокремити такі блоки: теорія державних кордонів, історія державних кордонів, режим державних кордонів, статус державних кордонів, правове регулювання державних кордонів, захист і охорона державних кордонів, прикордонна політика, прикордонна безпека, прикордонне співробітництво тощо;

3) зарубіжні дослідження різноманітних аспектів інституту державних кордонів;

4) інші наукові праці, присвячені суміжним з інститутом державних кордонів державно-правовим явищам (насамперед, державному устрою, конституційному ладу, адміністративно-територіальному устрою, державній території, національній безпеці, міжнародній безпеці, шенгенському простору, візовій чи безвізовій політиці, транскордонному розвитку і т.д.).

Варто зробити висновок, що безпосередньо питання конституційно-правового регулювання державних кордонів України, його правового режиму та захисту, так само як і державних кордонів зарубіжних країн, аналізуються у науковій літературі не надто активно. Поряд з науковим інтересом до деяких з

цих питань у науці міжнародного права, адміністративного права, аналогічного інтересу у науці конституційного права, на жаль, не спостерігається.

На наукових теренах донині залишаються відкритими до дискусії питання: законодавчого регулювання захисту та охорони державного кордону України, правового статусу та режиму державного кордону України, чи необхідним є впровадження у національну правову систему базових цінностей, що склались в європейській правовій традиції. Це змушує до зосередження уваги науковців до даної проблематики у найближчій перспективі, насамперед, комплекс теоретичних і практичних питань у цій сфері, що могли б стати основою для подальших галузевих і прикладних наукових праць.

1.2. Поняття, види і функції державних кордонів

Першочерговим завданням, на наше переконання, постає з'ясування розуміння поняття і природи державного кордону як невід'ємного атрибуту кожної держави, механізмів його недоторканості та безпеки на різних рівнях публічної влади. Це викликає необхідність поглиблювати теоретичні підходи до розуміння поняття кордон і фронтір, рубіж і межа тощо.

Зі становленням держав постала потреба розмежування їх територій і кордонів, що захищались за допомогою сили. Кордони визначали територію, яку глава держави охороняв і розширював, ця територія складала об'єкт податкового (данинного) стягнення на його користь [19; 264].

З найдавніших часів інститут кордонів є важливим для окремих держав, забезпечення миру і безпеки, попередження чи завершення війни, гарантування територіальної цілісності держав. Вивчення кордонів було актуальним у всі часи, його поняття бере свій початок з давнини, ще з часів Геродота. Однак протягом тривалого часу кордон сприймався виключно як ланцюг воєнних укріплень або як межа поширення влади тієї чи іншої держави.

Сучасне розуміння поняття «державний кордон» з'являється приблизно XI ст., проте його визначення сформувалось пізніше, з розвитком картографії. «Кордон» офіційно почав вживається в документах у I пол. XIV ст. Про це свідчить, зокрема, грамота Новгороду з Лівонським орденом 1323 року («чтобы у каждого осталась его граница, как это исстари было») [128].

Разом з тим, на Русі спостерігалось термінологічне різноманіття структур, які забезпечували захист та охорону кордонів держави: «застава», «засада», «караул», «станция», «стража», «митница». Словарь церковно-славянскаго и русскаго языка (1847 р.) закріпив наступне визначення кордону як «пределъ, рубеж, отделяющий одну землю от другой. Границы государства. Старинное то же, что грань, порубежный знакъ» [33].

Як стверджує Люсьєн Февр, термін «кордон» у Франції з'явився у XIII ст., був безпосередньо пов'язаний із природою держави та за своєю суттю мав політичне і військове забарвлення [325].

В англomовній науковій літературі кордону відповідає ряд загальноновживаних термінів, що є схожими та відрізняються водночас, тому можна виділити:

1) кордон як «boundary» – кордон у значенні грані між двома чи більше об'єктами, матеріальними й абстрактними. Це демаркаційна лінія, знаки та прикордонна зона. Відрізняється «boundary» і «border» тим, що «boundary» може приймати будь-які, не обов'язково фізичні форми;

2) кордон як «border» – прирівнюється до крайньої точки або зовнішньої лінії, сусіднього регіону чи певної земельної ділянки. Це традиційно розуміння кордону у географічному і політичному контексті як лінії, що відокремлює один від одного, демаркує земельні володіння або позначає межі суверенної влади конкретної держави. «Border» може бути виражений і фізично як реально існуюча прикордонна лінія з військовими постами і чіткими демаркаційними знаками;

3) кордон як «borderland» – трактує кордон згідно з європейською традицією як фронтір. Це прикордонна зона, безпосередньо той простір, що становить кордон між двома територіями. Фронтір розуміється в першу чергу як такий що

з'єднує перехідну зона взаємодії двох або більше культур та/ або політичних структур [220, с. 199].

До кордону подібний фронтір, адже також має тривалу історію: уявлення про нього пов'язані з стародавніми китайськими хроніками. Як зазначає Сим Цян, Китай оточений варварською периферією, яку він як цивілізований світ повинен «окультурити» або відсунути, оскільки на півночі є прямою загрозою Китаю. Відтак, це і слід вважати зародженням уявлення про фронтір, як про рухомий кордон між варварством і цивілізацією [260].

Безумовно, ще у попередні історичні часи фронтір характеризувався символічним значенням. Разом з тим, дещо пізніше з'явилася концепція «фронтиру-міфу» на основі еволюції наукових знань у цій сфері.

Етимологія терміну «фронтір» походить від латинського «fronteria», «frons», «frontis» (чоло, брова, передня частина чого-небудь), а також французького «frontiere» [74].

У Стародавньому Римі для позначення мілітарних та адміністративних округів оборонного призначення, що визначали кордони Римської імперії – використовували термін «limes», що вперше було використано в джерелах, датовані 303 р. У період республіки римляни вживали «fines» або «termini», не «limes». Дослідники однозначно підкреслювали, що така термінологія відзначалась і ментальним характером, адже відмежовувала світ одягнутих у білосніжні тоги «цивілізованих» римлян від «нецивілізованих» варварів. Пропонувалось вважати ліми не лініями, а амбівалентними зонами, які мали «внутрішні» та «зовнішні» сфери [326].

Американське сприйняття фронтира спочатку збігалось з європейським, але в процесі завоювання Північної Америки розуміння терміну змінилося. Так, це поняття визначалося уже як «прикордонна лінія, кордон з іншою країною, подальшими поселеннями». З акцентом на «подальші поселення» вперше з'являється значення фронтира як кордону з новими територіями [322].

Чітке розмежування термінів «фронтір» і «кордон» проводиться лише у XIX і XX ст. Кордон таким чином розглядається вченими і як місце, чітко

зафіксоване географічно, в просторі, і як процес, протяжний у часі. З кін. ХІХ ст. бере початок перша монументальна теорія фронтира як міфу і як феномену, що формує особливості певної нації, її ідентичність і політичні інститути. Йдеться про концепцію Фредеріка Джексона Тернера, що з 1893 р. започаткувала «тернеріанство» [119, с. 11-13], що базувалось на зв'язку феномену фронтира з американським національним характером.

Дещо протилежні погляди розвинені істориками школи «анналів», на основі здобутків французьких учених, виходять з визначення кордону як простору, пов'язаного з природою держави, якою і визначаються політичне і військове значення цього терміну [77; 325].

На думку А. Рібера, «лінійність і зональність кордону чітко співвідносяться один з одним, а розподільні лінії (межі у звичайному розумінні цього терміну) можуть історично витікати з характеристик території, яка визначається як прикордонна зона» [220, с. 201].

Тобто політичні й адміністративно-територіальні роздільники не завжди збігаються з культурно-етнічними і символічними елементами, властивими безпосередньо зональності кордону.

Ряд учених пропонує розглядати кордон за такими ознаками:

- абстрактно-уявний (сутність першого порядку);
- об'єктивно-знаковий (сутність другого порядку);
- системно-предметний, соціально-політичний і геополітичний (сутність третього порядку) [137].

Зокрема, на першому рівні, згідно з тлумаченням різних джерел, – межа, це те, що визначає кінець або початок явища, або ж місце розмежування між ними, тобто це уявна лінія, точка, площа, поверхня, сфера тощо.

Варто згадати і погляди вітчизняних учених на розмежування кордону з іншими суміжними поняттями.

Безумовно, державні кордони становлять складне суспільне явище, пов'язане з фундаментальними основами політико-територіальної організації суспільства. О.В. Цвєткова підкреслює, що з одного боку, адміністративні

кордони формують зони економічного благополуччя, а з іншого – стимулюють економіку прикордонних територій. Зміна функцій кордонів є важливим показником соціально-економічної територіальної диференціації та інтеграції [296, с. 12].

Погоджуємось, що кордони держави – позначені на картах (за найменшої можливості – і на місцевості) лінії, вертикалі поверхні, що проходять по цих лініях до межі земного простору з космосом, із одного боку, і до центру Землі – з іншого [131; 148; 212, с. 37].

Схожої думки дотримуються С.В. Трохимчук і О.В.Федунь, зазначаючи, що державний кордон – це лінія, що проходить по поверхні землі (суходолу чи водного простору) та уявна вертикальна поверхня, яка проходить через неї у повітряному просторі і в надрах землі, і визначає межу території держави, відділяючи її від інших держав чи відкритих морів [269, с. 145].

На переконання С.Г. Рябова, кордони держави – це офіційно визначена межа, що окреслює територію, на яку й поширюється влада певної держави [227, с. 139]. Т.О. Цимбалістий визначає державний кордон як встановлену юридично чи фактично штучну лінію (на суші і воді) і вертикальну поверхню, що проходить по цій лінії (у надрах, водах і повітряному просторі), які визначають просторові межі території держави і сфери здійснення нею свого суверенітету (територіального верховенства) [297, с. 8].

Водночас, на нашу думку, певною суттєвою прогалиною у вітчизняній правовій доктрині можна визначити відсутність ґрунтовних наукових праць комплексного характеру, пов'язаних з кордоном та фронтиром, рубежем, межею і лімою, іноді їх ототожненням. Наприклад, спостерігається вживання терміну «рубіж» виключно на означення метафори кордону або зони порубіжжя. У слов'янських мовах поняття рубіж найбільш близьке поняттю «frontier», схильючись до перекладу «frontier» передовсім як рубеж, рубіж, rubiei [304].

Слід згадати і про ідею повернути в українську мову поняття границя. Вважаємо це не найкращим виходом з даної ситуації, оскільки дане слово в

нашому словнику відсутнє вже більше півстоліття, невдалим є і переклад поняття «Great Frontier» як «Великий кордон». Загалом це практично тотожні поняття.

Кордони – невід’ємний і обов’язковий чинник формування цілісного державно-територіального організму. Новітня юридична література визначає державні кордони як «...лінії, що відділяють території держав одна від одної чи від відкритого моря і визначають межі територіального верховенства» [76; 314–315].

Зазначимо, що в юридичній науці існує багато визначень державного кордону, але не всі визначення державного кордону та його ознак належно відображають специфіку цього інституту, є досконалими, і тому вимагають критичного аналізу. Можна погодитись з думкою Л.І. Волової, що державний кордон можна визначити як установлену юридично і фактично штучну лінію (на суші і воді) і вертикальну поверхню, що проходить по цій лінії у надрах, водах і повітряному просторі), які визначають просторові межі території держави і сфери здійснення нею свого суверенітету (територіального верховенства) [26, с. 42].

В існуючих нормативно-правових актах України можна зустріти визначення *державного кордону*. Так, згідно Закону України «Про державний кордон України» від 4 листопада 1991 р. це лінія і вертикальна поверхня, яка проходить по цій лінії, що визначають межі території України – суші, вод, надр, повітряного простору» [173]. Тобто йдеться про просторову межу дії державного суверенітету.

У законі СРСР «Про державний кордон СРСР» у ст. 1 зазначалось: «Державний кордон СРСР є лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі території СРСР – суші, вод, надр, повітряного простору» [156]. Вважаємо, що дане положення за змістом є практично тотожним до згаданого нами формулювання державного кордону України, регламентованому Законом України 1991 р.

Матеріально-чуттєве сприйняття кордону забезпечується розташуванням на всій його довжині різних знакових предметів, споруд, технічних пристроїв тощо (прикордонні стовпи, прилади спостереження, контролю). Усе це неможливо

розташувати на одній лінії, уявній поверхні, оскільки для цього потрібна певна смуга території держави.

Крім цього межа сприймається як «державний кордон» держави, якщо об'єктивно-знакові атрибути мають національно-державну персоніфікацію, і таким чином формується соціально-політичний рівень «державний кордон».

На відміну від державних кордонів як просторових меж дії державного суверенітету, геополітичні кордони – це лінії, які розділяють сфери дії суверенітетів, у межах яких відбувається вирівнювання статусу територій [28, с.12-14].

Таким чином, державний кордон, з урахуванням об'єктивно-знакових елементів, є лінія, вертикальна поверхня, що проходить по всій лінії та визначена державою протягом цієї лінії смуга її території, на якій розташовані необхідні атрибути її пізнання, перш за все прикордонні стовпи, технічні та інші прикордонні об'єктивні знаки і споруди. Головне завдання державних кордонів полягає у визначенні просторових меж територіального верховенства держави й в обмеженні приналежної їй території, котра складає матеріальну основу життєдіяльності народу і самої держави. Належним чином закріплені і визнані, державні кордони підтверджують право держави (титул) на дану територію.

З метою реалізації покладених на державні кордони завдань вони покликані виконувати ряд чітко визначених функцій. Як зазначають деякі дослідники, їх можна об'єднати в три групи *функцій*:

1. Бар'єрна функція – полягає в достатньому відокремленні однієї країни від іншої. При цьому таке відокремлення може бути близьким до абсолютного. Скажімо в колишньому Радянському Союзі, де кордон був "на замку", а сусідні країни відділялися контрольно-слідовою смугою, колючим дротом і прикордонниками з автоматами по всьому периметру. Максимізована бар'єрна функція кордону і між Південною та Північною Кореєю з суцільною п'ятиметровою стіною, струмом високої напруги тощо. Для більшості нинішніх держав характерна так звана м'яка бар'єрна функція відкритих кордонів.

2. Контактна функція кордону полягає у створенні на межі двох держав спільних природних заповідників, єврорегіонів, відкритих економічних зон наприклад між Україною, Польщею та Білоруссю виник єврорегіон «Буг» тощо. Таким чином прикордонні райони двох або кількох держав стають контактною зоною, яка дає змогу постійно поглиблювати двостороннє чи багатостороннє співробітництво.

3. Фільтруюча функція кордону полягає в тому, що він має виконувати роль своєрідної мембрани чи фільтра, який пропускає все корисне та потрібне для певної держави з інших країн і затримує все вороже, шкідливе, негативне тощо.

Водночас в інших джерелах виокремлюють такі дві основні функції державних кордонів як розділювальну і з'єднувальну (контактну) [107; 116]. Перша виявляється в обмеженні умов виникнення потоків людей, товарів, капіталовкладень, інформації між країнами, а також в обмеженні умов їх пересування. Іноді ця функція полягає у блокуванні та фільтрації потоків. Для обмеження або припинення пересування людей, наприклад, вводять заборони або важко здолані формальності, встановлюють високі державні збори на візи, створюють перешкоди для маятникових міграцій через кордон. Заходами, які регулюють перевезення товарів через кордони, є диференціація митних зборів на різні групи товарів, товари різних країн.

З'єднувальна (контактна) функція пов'язана з об'єктивними процесами інтернаціоналізації господарського життя, різносторонніми зв'язками між державами. Посилення контактної функції кордонів – поки лише тенденція, яка виявляється переважно в Європі та Північній Америці. Частка цих регіонів у загальній протяжності кордонів невелика (8% загальної їх довжини у світі) [256]. В інших регіонах більш помітною є дія першої функції.

Динаміка міжнародно-політичних функцій державних кордонів, зокрема, українсько-польського та ряду інших, на рубежі XX-XXI ст. має асиметричний характер із загальним трендом до посилення фільтраційного режиму функціонування кордонів. Ділянки кордонів, які з часів СРСР були фактично закритими для перетину, з його розпадом і проголошенням незалежності нових

держав зазнали кардинальних функціональних змін у напрямі відкритості [160]. Частина з них стали зовнішніми кордонами Європейського Союзу. З даного моменту ситуація на кордоні еволюціонує у сторону ущільнення режиму його функціонування зі зменшенням пропускної здатності.

Не викликає сумніву той факт, що ідеологія державотворення, специфіка політичного режиму і форми державного устрою значною мірою визначають стан функціонування кордону.

Усередині державної території виділяють межі адміністративно-територіальних одиниць (штатів, областей, кантонів, земель та інших) і економічних районів. Тому слід відрізнити державні кордони, що розділяють і розмежовують території суміжних суверенних держав, і адміністративно-територіальні або адміністративні кордони, за допомогою яких здійснюється розмежування окремих частин однієї держави: адміністративно-територіальних одиниць, суб'єктів федерації і т.п.

Кордони держав – не просто межі її території. Вони характеризуються специфічними критеріями, які у свою чергу можна поділити наступним чином:

- юридичні (спосіб встановлення; етап встановлення; порядок перетинання),
- географічні (загальна протяжність; географічне положення на карті світу;
- цілісність (замкнутість) лінії кордону; місце проходження;
- особливості ландшафту;
- кліматичні умови; характер проходження; характер кордону)
- інші (ступінь захищеності; час існування).

У дослідженні кордонів держав суттєве значення має їхня *класифікація*. Так, країнознавці, економічні географи Б. Яценко, П. Масляк наводять відому класифікацію кордонів, де виділяють

- групу морфологічних кордонів (геометричні, астрономічні, звивисті та ін.),
- природно-географічну групу (орографічні, гідрографічні тощо),
- генетичну групу (антецедентні, реліктові, накладені й т. ін.) [129; 319].

Виділяється теж функціональна група кордонів за історичними підставами і послідовністю виникнення (колоніальні, післявоєнні тощо) [18; 28, с. 11–15; 129].

Потрібно зазначити, що «чистих» груп кордонів майже немає. Зокрема, проведені по паралелях і меридіанах так звані астрономічні кордони (деякі ділянки кордону між США та Канадою або кордони в Арктиці) є варіантом геометричних кордонів, що проходять як лінії розмежування між двома точками з чітко визначеними географічними координатами. І ті, й інші кордони, як правило, з'явилися або у повоєнних районах (на час їх виникнення), або ж під час «нарізання» колоній.

У сучасний період такий підхід виявився надзвичайно ефективним під час договірного визначення меж виключних економічних зон, зокрема у Північному морі з його запасами нафти та газу. Так само звивисті або ламані кордони є різновидом геометричних кордонів. При цьому методика їх проведення може бути різною: можуть одночасно накладатися декілька чинників. Зрештою, часто сходяться на тому, що кордоном може служити більш-менш велика річка, яка тече «як їй заманеться» [128]. Звідси за мандруючою річкою виникає і звивистий кордон. Так само звивистими будуть і кордони, проведені в горах.

Виникають проблеми за необхідності встановлення кордонів між двома чи декількома державами, якщо вони відділяються акваторіями великих озер чи внутрішніх морів. Загальновизнаною методикою делімітації кордону є сполучення по прямій лінії точок виходу сухопутного кордону на береги відповідної водойми. Якщо остання висихає чи осушується, ця пряма лінія автоматично стає сухопутним кордоном. Складність конфігурації акваторії ускладнює і процес делімітації кордонів.

У горах кордон переважно проводять по максимальних висотах, які розділяють дві країни. Такий же принцип застосовують і для делімітації та демаркації кордонів на рівнинах. У більшості випадків рівнини не є абсолютно рівними. І тут виділяються певні форми рельєфу, зокрема пасма горбів, моренних гряд, лесових останців, виходів на денну поверхню кристалічних порід тощо. Вони можуть слугувати опорними точками кордону, які не зникнуть із земної поверхні і не змінять географічних координат.

Кордони також класифікують за генезою їх формування, а саме залежно від походження, історії та тривалості існування. У цьому зв'язку можна виокремити такі державні кордони:

Антецедентні (попередні) – кордони, проведені до освоєння і масового заселення території, наприклад у США і Канаді, у пустельних районах Сахари та Аравійського півострова, в Росії та Амазонії. За конфігурацією вони здебільшого є так званими астрономічними, або геометричними, кордонами.

Субсектні, або наступні, кордони характерні для країн Європи. Вони найдавніші за часом виникнення й ґрунтуються на реальному мовно-культурному розмежуванні. Загалом такі кордони виникають після формування певних соціально-культурних і економічних спільнот, але не ігнорують їх, певною мірою враховують межі між ними.

Етнічне розмежування в ХХ ст. набуло визначального характеру. Багато великих країн передбачає на конституційному рівні внутрішній поділ території на штати, області, провінції тощо. Такий самий принцип застосовувався і в колишньому Радянському Союзі, що значно пом'якшило наслідки його розпаду. У наш час його використовують Індія, Пакистан, Нігерія, Китай та ін.

Накладені кордони встановлюються насильно, через війни, захоплення, соціально-економічні потрясіння, коли якась країна чи нація "по-живому" розділяється між державами-агресорами відповідно до реалій завершення воєнних дій або на основі відповідних угод. Після різних воєн такі кордони виникали в Європі внаслідок поділу, скажімо, Польщі або Німеччини (Берлін після Другої світової війни). Особливо поширені такі кордони в Африці, де колонізатори ділили на власний розсуд окремі народи між двома і навіть декількома країнами шляхом "накладання" кордонів [325–326]. Тобто накладені кордони розділяють уже сформовані етнічні, культурні й соціальні спільноти, найбільшою мірою, у колоніальному суспільстві.

Суто історичне значення мають так звані реліктові кордони. Це спадок минулих епох, але хоча нині цих рубежів ніби вже й немає, вони залишилися не лише в ментальності людей чи особливостях забудови колись суміжних

територій, а й іноді навіть збереглися у вигляді стін, валів, прикордонних замків і фортець тощо. Реліктові кордони характерні для країн Латинської Америки. І на сьогодні значні відмінності спостерігаються при перетині колишніх кордонів між іспанською та англосаксонською частинами південних штатів США (колишній кордон між Мексикою та США), чітко в Іспанії вирізняється колишній мавританський південь тощо. Є такі невидимі розмежування і в Україні, яка віками була розшматована між сусідніми державами.

Якщо звернутись до інших джерел, то можна зустріти дещо відмінні класифікації державних кордонів. Зокрема, з огляду на різноманітні особливості їх встановлення та функціонування виділяють такі види кордонів.

1. Офіційні державні кордони – це кордони між державами, залежними територіями, колоніальними володіннями окремих держав на суші. Вони визначають межі державної території, і в цьому їх основне призначення. Сухопутні та морські державні кордони склалися історично. За нормами міжнародного права вони є непорушними.

2. Кордони територіальних вод встановлюють за зовнішньою лінією територіальних вод, що прилягають до території держави в межах 12 морських миль (22,224 км) від узбережжя. Проте деякі країни в односторонньому порядку оголосили своїми територіальними водами ширші смуги: Бразилія, Перу, Сьєрра-Леоне, Уругвай, Еквадор (200 миль) та інші.

3. Формально недержавні кордони. До них належать:

- кордони за міжнародними угодами (наприклад, встановлені між етнічними територіями в колишній Югославії);

- тимчасові договірні кордони (встановлюються між зонами впливу різних угруповань під час військово-політичних конфліктів);

- демаркаційні (розділові) кордони – розділяють Саудівську Аравію та Ірак (нейтральна зона);

- кордони економічних зон на морі. Виключна економічна зона на морі (морська економічна зона) – район поза межами територіальних вод завширшки

200 морських миль, у якому приморська держава має суверенні права на розвідування й розробку живих і мінеральних ресурсів моря.

Ініціаторами створення таких кордонів стали країнами Латинської Америки у 60-х роках ХХ ст.. На морські економічні зони припадає 40% площі Світового океану, в тому числі райони, які дають 96% вилову риби [114; 288].

4. Кордони поділяють також за їх конфігурацією, тобто морфологічними ознаками. Тут слід виокремити зокрема:

- геометричні („проведені по лінійці”, тобто переважно за паралелями та меридіанами); - звивисті кордони.

5. У політико-географічній теорії кордони класифікують за природними особливостями, залежно від того, по яких природних об’єктах вони проведені:

- орографічні (гірські); - рівнинні; - річкові; - озерні (між США й Канадою);
- морські; - кордони між секторами Арктики та ін.

Міжнародному праву відомий феномен невизначених кордонів, кордонів *de facto*, що виникають через відсутність демаркації. Такі кордони мають місце в Африці, на Азіатському континенті (наприклад, у даний час відзначається повна відсутність юридичного і навіть фактичного кордону між Пакистаном і Афганістаном), а також у випадку наявності неурегульованого прикордонного спору [238; 242].

За способами встановлення розрізняють кордони:

- а) астрономічні – особливий вид кордон, який визначається як геометрична межа, що збігається з паралеллю або меридіаном географічної сітки. Іноді їх називають як географічні кордон, оскільки проводяться по меридіанах і паралелях. Колишній СРСР мав до Другої світової війни такий астрономічний кордон з Японією на Сахаліні, який проходив по 50-й паралелі північної широти. На сьогодні такий вид кордону мають Філіппіни, а також відповідний кордон проходить по 38 паралелі між КНДР і Південною Кореєю;

- б) орографічні, а саме лінії, проведені з урахуванням рельєфу місцевості (річкове русло, гірський вододіл і т. д.). Такі кордони є між переважною більшістю суміжних держав;

в) геометричні – вони прокладаються шляхом нанесення прямих ліній від однієї до іншої точки без урахування рельєфу місцевості. Більшість таких кордонів проводять переважно у рідконаселених, малоосвоєних місцевостях на час делімітації. Це кордони між Єгиптом і Суданом, між Єгиптом і Лівією, Лівією і Чадом, Алжиром і Малі, Малі і Мавританією та ін.; вони проходять також між Аляскою (США) і Канадою та ін. [21; 148].

На практиці частіше зустрічаються комбіновані кордони, тобто такі, які на деяких своїх ділянках проведені з урахуванням рельєфу місцевості і є орографічними, а на інших ділянках проведені без урахування рельєфу місцевості і є геометричними.

У сучасній правовій літературі найбільш поширеною є класифікація державних кордонів, за якою виділяють сухопутні, водні і повітряні кордони держави, що розрізняються в залежності від місця проходження.

Відповідно до положень статті 3 Закону України «Про державний кордон України» від 4 листопада 1991 року державний кордон України, якщо інше не передбачено міжнародними договорами України, встановлюється:

1) на суші – по характерних точках і лініях рельєфу або ясно видимих орієнтирах. Сухопутні кордони встановлюються на основі договорів між суміжними державами і, відповідно до цих договорів, позначаються на місцевості;

2) на морі – по зовнішній межі територіального моря України. Морськими кордонами держави можуть бути і лінії розмежування територіальних морів суміжних або протилежних держав. Зовнішні межі територіального моря встановлюються законодавством прибережної держави відповідно до загальновизнаних принципів і норм міжнародного права;

3) на судноплавних ріках – по середині головного фарватеру або тальвегу ріки; на несудноплавних ріках (ручаях) – по їхній середині або по середині головного рукава ріки; на озерах і інших водоймах – по прямій лінії, що з'єднує виходи державного кордону України до берегів озера або іншого водоймища. Державний кордон України, що проходить по річці (ручаю), озеру або іншій

водоймі, не переміщується як при зміні обрису їхніх берегів або рівня води, так і при відхиленні русла ріки (ручаю) у той або інший бік;

4) на водоймищах гідровузлів, та інших штучних водоймах – відповідно до лінії державного кордону України, що проходила на місцевості до їхнього заповнення;

5) на залізничних і автодорожніх мостах, греблях і інших спорудах, що проходять через прикордонні ділянки судноплавних і несудноплавних рік (струмків), – по середині цих споруд або по їхній технологічній осі, незалежно від проходження державного кордону України по воді [173].

Як бачимо, водні кордони поділяються на річкові, озерні, кордони інших водойм і морські. Кордони на ріках устанавлюються за згодою між прибережними державами: на судноплавних ріках – по середині головного фарватеру або по тальвегу (лінії найбільших глибин), на несудохідних – по середині головного рукава ріки. На озерах і інших водоймах – по прямій лінії, що з'єднує виходи сухопутного кордону до берегів озера або іншого водоймища.

Повітряними кордонами державної території є бокові і висотні межі її повітряного простору. Боковою межею повітряного простору є вертикальна площина, що проходить по сухопутній і водній лініям державного кордону. Висотні межі державного кордону обмежуються 110-115 км [211, с. 105-107].

Свого часу історично склався розподіл кордонів на природні та штучні. Під першими розуміли природні рубежі (гори, річки і т. д.), що відокремлювали одну державу від іншої. У свою чергу, під другим видом кордонів – штучними кордонами розумілись межі, що проводяться штучним шляхом. На даний час такий розподіл застарів тому, що зараз штучні лінії кордонів (установка прикордонних знаків і т. д.) проводяться і за наявності природного кордону.

Загалом усі види кордонів створюють геополітичний простір та виокремлюють різні політико-територіальні утворення, які у своїй сукупності формують політичну карту світу.

Проведений аналіз сутності поняття кордону дозволяє розділити його на такі категорії чи різновиди:

- лінії, що позначають межі військового завоювання;
 - лінії, що показує географічні контури певної території;
 - лінії, що обмежують політичні межі суверенної держави;
 - лінії взаємодії і символічного протиставлення антиподів, як, наприклад, «варварство - цивілізація»;
- зони з постійно мінливими умовами існування і розвитку суспільства, що охоплює одразу декілька перерахованих вище пунктів.

Іноді можна помітити суміщення на одній і тій же території кордонів двох типів: державного та символічного, природного і культурного кордону, включаючи елементи, властиві фронтиру.

Кордони відігравали визначальну роль у Вестфальській системі міжнародних відносин, згідно з якою держави встановили територіальні межі та домовилися про мирне співіснування. Досить довгий період часу кордони слугували певними бар'єрами, що захищали політичні, правові та економічні інтереси суверенних держав. Водночас глобалізаційні вектори розвитку спричинили якісно нове розуміння концептуальної сутності кордонів. Це підтверджують багаточислені транскордонні транзакції, що кардинально змінили їх первинне значення, при цьому такі міжнародні операції можуть мати місце лише у світі, розділеному кордонами.

На сьогодні загалом кордон отримав вигляд чітко фіксованої лінії, що відображає ідеологічну, мовну й економічну однорідність окресленої території. Це свого роду унікальний державно-правовий інститут, що гарантує суворе дотримання державного суверенітету на певній території, окреслює просторові рамки конкретної держави. Як правило, державний кордон є юридично встановленою і фактично штучною лінією (на суші і воді) і вертикальною поверхнею, що проходить по цій лінії у надрах, водах і повітряному просторі, які визначають просторові межі території держави і сфери здійснення нею свого суверенітету, територіального верховенства.

1.3. Особливості правового статусу і правового режиму державного кордону

Предмет нашого дослідження зумовлює потребу уточнення таких категорій як «правовий статус» і «правовий режим» в контексті державних кордонів, а також інших споріднених чи однопорядкових категорій.

Правовий статус державного кордону є досить багатогранним явищем. Для його позначення вживаються такі терміни як «законодавство про державний кордон», «правовий режим державного кордону», «прикордонний режим» [80–81; 297]. Безумовно, такі категорії мають право на існування і повинні активно розроблятися юридичною наукою. Разом з цим, існує межа їх функціональних можливостей.

Ю. І. Скуратов для позначення всієї системи правового регулювання державного кордону пропонує застосовувати категорію «правова основа державного кордону», розуміючи під нею систему взаємопов'язаних внутрішньодержавних і міжнародних нормативних актів, юридичних норм, інших правових засобів, що регламентують питання встановлення, функціонування і охорони державного кордону, включаючи заходи відповідальності за порушення відповідних правил і процедур [238, с. 17].

За своєю структурою, продовжує він, правова основа державного кордону складна і може розглядатися як:

- а) сукупність нормативних актів;
- б) система правових інститутів, які регулюють різні сторони функціонування державного кордону, його охорони;
- в) сукупність юридичного інструментарію, що забезпечує втілення в життя приписів правових норм (акти реалізації прав і обов'язків, заходи юридичної відповідальності і ін.).

Дане формулювання, можливо, дозволяє охопити практично більшість основних елементів системи юридичного забезпечення державного кордону. Але,

на наше переконання, більш вдалим для цього є термін «правовий статус державного кордону».

Правовий статус державного кордону потрібно відрізнити від його фактичного статусу, який включає реальний стан функціонування, охорону і захист державного кордону, правозастосовчу практику. Дана категорія дає змогу аналізувати не лише законодавство про державний кордон, але й стан його реалізації, що в свою чергу дає можливість вдосконалювати механізм охорони і захисту державного кордону.

Зазвичай, як відомо, у більшості наукових праць теоретичного характеру таку категорію як «правовий статус» пов'язують з істотати – людиною і громадянином тощо. Наприклад, як зазначає О. Ф. Скакун, правовий статус людини (від лат. «status» - положення, стан) – юридично закріплене становище людини в суспільстві, відповідно до якого фізична особа як суб'єкт права вступає у правовідносини, координує свою діяльність і поведінку в суспільстві. Підставою для наявності правового статусу громадянина є його правосуб'єктність і громадянство [235].

Ряд інших авторів також відзначає, що саме поняття «статус» означає положення, становище, а правовий статус передбачає, що таке положення закріплене правовими нормами. Це засіб нормативного закріплення основних принципів взаємодії особи та держави за допомогою зразків (моделей) поведінки суб'єктів, які, з одного боку, захищаються державою, а, з іншого схвалюються суспільством [73, с. 79–80].

При цьому правовий статус як самостійна юридична категорія характеризується низкою ознак, з-поміж яких варто відзначають такі:

- 1) загальний або універсальний характер, адже поширюється на всіх суб'єктів;
- 2) відображає індивідуальні особливості людини або іншого суб'єкта, їх реальне становище у системі соціальних відносин;
- 3) системність прав, свобод та обов'язків, відповідних гарантій їх реалізації, а у разі неналежної реалізації чи порушення – притягнення до юридичної відповідальності;

4) права та свободи, що складають основу статусу, не можуть реалізуватись без інших елементів тощо.

Деякі вчені до елементів правового статусу особи відносять правосуб'єктність, громадянство, гарантії, юридичну відповідальність, правові норми, які закріплюють статус особи, правові принципи і правовідносини статусного типу. Інші, на противагу попереднім, деякі зазначені елементи характеризують як первинні як передумови (громадянство, правоздатність) чи допоміжні або вторинні, другорядні елементи такого статусу (юридична відповідальність, законні інтереси), такі, що виходять за межі правового статусу (гарантії).

Погоджуємось, що правовий статус об'єктивно відображає позитивні та негативні ознаки існуючої політичної, правової системи. Як елемент суспільства він визначається сутністю тієї соціальної системи, у межах якої виникає та функціонує. Тому наприклад, сучасний статус особи в Україні характеризується невизначеністю, низьким рівнем соціально-правової захищеності суб'єктів, відсутністю реальних гарантій, неспроможністю владних органів забезпечити та гарантувати інтереси людини і громадянина. Він дестабілізується під впливом соціальної напруги, політичного протистояння, зростання рівня злочинності, екологічних катастроф тощо [73, с. 83].

Очевидним, разом з тим, є факт використання даної категорії у сучасній науці і відносно не тільки осіб, а й відносно ширшого кола об'єктів правового статусу – території, адміністративно-територіальних одиниць, населених пунктів, державних кордонів, органів публічної влади тощо. Зокрема, у згаданих у попередніх підрозділах працях, включаючи дисертаційні дослідження, з кінця 90-тих років XX ст. виокремлюється правовий статус території і правовий статус державних кордонів. Так, Т. О. Цимбалістий у роботі «Конституційно-правовий статус державного кордону України» (1998), Мякота О. В. у роботі «Міжнародно-правовий статус державних кордонів України» (2015) та чимало інших присвятили даному поняттю велику увагу як на теоретичному рівні, так і на галузевому чи прикладному.

У будь-якому випадку, і наукових джерел і в нормативно-правових актах правовий статус пов'язується як з живими, так і з неживими об'єктами.

Наприклад, згідно зі ст. 145 Конституції України «права місцевого самоврядування захищаються у судовому порядку» [105]. Звісно, місцеве самоврядування не є живою істотою, але основний закон чітко регламентує, що один з елементів правового статусу належить місцевому самоврядуванню.

Згідно з положеннями Закону України «Про Державну прикордонну службу України» від 3 квітня 2003 р. визначено правові основи організації та діяльності Державної прикордонної служби України, її загальну структуру, чисельність, функції та повноваження [174]. Тобто також йдеться про деякі з елементів правового статусу.

Відповідно до Закону України «Про виключну (морську) економічну зону України» від 16 травня 1995 року урегульовано суверенні права та юрисдикція України у виключній (морській) економічній зоні України (ст. 4), права та обов'язки інших держав у виключній морській економічній зоні України (ст. 6) [172].

В одному з нормативно-правових актів, прийнятих в останні роки, – Законі України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 року згадуються і «правовий статус», і «правовий режим». Зокрема, у ст. 1. «Правовий статус тимчасово окупованої території України» регламентовано, що тимчасово окупована територія України є невід'ємною частиною території України, на яку поширюється дія Конституції та законів України. Датою початку тимчасової окупації є 20 лютого 2014 року. Водночас згідно з положеннями ст. 4 даного закону «Правовий режим тимчасово окупованої території» передбачено поширення на тимчасово окупованій території на строк дії цього Закону особливого правового режиму перетину меж тимчасово окупованої території, вчинення правочинів, проведення виборів та референдумів, реалізації інших прав і свобод людини і громадянина (п. 1). Правовий режим тимчасово окупованої території передбачає особливий порядок забезпечення прав і свобод громадян

України, які проживають на тимчасово окупованій території (п. 2). Правовий режим тимчасово окупованої території може бути визначено, змінено чи скасовано виключно законами України (п. 3) [185].

Також за Законом України «Про створення вільної економічної зони «Крим» та про особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території України» від 12 серпня 2014 р. урегульовано правовий режим вільної економічної зони «Крим». Зокрема, у ст 3. він трактується як особливий правовий режим економічної діяльності фізичних та юридичних осіб, у тому числі особливий порядок застосування норм регуляторного, податкового та митного законодавства України, а також особливий режим внутрішньої та зовнішньої міграції фізичних осіб. У межах ВЕЗ «Крим» створюється вільна митна зона, що за своїм функціональним типом є одночасно вільною митною зоною комерційного, сервісного та промислового типу згідно із статтею 430 Митного кодексу України [198].

Пропонуємо зупинитись на відповідних аргументах стосовно правового статусу державного кордону України. Це комплексний правовий інститут, норми якого регламентують питання встановлення, функціонування, захисту та охорони державного кордону. Комплексність цього інституту полягає в тому, що він включає норми права, як внутрішньодержавного (національного) права, різних його галузей, так і норми міжнародного права.

Саме з огляду на це, вітчизняний дослідник Т. О. Цимбалістий пропонує поділяти правовий статус державного кордону України на конституційно-правовий (державно-правовий) і міжнародно-правовий [297].

Однак наступні аргументи дозволяють певною мірою уточнити, можливо, скорегувати таку позицію. Йдеться про те, що у внутрішньодержавному праві України правовий статус державного кордону визначається не лише нормами конституційного права, а також відповідними нормами ряду інших галузей системи права та системи законодавства України. Це і норми адміністративного, міграційного, муніципального, транспортного, митного, кримінального, цивільного, трудового, екологічного, фінансового, військового права

(законодавства), права соціального забезпечення, ряду процесуальних галузей права (законодавства).

Тому можна у цьому контексті погодитись з іншими вітчизняними дослідниками О.І. Чудновським, В. В. Чумаком у тому, що здійснюючи вплив на формування суспільних відносин, держава забезпечує їх державне регулювання, яке в юридичній літературі розуміють як здійснюваний державою за допомогою всіх юридичних засобів владний вплив на суспільні відносини з метою їх упорядкування, закріплення, охорони й розвитку, а також на поведінку і свідомість учасників цих відносин шляхом нормативного закріплення їх прав і обов'язків, встановлення певних дозволів та заборон, затвердження певних правових актів тощо [305–306].

Слід наголосити, що державне регулювання в широкому розумінні включає в себе весь арсенал організаційно-правових засобів впливу на відповідні суспільні відносини, що за своїм характером можуть бути як адміністративно-правовими, так і господарськими, кримінально-правовими, зокрема шляхом встановлення відповідних заходів юридичної відповідальності.

Державне регулювання у вузькому розумінні, як правило, здійснюється за допомогою організаційно-розпорядчих засобів управлінського характеру, тобто заходами адміністративно-правового регулювання. Враховуючи вищевикладене, справедливим є висновок про те, що державне регулювання й адміністративно-правове регулювання відповідних відносин – досить схожі поняття, що співвідносяться між собою як загальне і особливе, як ціле і частина.

У науковій, літературі поряд з цими поняттями, широко використовується і «правове регулювання». У найбільш загальному вигляді під правовим регулюванням учені розуміють здійснюваний за допомогою правових норм та інших юридичних засобів вплив на суспільні відносини з метою їх упорядкування, розвитку та захисту [5–9; 213].

Оскільки на основі ст. 2 Закону України «Про державний кордон України» від 4 листопада 1991 р. державний кордон України визначається Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами України, згода на

обов'язковість яких надана Верховною Радою України [173]. Переконані, що основи правового регулювання статусу державного кордону України закріплені, насамперед, у Конституції України (ст. 2; ч. 3 ст. 17; п. 18 ч. 1 ст. 92 та інші) [105].

Водночас, *режим державного кордону* визначається міжнародними договорами прикордонних держав та законодавства кожної з них. Як відомо, правовий режим виступає у вигляді визнаних та закріплених у міжнародному праві й у національному законодавстві держав специфічних рис і характеристик певної території, що в сукупності визначають і обумовлюють певний, відмінний від інших, порядок її використання [211, с. 109].

Водночас за глибиною змін у конституційному статусі громадян і організацій відрізняють звичайні та надзвичайні режими. Перші не змінюють конституційного статусу громадян і організацій; другі істотно обмежують їх права і свободи, запроваджують особливий порядок здійснення окремих видів конституційних прав і свобод людини і громадянина. Поряд із постійними (паспортний режим) або короткочасними режимами, можуть існувати і ситуаційні (надзвичайний стан) режими. У межах теми нашого дослідження цікавим є виокремлення режимів за просторовою ознакою (територією дії) – режими, що діють на всій території України або режими в окремих її регіонах чи місцях (режим прикордонної зони) [294].

У ст. 92 Конституції України з-поміж питань, які визначаються і встановлюються виключно законами України, згадано про правовий режим власності, державного кордону, воєнного і надзвичайного стану, зон надзвичайної екологічної ситуації, економічний і міграційний режим [105].

У Податковому кодексі України передбачаються спеціальні податкові режими (ст. 11); у Митному кодексі України закріплюються митні режими (ст. 4), режими транзиту і тимчасового ввезення (ст. 44); у Земельному кодексі України врегульовано правовий режим земель різного призначення, Кодекс законів про працю України містить термін «режим роботи» (ст. 32). В інших нормативно-правових актах України встановлюються режим іноземного інвестування, правовий режим інформації тощо. Згадується дана категорія і в рішеннях судових

органів влади («Про режим роботи Конституційного Суду України, порядок проведення пленарних засідань, засідань Конституційного Суду України та засідань колегії суддів Конституційного Суду України» від 29.03.2007 р. та низка інших).

Проте її сутність у правових актах не розкривається. Звісно, така неоднозначна і не виправдана ситуація щодо розуміння сутності правового режиму, який вважається одним з критеріїв поділу системи права на галузі, змушує зосередитись на характеристиці даної категорії.

Виходячи з етимологічного значення поняття «режим» (з лат. «regimen»; фр «regim» – керівництво, командування, управління) та його онтологічних характеристик, у літературі виокремлюються наступні значення терміну «режим»:

- 1) державний лад, сукупність засобів та методів здійснення влади;
- 2) строго встановлений порядок життя (праці, відпочинку, лікування тощо);
- 3) система обов'язкових правил, вимог, норм, принципів, встановлених для будь-якої діяльності (землекористування, мореплавства, рибальства та ін.);
- 4) певний стан, положення, статус кого-небудь чи чого-небудь (звідси вираз «режимне виробництво») [130, с. 124].

Поряд з широким використанням терміну «правовий режим» у різних галузях права, (інформаційному, фінансовому, адміністративному, земельному, сімейному, кримінально-виконавчому, господарському тощо), він пов'язаний з різними об'єктами вивчення теорії держави і права. Наприклад, режим суспільно-політичного життя, що створюється всіма суб'єктами права в результаті однозначного розуміння та неухильного здійснення (дотримання, виконання, використання, застосування) нормативних положень конституцій, законів, підзаконних актів, які їм не суперечать, та інших джерел права і піднормативних актів становить законність.

Теоретик права С.С. Алексєєв правовим режимом розумів порядок регулювання, який виражається в комплексі правових засобів, які характеризують особливе поєднання дозволів, що взаємодіють між собою, заборон, а також позитивних зобов'язань, і створюють особливу спрямованість регулювання. Це

комплекс правових засобів, ефективне використання яких при вирішенні спеціальних завдань полягає в тому, щоб вибрати оптимальний для вирішення відповідного завдання правовий режим, майстерно опрацювати його залежно від специфіки цього завдання і змістом суспільних відносин, що регулюються [7, с. 243]. Згаданий автор звертає увагу, що у рамках кожного правового режиму, за деяким винятком, беруть участь не всі способи правового регулювання (заборони, дозволи чи зобов'язання), але «для кожного режиму – і це визначає його специфіку – один із способів виступає домінуючим, створює напрям у регулюванні.

Д.Д. Коссе підкреслює, що саме за допомогою правових режимів утверджуються та реально здійснюються політичні та державні режими. При цьому правовий режим – це невід'ємна якість влади, її устрою, функціонування, соціальної спрямованості [110].

Інший дослідник Т.П. Мінка доходить висновку, що правовий режим є органічною частиною державного і політичного режимів. Загалом це зовнішній прояв (правова форма) правового регулювання у певній сфері суспільного життя, відображає динаміку правовідносин, яка досягається шляхом трансформації всіх елементів правового впливу. Йдеться про правові засоби (норми права, акти реалізації та застосування, юридичні факти тощо) та інші правові явища (правові принципи, правосвідомість, правовий прецедент, правова культура), які у взаємодії досягають мети регулювання [130, с. 126–127].

На думку Д. М. Бахраха, правовий режим – це система норм права, яка регулює діяльність, відносини між людьми з приводу певних об'єктів. Він пропонує розрізняти юридичну сторону режиму (систему правил) і фактичну сторону режиму (реальне здійснення режимних норм) [12].

Слід підкреслити, що поняття «правовий режим» вивчається зазвичай теоретиками права та ученими-адміністративістами. На нашу думку, не вистарчає аналогічних досліджень в конституційному праві, трудовому праві та ряді ін. У будь-якому випадку категорії правового режиму відведено особливе місце в системі правового регулювання суспільних відносин. Переважно науковці та

законодавці її розглядають комплексною правовою категорією, спрямованою на досягнення упорядкування специфічного кола суспільних відносин шляхом чіткого визначення мети, просторово-часових меж, суб'єктів, об'єктів тощо.

Т.Р. Тупилко зазначає, що дієвим механізмом забезпечення публічних інтересів в адміністративно-політичній сфері, в тому числі в сфері захисту державного кордону є адміністративно-правові режими. А враховуючи те, що охорона державного кордону належить до сфери публічного адміністрування, правові режими у відповідній сфері є різновидами адміністративно-правових режимів та характеризуються притаманними адміністративно-правовим режимам ознаками (імперативним методом, законодавчо регламентованими режимними правилами, визначеними просторово-часовими межами дії тощо) [271].

Багато юристів-міжнародників, зокрема, Я. Броунлі, Ю. Барсегов, М. Лазарев, С. Молодцов, М.Яновський та інші, використовують поняття «режим» або «статус» у якості критерію для юридичної кваліфікації та класифікації територій. Відомий британський учений Я. Броунлі зазначає, що «відомі чотири режими територій: територіальний суверенітет; територія, на яку не поширюється суверенітет якої-небудь держави чи групи держав і які мають власний статус (наприклад, підмандатні чи підопічні території); *res nullius* (нічий території) і *res communis* (території, які належать усім)» [323].

Професор Дж. Коломбос та ряд інших учених застосовують поняття «режим», «статус» і «юридична природа» при викладенні юридичної характеристики територій [131, с. 384]. Тому у цілях ж уникнення термінологічної плутанини поняття «режим» («правовий режим») і «статус» («правовий статус») іноді пропонують використовувати як рівнозначні. Р. В. Деканозов відзначає, що для того, щоб краще представити взаємозв'язок між поняттями «юридична природа» і «правовий режим», необхідно взяти до уваги, що території, наділені однаковою юридичною природою і утворюючі єдину просторову категорію, можуть відрізнятися специфічними рисами свого правового режиму [35, с. 47 – 50].

Отже, застосування поняття «юридична природа» в якості критерію для правової класифікації просторів можна вважати досить конструктивним. При цьому юридична природа практично за змістом не відрізняється від поняття «статус» («правовий статус»). Це підтверджує ґрунтовний аналіз Конвенції ООН з морського права 1982 р. [86] у контексті визначення базової правової характеристики будь-якої території.

Варто згадати, що для категорій міжнародних просторів загального користування можуть існувати такі правові режими, а саме – відкрите море, морське дно за межами національної юрисдикції («район»), небесні тіла і т.д. Крім цього, правовий режим територій, що мають різну юридичну природу, може мати багато спільного, зокрема, правовий режим міжнародних каналів і відкритого моря. Тобто, правова чіткість відносно того чи іншого виду території може бути досягнута виключно шляхом одночасного аналізу її юридичної природи та правового режиму.

Термін «режим» («правовий режим»), поряд з терміном «статус» («правовий статус»), використовуються у Конвенції ООН з морського права 1982 року. Наприклад, у її п. 4 ст. 49 зазначено: «Режим архіпелажного проходу по морських коридорах, встановлений в даній частині, в інших аспектах не стосується статусу архіпелажних вод» [86].

Певні автори намагаються диференціювати поняття «режим» від поняття «статус». Це впливає зі змісту згаданої Конвенції 1982 р., де «режим» («правовий режим») означає сукупність норм, що врегульовують визначене явище в рамках фундаментальних положень, які створюють правову основу кожної просторової категорії. Остання позначається поняттям «статус» («правовий статус»).

Іноді у літературі підкреслюється, що режим державного кордону передбачає наявність декількох взаємопов'язаних елементів, а саме:

1. Цілісність та збереження території держави. Встановлення меж держави (а саме в цьому полягає завдання кордонів між державами), попередження населення сусідніх держав про встановлення чи припинення юрисдикції потребує

фактичних дій, підкріплених правовим встановленням. Правове оформлення цілісності та збереження території держави здійснюється через процедури визнання і встановлення кордонів.

2. Міжнародне визнання кордонів. Міжнародно визнаними державними кордонами називають лінії розмежування державних територій чи лінії відокремлення території держави від територій з іншими правовими режимами – ліній, проходження яких погоджено з визначеними державами. Міжнародне визнання кордонів може здійснюватися і багатосторонніми міждержавними договорами. Визнання кордонів пов'язано з їх міжнародним встановленням.

3. Міжнародне встановлення кордонів. Передбачається певна правова процедура, вироблена протягом століть розвитку міждержавних відносин. Ця процедура складається з двох згаданих взаємодоповнюючих процесів – делімітації та демаркації. При делімітації державою свого кордону з територією, яка характеризується іншим правовим статусом (відкритим морем, територією зі змішаним правовим режимом), цей кордон вважається міжнародно визнаним і встановленим, якщо лінія його проходження явно або хоча б у мовчазний спосіб визнається іншими державами [10; 138].

Такі елементи як міжнародне визнання кордонів та міжнародне встановлення кордонів є факторами, які створюють правовий режим міжнародно визнаного міждержавного кордону, за його відсутності може йтися про існуючі чи потенційні територіальні спори. Проте наведені елементи є необхідними, але недостатніми умовами для конституювання кордонів. Лише перший елемент надає кордону змістовного значення, а тому може бути визнаний не тільки первинною, а й необхідною і достатньою умовою для існування кордонів держав.

У своїй сукупності режимні правила повинні гарантувати дотримання законності і правопорядку на державному кордоні.

У деяких виданнях з даного приводу можна зустріти дискусійні положення. Наприклад, у підручнику «Міжнародне право», підготовленому колективом авторів за загальною редакцією В. А. Ліпкана (Київ, 2009) розділ 8 «Територія в міжнародному праві» містить цікаві у рамках нашого дослідження параграф 4.

«Державний кордон» і параграф 5. «Державний режим». Погоджуємось з положеннями першого з них, що державні кордони встановлюються з урахуванням принципу самовизначення народів та націй, економічних інтересів й інтересів оборони суміжних держав. Водночас відзначається, що існують випадки, коли традиційний кордон визнається і без договірного оформлення, опирається на норми звичаєвого права [139, с. 138].

У наступному параграфі практично ототожнюються категорії «державний режим», «прикордонний режим», «режим державного кордону», «спеціальний прикордонний режим». Надалі наводяться визначення й особливості прикордонних рік, прикордонних озер, правового режиму прикордонних рік та озер, а також згадується про можливі прикордонні інциденти, якими визнаються події на кордоні, які виникають у результаті незаконних дій будь-яких осіб (громадян чи іноземців), що виражаються в різних порушеннях режиму державного кордону чи міжнародних угод. [139, с. 140–141].

На наше переконання, такі висновки в цілому не узгоджуються з нормами національного законодавства України про державного кордону, міжнародних договорів України. Безумовно, незаконними визнається незаконний перехід кордону, пошкодження прикордонних знаків, незаконний перетин території держави літаками, кораблями тощо. Проте відповідно до ст. 9 Конституції України міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства [105]. А режим державного кордону регламентується як міжнародними угодами, так і безпосередньо спеціальними законами держави.

Як бачимо, у міжнародно-правовій доктрині та практиці не спостерігається однастайності у використанні наведених понять, стосовно визначення у якості критерію юридичної класифікації територій. Обидва поняття – «режим» і «статус» використовуються для базової правової характеристики тієї чи іншої території, яка якісно суттєво відрізняє дану територію від інших просторів.

Українським законодавцем регламентовано поняття режиму державного кордону України як порядку перетинання державного кордону України, плавання

і перебування українських та іноземних невійськових суден і військових кораблів у територіальному морі та внутрішніх водах України, заходження іноземних невійськових суден і військових кораблів у внутрішні води і порти України та перебування в них, утримання державного кордону України, провадження різних робіт, промислової та іншої діяльності на державному кордоні України. Цей режим визначається згаданим законом, іншими актами законодавства України і міжнародними договорами України [173].

Тобто в Законі України «Про державний кордон України» та інших правових актах визначаються чинні режимні правила, що діють у прикордонному просторі України – виділеному з території держави географічному і соціальному просторі, який охоплює собою державний кордон, прикордонну смугу, контрольовані прикордонні райони, пункти пропуску через державний кордон, територіальне море, внутрішні води і їх підводне середовище, континентальний шельф і виключну (морську) економічну зону, а також повітряний простір над цими територіями і в якому встановлюються відповідні режими.

Такими режимами можуть бути :

- режим державного кордону України,
- прикордонний режим,
- режим у пунктах пропуску через державний кордон України [238; 297].

Режим державного кордону України можна визначити як систему правил, що встановлюються внутрішнім законодавством і міжнародними договорами України з метою забезпечення порядку на державному кордоні та підтримання добросусідських відносин з суміжними державами і регламентують порядок перетинання і утримання державного кордону, провадження на ньому різних робіт (діяльності), вирішення питань, пов'язаних з порушенням цих правил.

Важливе місце в системі забезпечення охорони державного кордону України займає встановлення і підтримання прикордонного режиму і режиму в пунктах пропуску через державний кордон.

Прикордонний режим – це система віднесених до внутрішньої компетенції України режимних заходів, які встановлюються в прикордонній смузі і

контрольованому прикордонному районі і регламентують відповідно до законодавства правила: в'їзду, тимчасового перебування осіб і транспортних засобів в них; провадження робіт на цих територіях; обліку та тримання на пристанях, причалах і в пунктах базування самохідних та несамохідних суден, плавзасобів і засобів пересування по льоду, їх плавання та перебування у внутрішніх водах України (ст. 23 закону) [173].

Як бачимо, поняття «правовий статус» і «правовий режим» використовуються в якості критерію для юридичної класифікації території. Під правовим статусом території слід розуміти її базисну правову характеристику, визначення її основної приналежності відповідно до правової класифікації територій. На наше переконання, цим поняттям розкривається швидше юридична природа державно-правових явищ загалом, і державного кордону, зокрема.

На жаль, питання правових режимів в сфері державного кордону згадуються та деталізуються переважно лише в науці адміністративного права чи науці міжнародного права, натомість у науці конституційного права лише опосередковано або фрагментарно. Усе це змушує продовжувати їх дослідження з метою уточнення змісту, практики застосування тощо. Можливо, подальші наукові дискусії та дослідження сприятимуть уточненню чи спростуванню даної проблематики, насамперед, уточненню та співставленню понять правового статусу і правового режиму.

Висновки до розділу 1

Проведений аналіз засвідчив, що наслідком розвитку додержавних чи протидержавних утворень, становлення держав стала потреба розмежування територій, кордони яких захищались за допомогою сили. На попередніх історичних етапах кордони не були такими чіткими і визначеними, вони часто переглядались за результатами воєнних дій.

Розвиток державного кордону з часу незалежності України пов'язаний з прийняттям спеціальної нормативно-правової бази і становленням прикордонного

відомства та включає такі періоди: 1) 1991 – 1993 рр.; 2) 1994 – 1999 рр.; 3) 2000 – 2003 рр.; 4) 2003 – 2014; 5) з 2014 і до теперішнього часу.

Вивчення доктринальних і нормативних джерел стосовно природи поняття кордону та суміжних з них понять дозволяє зробити ряд висновків. По-перше, у найбільш загальному вигляді державний кордон визначається як офіційно визначена лінія, межа, вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, і окреслює територію, на котру поширюється влада (суверенітет) держави. По-друге, це юридично встановлена і фактично штучна лінія (на суші і воді) і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії у надрах, водах і повітряному просторі), які визначають просторові межі території держави і сфери здійснення нею свого суверенітету, територіального верховенства. Істотним недоліком у сприйнятті та вивченні питань, пов'язаних із кордоном та фронтиром, межею, рубежем, границею та іншими – є їх ототожнення.

На нашу думку, різноманітними є класифікації державних кордонів, з огляду на відмінні особливості їх встановлення та функціонування. Багатогранними явищами є «правовий статус державного кордону», поряд з «правовим режимом державного кордону» і «прикордонним режимом». Перший є комплексним правовим інститутом, норми якого регламентують питання встановлення, функціонування та охорони державного кордону, закріплені у внутрішньодержавному (національному) та міжнародному праві. Фактичний статус державного кордону включає реальний стан функціонування і охорони державного кордону, правозастосовчу практику. Тобто дана категорія дає змогу аналізувати як законодавство про державний кордон, так і стан його реалізації, тим самим уможливорює удосконалення механізму охорони державного кордону.

У свою чергу, режим державного кордону України можна визначити як систему правил, що встановлюються внутрішнім законодавством і міжнародними договорами України з метою забезпечення порядку на державному кордоні та підтримання добросусідських відносин з суміжними державами і регламентують порядок перетинання і утримання державного кордону, провадження на ньому

різних робіт (діяльності), вирішення питань, пов'язаних з порушенням цих правил.

На даному етапі цивілізаційного розвитку кордон отримав вигляд фіксованої лінії, відображаючи ідеологічну, мовну й економічну однорідність визначеної території. Це свого роду унікальний державно-правовий інститут, що гарантує суворе дотримання державного суверенітету на певній території, окреслює просторові рамки національної держави.

Доведено доцільність виокремлення критеріїв класифікації державних кордонів, а саме: географічна природа, спосіб встановлення чи позначення, історичні традиції, юридично-формальний і функціональний критерії тощо. В епоху глобалізації та євроінтеграції змінюється пріоритетність усталених функцій кордонів. Так, спостерігається пріоритет фільтраційної як похідної від бар'єрної функції над контактною. Стратегічні зовнішньополітичні та зовнішньоекономічні пріоритети міждержавного співробітництва дозволяють виокремити і функцію транскордонної і прикордонної співпраці.

Отже, якщо стосовно визначення поняття і сутності, функцій державного кордону практично співпадають доктринальні позиції, законодавство і міжнародні договори, то щодо регламентації режиму державних кордонів певні доктринальні джерела не завжди відображають зміст нормативних джерел. Також слід підкреслити, що поняття державного кордону є стабільним, на відміну від його функцій, які характеризуються динамічним розвитком, впливом інтеграційних і глобалізаційних чинників, зростанням кількості завдань у зв'язку із загрозами і викликами прикордонній безпеці, національній і міжнародній безпеці тощо.

Функціональний чинник є визначальним для правового статусу державного кордону як комплексного правового інституту, норми якого регламентують питання встановлення, функціонування та охорони державного кордону, закріплені у внутрішньодержавному (національному) та міжнародному праві. Це стосується і режиму державного кордону України.

РОЗДІЛ 2.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ

2.1. Методологія дослідження державного кордону

Комплексна міжгалузева сутність інституту державних кордонів зумовлює неоднозначний підхід до питання методологічного інструментарію нашого дослідження. Оскільки у попередніх підрозділах ми наголошували на дихотомічній природі його правового статусу, що передбачає виокремлення конституційно-правового та міжнародно-правового статусу, тому цим визначатиметься і різноманітність прийомів, способів та засобів дослідження.

На користь цього виступають також інші чинники. Йдеться по-перше, про вивчення конституційно-правового регулювання державних кордонів у практиці ряду зарубіжних держав та у вітчизняній історичній ретроспективі. По-друге, кордони, які відомо існують з давніх давен, тобто тисячоліттями, це невід’ємний атрибут кожної держави, які різняться формою державного устрою та формою державно-політичного режиму. Але інтеграційні процеси на рівні Європейського Союзу наклали відбиток і на традиційну класичну природу державних кордонів. По-третє, складність методологічного аналізу також зумовлює відсутність ґрунтовних теоретичних праць, присвячених з’ясуванню сутності поняття державного кордону, інших суміжних понять, які визначали чи визначають межі дії державного суверенітету, відокремлюють простори однієї держави від просторів інших держав або від просторів з іншими правовими режимами. По-четверте, слід враховувати, що державні кордони є об’єктом вивчення і дослідження не тільки юридичної науки, а так само в ряді інших наук – військової, історичної, географічної, соціологічної, економічної тощо.

Звісно, перелік таких чинників можна продовжувати, проте у будь-якому випадку, багатоаспектність методів та методологічних підходів у процесі аналізу інституту державних кордонів є безумовною.

При формуванні концепції написання цього підрозділу закономірним стало питання про основоположний підхід для комплексного методологічного дослідження державних кордонів в цілому та конституційно-правового регулювання державних кордонів зокрема; які конкретні методи використовуються іншими авторами в аналогічних працях даної тематики, чи доцільно їх запозичувати або заперечувати з урахування тенденцій державотворення і правотворення в Україні, загроз національній безпеці і територіальній цілісності.

Загальновідомо, що методологія є каталізатором прогресу будь-якої наукової галузі в цілому. Учені, застосовуючи синтетичні методи у процесі наукового пошуку, збагачують науковий інструментарій, формуючи міждисциплінарні підходи до вивчення об'єкта і предмета, що створює власну унікальну методологію. Даний процес не оминає дослідження інституту державних кордонів.

Ще Д.А. Керімов підкреслював суперечливість детермінації категорії «методологія» у юридичній науці, відзначаючи, що методологія права відіграє не лише онтологічну, а й гносеологічну роль у дослідному процесі [82, с. 83]. На кожному історичному етапі юридична наука загалом, як і наука конституційного права, наука міжнародного права та ін., виробляють власні підходи до категорії “методологія”. Її розглядають як сукупність правил, прийомів, принципів пізнання, що забезпечують отримання об'єктивних, достовірних знань у визначеній сфері дослідження. Водночас методологія є вченням про методи пізнання, теоретичне обґрунтування використовуваних у науці методів і способів пізнання. Це теорія методів, сукупність теоретичних принципів, логічних прийомів і конкретних способів дослідження явищ; система теорій, принципів, законів і категорій, які опосередковують властивості й зв'язки буття, наукового пізнання предмета дослідження [16, с. 43–44].

Зрозуміло, що методологія юридичної науки має бути спрямована на практику, зокрема реалізацію відповідних конституційно-правових та інших норм, функціонування відповідних інститутів. Отже, фундаментальні категорії

нашого дослідження – державний кордон, режим державних кордонів, правовий статус державних кордонів, прикордонний режим, прикордонна безпека і т.д. – мають бути сформовані за допомогою відповідних методів їх пізнання у соціумі. Труднощі формування методологічного інструментарію при здійсненні їх дослідження зумовлена міждисциплінарністю зазначеної проблематики в цілому.

Насамперед, необхідною є безпосередньо постановка наукової проблеми, найбільш загальних категорій дослідження, з'ясування природи та сутнісних характеристик державного кордону, особливостей конституційно-правового регулювання його режиму тощо. Вважаємо, що належне їх трактування сприятиме встановленню конкретних методів їх дослідження, створюючи відповідну його теоретичну основу.

Одним з первинних рівнів методології пізнання інституту державних кордонів є основоположні визначальні засади, керівні ідеї, тобто принципи. Деякі дослідники даний рівень визначають як «світоглядний компонент методології», оскільки саме він, будучи безпосередньо пов'язаним з ідеологічними переконаннями науковця, дозволяє відповісти на запитання про те, чим визначається зміст наукових досліджень, хоча світоглядні принципи методології, на наше переконання, формують не змістовні, а передусім сутнісні характеристики досліджуваного явища [75, 234].

Основні принципи, що відтворюють зміст і сутність пост-позитивістської методології дослідження державно-правових, конституційно-правових і міжнародно-правових проблем, це принципи всебічності, об'єктивності, універсальності, системності, діалектичності, історизму, деідеологізації і свободи наукових досліджень, детермінізму, герменевтики, феноменології, формальної логіки і т.д. Враховуючи традиційні та новітні погляди щодо методу правових досліджень, перспективи розбудови України як унітарної, демократичної, суверенної, правової держави з цілісною територією, поряд з іншими європейськими державами, слід зазначити, що світоглядні принципи цієї методології реалізуються через певні, інколи однойменні методи пізнання правової реальності (наприклад, принцип герменевтики реалізується за

допомогою герменевтичного методу і т.п.). Тобто методи постають важливими складовими компонентами механізму реалізації світоглядних методологічних принципів та забезпечують функціональну ефективність правової методології загалом.

Отже, методи дослідження проблем встановлення та забезпечення належного функціонування державних кордонів – це, зокрема, система заснованих на світоглядно-філософських принципах пізнання відповідного предмету наукових досліджень, прийомів і способів, правил. Вони дозволяють виокремити юридичні особливості інституту державних кордонів, його конституційно-правового регулювання в Україні та зарубіжних державах, реалізації міжнародно-правових зобов'язань на внутрішньодержавному рівні, розвитку прикордонного співробітництва і прикордонної безпеки. Як підкреслює Федоренко В.Л., якщо принципи формують світоглядний рівень методології дослідження, то методи становлять її методичне, певною мірою «технологічне» підґрунтя [290].

Навряд чи можна стверджувати, що юридична наука наших днів відзначається усталеним універсальним методологічним інструментарієм пізнання явищ державно-правової реальності. З часу здобуття Україною незалежності 1991 року вона характеризується активним науковим пошуком, поступовим формування новітньої методології вітчизняної юридичної науки, удосконаленням принципів і методів теоретичних, прикладних і галузевих досліджень, включаючи проблеми конституційного права.

Суттєвим фактом стало запровадження принципу додатковості, відповідно до якого нові принципи й методи вдосконалювали існуючу моністичну методологію радянських часів, поступово втілювались плюралістичні методи у велику кількість досліджень. Критичний аналіз багатьох тогочасних науковців дозволив сформулювати нові методологічні умови чи засади, побудовані на принципах об'єктивізму, відходу від догматизму та нормативно-методологічних кліше. Тим самим збагачено українську доктрину новими принципами і методами, які вже були відомі в іноземній юридичній науковій літературі.

Тобто з цього часу спостерігається становлення пострадянської, а згодом і власне вітчизняної методології теорії держави і права, конституційного (раніше державного) права та інших галузевих наук. Велика заслуга в цьому таких учених як Україні В.К. Забігайло, О.В. Зайчук, В.В. Копейчиков, М.І. Козюбра, А.М. Колодій, О.Л. Копиленко, М.В.Костицький, В.С.Кульчицький, О.Г.Мурашин, А.Ю. Олійник, Н.М. Оніщенко, О.В. Петришин, В.Ф. Погорілко, П.М. Рабінович, В.М. Селіванов, О.Ф.Скакун, О.В. Скрипнюк, В.Я. Тацій, В.М. Шаповал, Ю.С. Шемшученко, О.Ф. Фрицький та ін.

Наприкінці ХХ ст. – початку ХХІ ст. суттєвий вплив здійснили на методологію особливо галузевих правових досліджень інтеграційні та глобалізаційні процеси, конвергенція і зближення національних правових систем, національних правових систем і правових систем міжнародних організацій, наднаціональних утворень і т.д.

Погоджуємося з деякими сучасними ученими у тому, що для європейських держав розвиток методології відбувався передусім еволюційним шляхом, покликаним забезпечити теоретико-методологічну пам'ять юридичної науки. Не стала винятком цьому і українська теорія права [290].

Аналіз наукових праць засвідчує можливість виокремлення таких підходів до методологічних інструментів дослідження:

1) ідеї, які відображають метод дослідження як взаємопов'язану єдність його категорійно-поняттєвого апарату;

2) ідеї, які відтворюють метод дослідження як взаємопов'язану єдність його категорійно-поняттєвого апарату, так і як поєднання загальних і спеціальних методів пізнання;

3) ідеї, за якими відображають метод дослідження як поєднання загальних і спеціальних та одиничних прийомів, засобів і способів наукового пізнання. Тут на категорійно-поняттєвий апарат покладено важливу роль у процесі дослідження, це засада для його методів, але не може бути самостійним методом дослідження [16, с. 10].

Вважається, що останній підхід включає попередні, є найбільш ефективним для якомога точнішого розв'язання наукової проблеми. Вивчення наукових здобутків загалом не демонструє розмежування методів та методологічних підходів, адже в певній частині тексту може розглядатись порівняльно-правовий метод, в іншій у той же час – порівняльно-правовий підхід, системний метод і системний підхід і т.д.

Якщо вдатись до семантичного розуміння методологічного підходу, то деякі автори, включаючи зарубіжних, трактують дану категорію вихідною засадою, ідею, що визначає стратегію розвитку дослідження чи як сукупність ідей, що характеризують основний напрям наукового дослідження, сукупність знань не про об'єкт дослідження, а про процес вивчення об'єкта чи способи його пізнання. Водночас методом наукового пізнання розуміється система способів і засобів досягнення визначеної мети дослідження [234–235]. Таким чином, методологічний підхід становить сукупність знань про процес наукового дослідження, а метод можна визначити як сукупність способів і засобів пізнання об'єкта дослідження.

На думку В. Нерсисянца, кожна існуюча теорія є системним і структурним відображенням конкретного методу пізнання. На неї покладено виконання функції методу, що реалізується за допомогою сукупності категорій, способів і засобів наукового пізнання досліджуваного об'єкта. При цьому неможливим є оформлення методологічного підходу у певну теорію, що характерно для методу дослідження [150].

Як нам видається, та чи інша концепція пізнання соціальних явищ відтворює конкретно визначений методологічний підхід дослідження, він включає методи вивчення об'єкта дослідження, його категорійно-поняттєвий апарат.

Таким чином, розгляд визначальних методологічних підходів, тобто своєрідних концепцій пізнання інституту державних кордонів розпочнемо з класичного позитивізму з його діалектичним методом пізнання. При цьому основоположні засади тут становлять:

– явища та процеси оточуючого світу, що є пов'язаними між собою;

- внутрішні протиріччя, характерні практично для усіх процесів та явищ;
- потреба сутнісного пізнання якісних змін процесів і явищ і т.д.

Діалектичний метод як загальнонауковий філософський метод охоплює світоглядні підходи, що здатні виражати найбільш загальні універсальні принципи мислення. Він дозволяє розглядати динамічний розвиток багатьох соціальних процесів, зокрема процес співпраці суміжних держав стосовно узгодження встановлення ліній проходження державних кордонів у різних географічних просторах; процес охорони і захисту режиму державного кордону з боку уповноважених органів і посадових осіб; розвиток процесів транскордонного і прикордонного співробітництва тощо.

Як бачимо, діалектика розглядає явище державного кордону, так само як і державної території в органічному зв'язку з розвитком політичних, економічних, соціальних, культурних та інших процесів, які відбуваються як на національному рівні, так і на транснаціонального рівні, тобто поза межами попереднього. Це дозволяє виявляти та вирішувати конституційно-правові, міжнародно-правові, адміністративно-правові та інші проблеми, розкрити діалектичну єдність і детермінованість загальних процесів становлення правової, демократичної, унітарної і суверенної держави в Україні з цілісною територією і непорушними державними кордонами.

Слід згадати і класичні закони діалектики як вчення про розвиток буття пізнання та мислення – принципи детермінізму, історизму, об'єктивності; взаємозв'язок кількісних та якісних змін, перехід кількості у якість; розвиток через заперечення, принцип заперечення заперечення; взаємозв'язок усіх явищ, принцип єдності й боротьби протилежностей; принцип суперечливої єдності парних категорій діалектики (загального й одиничного, сутності та явища, необхідності та випадковості, форми й змісту [9; 23].

Дія закону єдності та боротьби протилежностей знаходить свій вияв, наприклад, у можливих конфліктах чи непорозуміннях суміжних держав при делімітації чи/ та демаркації державних кордонів, узгодженні їх позицій та інтересів. Можлива дія закону заперечення заперечення дотриманні міжнародно-

правових принципів непорушності державних кордонів, територіальної цілісності держав, незастосування сили чи погрози силою відносно державних кордонів деякими державами, зокрема у контексті агресії Російської Федерації проти України, тимчасово окупованих територій України протягом останніх років.

У свою чергу, перехід кількісних змін у якісні відображається у випадку забезпечення охорони і захисту державних кордонів України, її прикордонної безпеки. Безпека на кордонах однієї держави є гарантією міжнародної регіональної безпеки, тобто сприятиме стабільності відносин між сусідніми країнами, у певному регіоні світу, так само як і безпосередньо стабільності, миру і безпеки всередині держави, оточеної її кордонами.

Поряд з цим, також доцільно акцентувати і на інших діалектичних категоріях, яким відведено належне місце у межах нашого дослідження. Йдеться про причину і наслідки, причинно-наслідковий зв'язок, зміст і форму; загальне, особливе і конкретне; необхідність і випадковість тощо. Для прикладу наведемо статус державного кордону, що передбачає конституційно-правовий статус і міжнародно-правовий; режим державного кордону і пов'язаний з ним прикордонний режим; конституційно-правове регулювання – регулювання за допомогою конституцій, конституційних чи органічних законів, звичайних законів і підзаконних нормативно-правових актів. Аналогічні приклади можна навести і стосовно функцій та класифікації видів державних кордонів, способів перегляду і зміни статусу існуючих державних кордонів і державної території тощо.

Згаданий причинно-наслідковий зв'язок між явищами та процесами відчутний у передумовах встановлення державних кордонів, їх делімітації та демаркації, забезпеченні непорушності державних кордонів, їх прикордонної безпеки, включаючи попередження загроз та їх ліквідації і т.д.

У марксизмі, що також базується на принципі діалектичного пізнання, соціальні явища набувають класового характеру. Класова структура соціуму поряд із соціальними цінностями, релігійними догмами, логічними ідеями є відображенням економічного базису суспільства. А у випадку державних

кордонів неодмінно важливим є виокремлення їх матеріальної основи, тобто території держави та точніше окремих визначених ділянок суші та водної поверхні тощо. Без цього взагалі неможливе існування державних кордонів, їх демаркація, встановлення прикордонних зон і т. і.

На нашу думку, однозначно згаданий вище марксистський підхід не є переважаючим чи найбільш поширеним у ході дослідження конституційно-правового регулювання державного кордону, його режиму, межі дії державного суверенітету на підставі самовизначення націй і народів. Водночас інший – функціональний підхід з його структурно-функціональним методом пізнання є одним з домінуючих для розгляду порушеної нами проблематики.

Основи теорії функціоналізму закладено Т. Парсонсом, Е. Шилзом, С. Липсетом та іншими зарубіжними ученими. Оскільки соціальні інститути є елементами системи, що задовольняють потреби життєдіяльності, спрямовані на стабілізацію суспільних відносин. Видається, що державний кордон стабілізує простори тієї чи іншої держави, відокремлює від інших просторів, тим самим структурується весь планетарний простір, простори певних регіонів світу.

Структурно-системний метод дозволяє пізнати належним чином організаційний (інституційний) механізм захисту режиму державних кордонів, прикордонної безпеки. Інший прояв даного методу можна спостерігати у системі конституційно-правового регулювання державного кордону. Вона є належним чином структурована, хоча не позбавлена недоліків, але спрямована на забезпечення порядку і стабільності у межах території держави, відокремленої її кордонами, так само і стабільного співіснування із сусідніми державами чи мирного використання прилеглих інших просторів.

Державні кордони за демократичного режиму, будучи нормативно закріпленими, сприяють зближенню центру і периферії, стимулюючи інтеграцію територіальних спільнот, адміністративно-територіальних одиниць, усього соціуму, тим самим сприяють розвитку інститутів громадянського суспільства, участі громадськості в охороні державного кордону [208].

Суттєво пов'язаним із структурно-функціональним методом пізнання державних кордонів, їх конституційно-правового регулювання, є функціональний метод. Адже останній дозволяє пізнати змістовно-функціональне значення як інституту державних кордонів крізь призму покладених на нього функцій, які до того активно видозмінюються і доповнюються. Також даний метод дозволяє дослідити інституційний механізм забезпечення захисту і охорони державних кордонів, його структуру і фактичний процес функціонування спеціально уповноважених органів і посадових осіб. Це можливо через аналіз притаманних їм завдань, функцій і конкретних повноважень.

Можливе доповнення функціонального методу об'єктивним підходом (об'єктивною теорією), що є відмінним від суб'єктивного підходу (суб'єктивної теорії) у вивченні державно-правових явищ і процесів. Також з точки зору об'єктивного підходу можливе поєднання функціонального методу з нормативним методом, зокрема, стосовно встановлення і визнання державних кордонів.

Метод структурного аналізу, будучи тісно зв'язаним з особливостями системного і структурного методів, дозволяє пізнавати структурні елементи системи конституційно-правового регулювання державних кордонів – правові норми, правові принципи, правові інститути і т.д. Він також передбачає можливість аналізу співвідношення норм міжнародного права і національного права у контексті правового регулювання державних кордонів, їх імплементації та гармонізації. Тобто, на наше переконання, це та зв'язуюча ланка системного і структурно-функціонального методів, без яких неможливе наше повноцінне дослідження.

Якщо розглядати певне явище як систему, включену до системи більш високого порядку, яка виконує в ній визначені функції та пов'язана з нею різноманітними зв'язками, то система конституційно-правового регулювання державних кордонів України є складовою системи права і системи законодавства України, відповідної національної правової системи. Закономірно важливе значення має визначення як внутрішньої організації, так і ролі, місця кожного з

елементів даної системи, характеру їх взаємодії. Тим самим забезпечується кореспондуюче значення правотворчої і правозастосовної практики, взаємодія конституційного права, інших галузей системи національного права та галузей, інститутів міжнародного права.

Без системного методу важко повною мірою дослідити окремі норми, інститути й інші зрізи або виміри (матеріальне і процесуальне, природне та позитивне право). Це своєрідний упорядковувачий і систематизувачий методологічний інструментарій, що варто використовувати для пізнання природи досліджуваних нами явищ. Тому, на нашу думку, у подальших наукових дослідженнях варто зосередитись на природі прикордонного законодавства у системі законодавства України, шенгенського простору у рамках європейського правового простору тощо.

Як запевняє Д.В. Неліпа, системне бачення світу зумовило тенденцію до міждисциплінарності в науці та врешті призвело до появи системного аналізу. Його сутністю стало вивчення певних цілісних одиниць – систем. Спочатку системний аналіз використовували як прикладну методологію управління складними системами. У цьому контексті його вважають успішною спробою впровадження системного підходу в практичну діяльність. Однак прикладна спрямованість системного аналізу не применшує його методологічного і теоретичного значення загалом. Таке поєднання ефективності застосування в практичній діяльності із теоретико-методологічним наповненням дозволяє його успішно застосовувати в усіх галузях науки [149].

Незамінним при співставленні норм конституційного законодавства України та зарубіжних держав, для порівняння розвитку правового регулювання інституту державних кордонів в національному та міжнародному праві, а також даного інституту та інституту територіальної цілісності, державного суверенітету і т.д. став порівняльно-правовий (компаративний) метод. За його допомогою були виявлені особливості делімітації й демаркації державних кордонів України з різними суміжними країнами, редемаркації державних кордонів у сучасній практиці України (з Угорською Республікою). Власне порівняльно-правовий

метод дозволяє виявити як загальні тенденції розвитку згаданих інститутів, а й підкреслює специфіка та унікальність їх правового регулювання конкретної держави.

Яскравих прикладів застосування даного методу можна навести чимало у науковій літературі [7; 11–12; 17; 20–21; 27; 43–53; 62; 75; 88–98; 132–140; 163; 185; 216–221; 229; 238; 243; 246; 251; 268; 272–284; 299; 301; 303; 308; 313; 318; 323–324; 326–327; 329–330; 340].

Підкреслимо, що метод компаративістики ми застосовували значно ширше, адже дане дослідження передбачає необхідність співвіднесення конституційно-правового регулювання інституту державних кордонів з відповідним адміністративно-правовими чи іншим галузевим регулюванням. Також погоджуємось з відомими ученими, що порівняльний метод досить активно використовується для зіставлення не тільки чинних, а й раніше існуючих систем [82, с. 110-123]. Отже, названий метод має досить широкі можливості, розвиває і конкретизує інший методологічний принцип історизму та відповідний метод.

За його допомогою вдалось виокремити періодизацію історії становлення конституційно-правового регулювання державних кордонів України, еволюцію розвитку даного інституту. З'ясовано, що виникнення концепції непорушності кордонів відбувалося ще в стародавній часи у формі договірно-правового визначення лінії кордонів і правової регламентації недоторканості кордонів. Динаміка розвитку принципу непорушності кордонів у 70-х рр. ХХ ст. призводить до його структурного оформлення та нормативного закріплення. Таким чином, відбулось його закономірне визнання міжнародним співтовариством, універсалізація і розширення територіальної сфери дії у ході активізації діяльності міжнародних організацій.

Так само метод тлумачення права дає можливість з'ясувати і роз'яснити зміст правових приписів положень конституцій, інших нормативно-правових актів України та іноземних держав, резолюцій міжнародних організацій, міжнародно-правових актів з питань державних кордонів універсального, регіонального і локального рівнів, а також у деяких випадках односторонніх актів

держав (протестів і визнання) у сфері застосування та дотримання принципів територіальної цілісності та непорушності кордонів [298].

У свою чергу, чільне місце займає спеціально-юридичний метод, який передбачає фіксацію державно-правової (конституційної), міжнародно-правової практики для встановлення відмінних ознак досліджуваних явищ, їх особливостей. Через даний метод передусім ми намагались дослідити особливості правонаступництва України стосовно договорів про державні кордони, висвітлити сутність принципів державної прикордонної політики та режиму державного кордону тощо.

Поряд з цим, через обмеженість текстових рамок згадаємо й інші застосовані нами методи у процесі дослідження. Так, метод об'єктивності дозволив встановити достовірність і повноту інформації, документальних і доктринальних джерел, що використовувалася. Методи індукції та дедукції стали необхідними для виявлення прогалин у правовому регулюванні відносин, пов'язаних з конституційно-правовим режимом державного кордону України, формулювання пропозицій з його удосконалення. З цим пов'язаний і наступні прогностичний метод і метод моделювання, оскільки наприклад для забезпечення національної безпеки та оборони держави важливою є відповідна національна стратегія, щоб унеможливила появу небезпечних загроз і посягань на територію і кордони держави, гарантувала їх цілісність і непорушність, ефективний захист і охорону, посилення юридичної відповідальності за порушення режиму державного кордону.

Також слід згадати і про методи природного права, антропології, феноменології, герменевтики, синергетики, що використовувались як самостійно, так і у поєднанні з іншими згаданими методами дослідження. На основі онтологічного підходу охарактеризовано різноманітні значення, наприклад, терміну «режим»: [130, с. 124].

Під кутом зору міждисциплінарності державних кордонів виокремлюють окрім цього традиційні (історично-географічні, географо-політологічний і т.д.) та сучасні чи постмодерністські (зокрема, геополітичні) та альтернативні підходи до

вивчення кордонів і прикордонь. У межах останніх згадуються такі оригінальні концепції як «світ без кордонів», «політика – сприйняття – практика», екополітичності тощо [40, с.111–115].

Вважаємо, що безцінними для майбутніх і сучасних дослідників є існуючі наукові доробки у сфері державних кордонів, їх конституційно-правового регулювання що відображають різноманітні світоглядні позиції, концепції та авторські підходи, включаючи дискусійні. Адже саме у ході наукового дискурсу зароджуються якісно нові ідеї, своєрідні авторські бачення на начебто усталені інститути, державно-правові явища, їх сутнісні характеристики, завдання і функції, перспективи розвитку тощо.

2.2. Конституційно-правове регулювання державного кордону України

Після здобуття Україною незалежності й державного суверенітету українська держава взяла курс на врегулювання державного кордону, його правового статусу та режиму у відповідності до встановлених принципів та норм міжнародного права, на законодавче регулювання захисту та охорони державного кордону України в контексті євроінтеграційної інтеграції і гармонізації національного законодавства.

Ще Декларацією про державний суверенітет України, яка була прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р. визначено: «Верховна Рада України проголошує державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах». Далі у розділі п'ятому Декларації «Територіальне верховенство» встановлено, що Українська РСР здійснює верховенство на всій своїй території. Територія Української РСР в існуючих кордонах є недоторканою і не може бути змінена та використана без її згоди. Українська РСР самостійно визначає адміністративно-територіальний

устрій Республіки та порядок утворення національно-адміністративних одиниць [38].

Враховуючи те, що кордон став невід'ємним атрибутом держави, тому, з проголошенням незалежності Української держави наприкінці ХХ століття – у 1991 році., одним з перших завдань молодій державі постало його юридичне закріплення та встановлення правового статусу. У цьому контексті варто згадати про Закон України «Про правонаступництво України» від 12 вересня 1991р., що як бачимо, передував розробці і прийняттю згаданому Закону України «Про державний кордон України» від 4 листопада 1991 року.

Ст. 5 Закону України «Про правонаступництво України» закріплено положення, за яким державний кордон Союзу РСР, що відмежовує територію України від інших держав, та кордон між Українською РСР і Білоруською РСР, РРФСР, Республікою Молдова за станом на 16 липня 1990 р. є державним кордоном України. Водночас Україна підтверджує свої зобов'язання за міжнародними договорами, укладеними Українською РСР до проголошення незалежності України. Вона є правонаступницею прав і обов'язків за міжнародними договорами Союзу РСР, які не суперечать Конституції України та інтересам республіки (ст.7 Закону України «Про правонаступництво України») [195].

Законом України «Про державний кордон України» від 4 листопада 1991 року закріплено, що Україна, керуючись Конституцією України, Декларацією про державний суверенітет України та Актом проголошення незалежності України, неухильно проводить політику миру, виступає за зміцнення безпеки народів України виходячи із принципів непорушності державних кордонів, які є відображенням територіальної цілісності, політичної та економічної незалежності, суверенітету та єдності України. Державний кордон України є недоторканим. Будь-які порушення його рішуче припиняються [173].

Це фактично основний законодавчий акт, який врегульовує питання, пов'язані із встановленням, функціонуванням державного кордону держави.

Беззаперечною гарантією є недоторканність державного кордону України, рішуча заборона будь-яких його порушень. Ст. 8 Закону визначає порядок перетинання державного кордону України, плавання і перебування українських та іноземних невійськових суден та військових кораблів у територіальному морі і внутрішніх водах України, іноземних невійськових суден і військових кораблів у внутрішні води і порти України і перебування в них, утримання державного кордону України, проведення різних робіт, промислової та ін. діяльності на державному кордоні України [173].

Слід зазначити про певні особливі положення даного закону. Насамперед, про взаємовідносини з суміжними державами у прикордонних питаннях. Так, відповідно до ст. 7 Закону України "Про державний кордон України" прикордонні питання з суміжними державами вирішуються Україною на основі взаємності і добросусідства відповідно до цього Закону, інших актів законодавства України і міжнародних договорів України.

У свою чергу, за статтею 21 закону передбачено інститут прикордонних представників України. Зокрема, для вирішення питань, пов'язаних з підтриманням режиму державного кордону України, виконання міжнародних договорів із цього питання, створення умов для мирного розв'язання прикордонних конфліктів та інцидентів на певній ділянці державного кордону України з особового складу Державної прикордонної служби України в установленому Кабінетом Міністрів України порядку призначаються прикордонні представники України, а також їх заступники [173].

З метою реалізації державної політики національної безпеки у сфері безпеки державного кордону, ґрунтуючись на принципах суверенної рівності, територіальної цілісності, взаємної поваги та непорушності державних кордонів, Українською державою було ініційовано переговорний процес з усіма суміжними державами з метою нормативно-правового врегулювання питань спільних державних кордонів та їх договірно-правове оформлення. Більш детальноше дані питання ми викладемо у наступному підрозділі роботи.

Статтею 1 Конституції України визначено, що Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава. Відповідно до її частини 1 статті 2 суверенітет України поширюється на всю її територію. Згідно з частинами 2 та 3 статті 2 Основного Закону Україна є унітарною державою, а територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою [105].

У ч. 3 ст. 17 Конституції України безпосередньо йдеться про захист державного кордону України, а саме «забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України покладаються на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності які визначаються законом».

Вважаємо закономірним, що у даній статті частина 3 викладена у логічній послідовності поряд з іншими частинами, які стосуються:

- оборони України, захисту її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності, що покладено на Збройні Сили України (ч.2 ст. 17);
- Збройні Сили України та інші військові формування ніким не можуть бути використані для обмеження прав і свобод громадян або з метою повалення конституційного ладу, усунення органів влади чи перешкоджання їх діяльності (ч.4 ст. 17);
- держава забезпечує соціальний захист громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, а також членів їхніх сімей (ч.5 ст. 17);
- на території України забороняється створення і функціонування будь-яких збройних формувань, не передбачених законом (ч.6 ст. 17);
- на території України не допускається розташування іноземних військових баз (ч.7 ст. 17);

Не менш важливим є положення ч.1 ст. 17 Конституції України: «захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу» [105]. Цим підкреслюється особливий, до певної міри узагальнюючий характер, значимість для всього Українського народу, держави.

Забезпечення державної безпеки покладається на Службу безпеки України, яка згідно із Законом України «Про Службу безпеки України» від 25 березня 1992 р. є державним правоохоронним органом спеціального призначення.

Захист державної безпеки прямо пов'язаний із захистом державного кордону України. Державний кордон України визначається Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Непорушність державних кордонів є свідченням територіальної цілісності, політичної й економічної незалежності суверенітету та єдності України. Виходячи з цього, як підкреслює авторський колектив коментаря Конституції України (2003 р.), охорона державного кордону України визнається невід'ємною частиною загальнодержавної системи забезпечення національної безпеки України [106–107].

Забезпечення цілісності і недоторканності державного кордону України є конституційною вимогою (ст. 2 Конституції), обов'язок щодо реалізації якої покладається відповідно до Закону України «Про державний кордон України» від 4 листопада 1991 р. на Збройні Сили України та відповідні військові формування.

Захист державного кордону України є невід'ємною частиною загальнодержавної системи забезпечення національної безпеки і полягає у скоординованій діяльності військових формувань та правоохоронних органів держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом. Ця діяльність провадиться в межах наданих їм повноважень шляхом вжиття комплексу політичних, організаційно-правових, дипломатичних, економічних, військових, прикордонних, імміграційних, розвідувальних, контр-розвідувальних, оперативно-розшукових, природоохоронних, санітарно-карантинних, екологічних, технічних та інших заходів. Координація діяльності військових формувань та правоохоронних органів держави із захисту державного кордону здійснюється Державною прикордонною службою України.

За чинним законодавством України військове формування – це створена відповідно до законодавства України сукупність військових об'єднань, з'єднань і частин та органів управління ними, які комплектуються військовослужбовцями і

призначені для оборони України, захисту її суверенітету, державної незалежності і національних інтересів, територіальної цілісності і недоторканності [106].

Охорона державного кордону України є невід'ємною складовою загальнодержавної системи захисту державного кордону і полягає у здійсненні Державною прикордонною службою України на суші, морі, річках, озерах та інших водоймах, а також Збройними Силами України в повітряному та підводному просторі відповідно до наданих їм повноважень заходів з метою забезпечення недоторканності державного кордону України. Охорона державного кордону України на суші, морі, річках, озерах та і інших водоймах покладається на Державну прикордонну службу України, а в повітряному та підводному просторі в межах територіального моря – на Збройні Сили України.

Координація діяльності військових формувань та правоохоронних органів держави із захисту державного кордону здійснюється Державною прикордонною службою України, яка діє відповідно до Закону України «Про Державну прикордонну службу України» від 3 квітня 2003 р. [174]. У межах встановлених законодавством повноважень вона координує діяльність державних органів, що здійснюють різні види контролю при перетинанні державного кордону України або беруть участь у забезпеченні режиму державного кордону, прикордонного режиму і режиму в пунктах пропуску через державний кордон України.

При цьому Державна прикордонна служба України і Збройні Сили України під час виконання завдань з охорони державного кордону України керуються законами України «Про державний кордон України», «Про Державну прикордонну службу України», «Про оборону України», «Про Збройні Сили України», іншими нормативно правовими актами та міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

5 листопада 2009 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про прикордонний контроль» [196]. Поява такого закону була обумовлена необхідністю виконання Україною міжнародних зобов'язань щодо адаптації законодавства до вимог ЄС та запровадження новітніх форм контролю на підготовчому етапі до Євро – 2012. Його було розроблено на основі Кодексу

Шенгенських кордонів, і він не має аналогів в державах-членах ЄС та країнах СНД. Вперше на державному рівні прикордонний контроль визначено як державний вид контролю, який здійснює винятково Державна прикордонна служба України. Його важливим здобутком також є те, що на законодавчому рівні закріплено принцип пріоритетності безпекової складової прикордонного контролю та його правоохоронну спрямованість. Це насамперед протидія незаконній міграції, торгівлі людьми, незаконному переміщенню через кордон осіб, зброї, наркотиків, боєприпасів, вибухових речовин.

Таким чином, із завдань Держприкордонслужби під час прикордонного контролю виключено фіскальні та інші невластиві їй функції. Статтею 25 цього закону закріплено координуючу роль прикордонників у пунктах пропуску, а право визначати й затверджувати технології пропуску надано виключно начальникам органів охорони державного кордону. За законом не підлягають прикордонному контролю глави держав і члени офіційних делегацій. Власникам дипломатичних, офіційних та службових паспортів має надаватися пріоритет під час здійснення контролю, а прикордонний контроль транскордонних працівників проводиться у мінімальному обсязі. Також законом передбачено спрощений прикордонний контроль для круїзних суден, яхт, риболовних суден, паромів та літаків [196].

Держприкордонслужба визначена однією із складових сектору безпеки і оборони відповідно Рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України» від 4 березня 2016 року, введеного в дію Указом Президента України від 14 березня 2016 року. На наше переконання, це вкрай важливий документ в сучасних умовах. Зокрема, у п. 1. част. II. «Засади розвитку сектору безпеки і оборони» серед найбільш актуальних у середньостроковій перспективі визначені такі загрози:

агресивні дії Росії, що здійснюються для виснаження української економіки і підризу суспільно-політичної стабільності з метою знищення держави Україна і захоплення її території, застосування воєнної сили, а також технологій гібридної війни;

тимчасова окупація Російською Федерацією території Автономної Республіки Крим і міста Севастополя та дальші дії щодо дестабілізації обстановки у Балто-Чорноморсько-Каспійському регіоні;

нарощування Російською Федерацією військових угруповань поблизу державного кордону України та на тимчасово окупованій території України, у тому числі розміщенням на півострові Крим тактичної ядерної зброї [187].

Далі у документі перелічено безпекові виклики, які можуть посилювати загрозу застосування воєнної сили проти України і з-поміж них

- руйнування системи міжнародної безпеки внаслідок агресивних дій Російської Федерації та недостатньої ефективності світових безпекових структур;

- втручання у внутрішні справи України з боку Російської Федерації, спрямоване на зміну конституційного ладу, порушення територіальної цілісності та суверенітету України, суспільно-політичної стабільності та правопорядку;

- протидія реалізації європейського вибору Українського народу, формуванню систем колективної безпеки за участю України;

- невирішеність питань щодо розмежування державного кордону між Україною і Російською Федерацією в акваторії Чорного і Азовського морів, незавершеність договірно-правового оформлення державного кордону України з Російською Федерацією, Республікою Білорусь та Республікою Молдова і т.д.

І, нарешті, у згаданій Концепції 2016 року регламентовані основні завдання сектору безпеки і оборони:

- оборона України, захист її державного суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності;

- захист державного кордону України;

- захист конституційного ладу, економічного, науково-технічного і оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, посягань з боку окремих організацій, груп та осіб;

- попередження, виявлення, припинення та розкриття злочинів проти миру і безпеки людства, інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу

життєво важливим інтересам України, боротьба з тероризмом, корупцією та організованою злочинністю у сфері управління і економіки тощо.

У зв'язку з цим на низку органів державної влади покладено важливі завдання стосовно захисту державного кордону України в сучасних умовах. Йдеться про Міністерство внутрішніх справ України, метою розвитку якого є його становлення як головного органу в системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у різних сферах, включаючи захист державного кордону України та охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні.

Іншим таким органом визначено Національну гвардію України, яка відповідно до кращих європейських практик входить до системи Міністерства внутрішніх справ України як військове формування з правоохоронними функціями. Її основними завданнями є у тому числі участь разом з іншими органами у заходах щодо забезпечення державної безпеки і захисту державного кордону, припинення терористичної діяльності, діяльності незаконних воєнізованих або збройних формувань, організованих злочинних груп та організацій.

Звісно у світлі положень Концепції розвитку сектору безпеки і оборони України» від 4 березня 2016 р. основною метою розвитку Державної прикордонної служби України є забезпечення ефективної реалізації державної політики у сфері безпеки державного кордону України, а також охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні та у перспективі готовності держави після набуття членства у Європейському Союзі до охорони його зовнішніх кордонів на сході, півночі та півдні України. Даний орган розглядається як правоохоронний орган спеціального призначення, діяльність Адміністрації якого спрямовується та координується Міністерством внутрішніх справ України, посилюється у разі потреби в зонах та періодах зростання загроз силами Національної гвардії України та Збройних Сил України [187].

Як відомо, відповідні положення стосовно повноважень органів державної влади стосовно захисту державного кордону відображені й у інших нормативно-правових актах України. Так, у результаті реформування органів внутрішніх справ прийнято якісно нові закони «Про Національну гвардію України» від 13 березня 2014 р., «Про Національну поліцію» від 2 липня 2015 р. тощо. Отже, на ці органи також покладено додаткові функції координаційного характеру в забезпеченні державної безпеки і захисті державного кордону [189–190].

У коментарі Конституції України (2011 р.) на основі співставлення ч. 1 ст. 17 Конституції України та ст. 3 Закону України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 р. виокремлюються такі об'єкти національної безпеки України: суверенітет, територіальна цілісність України, її економічна та інформаційна безпека [106].

Можна припустити, якщо окремо не виділяють з-поміж об'єктів національної безпеки України державний кордон, то є підстави розглядати його в межах іншого однорідного об'єкту – територіальної цілісності. Також державний кордон пов'язаний із суверенітетом, адже це політико-юридична властивість державної влади, що характеризує її відносини з суб'єктами права як усередині країни, так і за межами державних кордонів (у міжнародній сфері) [5] чи політико-правова властивість державної влади, що виявляється в її верховенстві, незалежності, повноті всередині країни, а також рівноправності в зовнішніх зносинах [73].

Погоджуємось, що важливість і складність завдань національної безпеки України викликає необхідність суспільного визнання на рівні Основного Закону захисту суверенітету і територіальної цілісності України обов'язком держави, справою всього народу. Визнаючи захист суверенітету, територіальної цілісності України, її економічної та інформаційної безпеки найважливішою функцією держави, ч. 1 ст. 17 Конституції України в той же час не вказує, які саме державні органи її виконують. Коло суб'єктів, на яких покладається виконання цієї функції, можна визначити шляхом тлумачення частин 2–4 ст. 17, статей 85, 102, 106, 107, 116 Конституції України, а також ст. 4 Закону України «Про основи національної

безпеки України» від 19 червня 2003 р.

До таких суб'єктів, на наш погляд, належать: Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Рада національної безпеки і оборони України, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, Національний банк України, судові органи, органи прокуратури, місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування, Збройні Сили України, Служба безпеки України, Державна прикордонна служба України, інші військові формування, утворені відповідно до законів України.

Повноваження вищеназваних органів держави щодо забезпечення суверенітету, територіальної цілісності України, її економічної та інформаційної безпеки чітко визначаються у статтях 85, 102, 106, 107, 116 Конституції України, ст. 9 Закону України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 р., а також у законах України, які визначають їх правовий статус і компетенцію.

У свою чергу, ст. 18 Конституції України визначено: «Зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права» [105].

Як відомо, одним з таких загальновизнаних основних принципів міжнародного права є принцип непорушності кордонів держави, поряд з принципами територіальної цілісності держав, мирного розв'язання міжнародних спорів, сумлінного виконання міжнародних договірних зобов'язань, суверенної рівності держав тощо. Тобто на конституційному рівні імplementовано імперативні норми і принципи, що володіють найвищою юридичною силою.

Конституція встановлює мету зовнішньої політики України – забезпечення національних інтересів і безпеки України, а також жорстко обмежує засоби досягнення цієї мети – «шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва. Україна є миролюбивою державою, оскільки відповідні зобов'язання вона взяла на себе згідно зі Статутом ООН та іншими відповідними

міжнародно-правовими актами. Підтвердження миролюбності зовнішньої політики України було закріплене в першому правовому акті незалежної України – Декларації про державний суверенітет України: «Українська РСР виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах» (ч. 2 ст. X) [38].

У сфері офіційних міжнародних відносин Україна виступає як єдиний суб'єкт, і тому зовнішньополітична діяльність України є єдиною і неподільною. Усі уповноважені органи Української держави її здійснюють виключно від імені держави в цілому. Враховуючи особливу важливість зовнішньополітичної діяльності для існування держави, Конституція України встановлює жорсткі обмеження щодо регулювання зовнішньої політики. Про це йдеться у наступних статтях Основного Закону.

Конституційна мета забезпечення національних інтересів і безпеки України пов'язана з необхідністю законодавчого визначення цих понять. Поняття національних інтересів згідно з Конституцією України слід розуміти як пов'язану з існуванням держави найвищу цінність, крізь призму якої здійснюється зовнішня політика України. Згадка про забезпечення національної безпеки України має на меті не лише військову безпеку, а й безпеку економічну, екологічну тощо [107].

Відповідні акти національного законодавства визначають необхідні пріоритети, з урахуванням яких повинна здійснюватися зовнішня політика (наприклад, постанова Верховної Ради України «Про Основні напрями державної політики України в галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки» від 5 березня 1998 р., Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 р. і т.д.). Загалом конституційна вимога підтримувати мирне співробітництво не створює для України перешкод для зміцнення своєї обороноздатності, міжнародної співпраці у військовій сфері. Наприклад, згідно зі Статутом ООН кожна держава має право на індивідуальну і колективну самооборону тощо.

У Законі України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 року, зокрема у його преамбулі згадується: «Україна згідно з Конституцією України є суверенною і незалежною державою. Суверенітет України поширюється на всю її територію, яка в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканною. Перебування на території України підрозділів збройних сил інших держав з порушенням процедури, визначеної Конституцією та законами України, Гаазькими конвенціями 1907 року, IV Женевською конвенцією 1949 року, а також всупереч Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1994 року, Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією 1997 року та ін. міжнародно-правовим актам є окупацією частини території суверенної держави Україна та міжнародним протиправним діянням з усіма наслідками, передбаченими міжнародним правом [185].

Конституцією України у п. 18 ч. 1 ст. 92 регламентується, що виключно законами визначається правовий режим державного кордону України [105].

Тим самим передбачено відповідні обов'язки для єдиного органу законодавчої влади в Україні, уповноваженого на прийняття законів як нормативно-правових актів обов'язкової юридичної сили, стосовно регламентації правового режиму державного кордону України.

На наше переконання, окрім цього додатково можна в Основному Законі виокремити положення, які закріплюють інші родові категорії, пов'язані з інститутом державного кордону України, його режимом. Можна припустити, що без деяких таких категорій взагалі неможливе існування інституту державного кордону.

Так, статтею 73 Конституції України закріплено, що виключно всеукраїнським референдумом вирішуються питання про зміну території України. Вважаємо це додатковою гарантією забезпечення стабільності і непорушності державного кордону.

У той же час, іншу статтю 132 у Розділі IX «Територіальний устрій України» викладено таким чином: територіальний устрій України ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, збалансованості і соціально-економічного розвитку регіонів, з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій [105].

Як бачимо, зі змісту останньої, слід підкреслити, що безпосередньо державний кордон хоч і не згадується, проте, як зазначалось вище, засади єдності та цілісності державної території неможливі на практиці без належним чином визначених і встановлених державних кордонів, ефективно діючого їх режиму.

Наважимося задискутувати з деякими авторами, зокрема авторами коментованої статті 132 Конституції України. Так, на їх думку, єдність і цілісність державної території означають, що складові її частини – адміністративно-територіальні одиниці – знаходяться у нерозривному взаємозв'язку, визначаються внутрішньою єдністю [106]. Однак наша позиція є дещо ширшою, оскільки у даному випадку більшою мірою йдеться про цілісність територіального устрою України, його складових. А цілісність державної території є звісно відмінною категорією, детальніше визначається у міжнародно-правових актах, тоді як сутнісні характеристики територіального устрою – у національних нормативно-правових актах, насамперед, конституційних. Але, безумовно, така ознака як цілісність звісно об'єднує і державну територію, і територіальний устрій України.

Конституційна засада єдності державної території означає, що остання поєднана спільною політичною, економічною, соціальною та духовною системою, історичним минулим, системою державної влади, тобто законодавчих, виконавчих, судових та інших органів, державним кордоном України. При цьому ще раз варто наголосити, що Закон України «Про державний кордон України» від 4 листопада 1991 р. (із змінами і доповненнями), передбачає, що «Державний кордон України є лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі території України — суші, вод, надр, повітряного простору». До

того ж вищезгаданий Закон передбачає, що захист державного кордону України є невід'ємною частиною загальнодержавної системи забезпечення національної безпеки і полягає у скоординованій діяльності військових формувань та правоохоронних органів держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом.

Слід відзначити, що конституційно-правовий (державно-правовий) статус державного кордону України визначається також Законами України: «Про Державну прикордонну службу України», «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства»; «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту»; «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України»; «Про правовий режим воєнного стану»; «Про оборону України»; «Про виключну (морську) економічну зону України»; «Про контррозвідувальну діяльність»; «Про боротьбу з тероризмом»; «Про прикордонний контроль»; «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону» і т.д.

Наприклад, громадяни України відповідно до Конституції України мають право створювати в установленому порядку громадські об'єднання для участі в охороні громадського порядку і державного кордону, сприяння органам місцевого самоврядування, правоохоронним органам, Державній прикордонній службі України та органам виконавчої влади, а також посадовим особам у запобіганні та припиненні адміністративних правопорушень і злочинів, захисті життя та здоров'я громадян, інтересів суспільства і держави від протиправних посягань, а також у рятуванні людей і майна під час стихійного лиха та інших надзвичайних обставин.

Громадські формування з охорони громадського порядку і державного кордону можуть бути створені на засадах громадської самодіяльності як зведені загони громадських формувань, спеціалізовані загони (групи) сприяння міліції (поліції) та Державній прикордонній службі України, асоціації громадських формувань тощо. Їх діяльність врегульована Законом України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону» від 22 червня 2000 р. [208].

Координацію діяльності громадських формувань з охорони громадського порядку і державного кордону здійснюють відповідно місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування. Повсякденна (оперативна) діяльність таких формувань організовується, спрямовується і контролюється відповідними органами внутрішніх справ, підрозділами Державної прикордонної служби України. Громадські формування з охорони громадського порядку і державного кордону не мають права займатися підприємницькою або іншою діяльністю з метою одержання прибутку. Їх використання громадських формувань з охорони громадського порядку і державного кордону України для виконання завдань, не передбачених цим Законом, забороняється.

Основи державної політики України щодо забезпечення її національних інтересів, зокрема і в питаннях, що стосуються державного кордону, закладені Концепцією національної безпеки України [110] та Воєнною доктриною України [25]. Практичні механізми удосконалення системи управління прикордонною безпекою визначені Концепцією розвитку Державної прикордонної служби України на період до 2015 року, Державною цільовою правоохоронною програмою «Облаштування та реконструкція державного кордону на період до 2015 року», і свідчать про наявність таких основних недоліків: нехтування виконанням визначених програм, бездіяльність у забезпеченні недоторканості державного кордону [176; 186].

Враховуючи посилення транскордонної співпраці, укладення угод з питань прикордонної співпраці, побратимських угод за участю України, актуальним є поглиблення добросусідських відносин між громадами, їх місцевими і регіональними органами влади сусідніх держав, які визнаються внутрішнім законодавством кожної держави.

Наприклад, передбачені Законом України «Про транскордонне співробітництво» від 24 червня 2004 року «єврорегіони» – макрорегіональні інтеграційні структури з розвинутою спільною соціально-економічною інфраструктурою, так само як і інші форми транскордонної співпраці, зумовлюють процес гармонізації національного законодавства європейських країн

з правовими актами європейських регіональних організацій, створення відповідних механізмів їх реалізації [75; 207] .

Правовий статус державного кордону України та його режим визначається також Митним, Повітряним, Водним кодексами, Кодексом про надра, іншими законами. Цікавим у рамках нашого дослідження є також Закон України «Про виключну (морську) економічну зону України» від 16 травня 1995 р. [172], точніше підкреслити, реалізація деяких його положень у ряді випадків є досить проблемною.

Статтею 35 Закону України «Про державний кордон» від 4 листопада 1991 р. встановлено, що особи, які винні у порушенні або спробі порушення режиму державного кордону України, прикордонного режиму або режиму в пунктах пропуску через державний кордон України, у незаконному переміщенні або спробі незаконного переміщення через державний кордон України вантажів, матеріалів, документів та інших предметів, а також в інших порушеннях законодавства про державний кордон України, несуть кримінальну, адміністративну або іншу відповідальність згідно із законодавством України [173].

Окремими положеннями Кодексу про адміністративні правопорушення України від 7 грудня 1984 р., а саме: ст. 202 за порушення прикордонного режиму або режиму у пунктах пропуску через державний кордон України, а також ст. 204-1 за незаконне перетинання або спробу незаконного перетинання державного кордону України – передбачено адміністративну відповідальність [83]. Таким чином, є підстави стверджувати, що деякі адміністративні норми встановлюють певні дозволи та заборони щодо перетинання державного кордону України, тобто здійснюють вплив на формування суспільних відносин у сфері прикордонної безпеки, забезпечують їх державне, адміністративно-правове регулювання. Слід окремо підкреслити, що адміністративно-правове регулювання суспільних відносин у сфері прикордонної безпеки здійснюється саме шляхом встановлення відповідних заходів адміністративної відповідальності.

Так, ст. 202 Кодексу про адміністративні правопорушення України за порушення прикордонного режиму або режиму у пунктах пропуску через державний кордон України тягне за собою попередження або накладення штрафу на громадян до трьох неоподаткованих мінімумів доходів громадян, а на посадових осіб – від трьох до семи неоподаткованих мінімумів громадян. У свою чергу, ст. 204-1 за незаконне перетинання або спробу незаконного перетинання державного кордону України тягне за собою накладення штрафу або виправні роботи [83].

У свою чергу, Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. не залишив поза увагою інститут державного кордону України. Наприклад, слід згадати його статтю 110, присвячену посяганням на територіальну цілісність і недоторканність України, а також статтю 110² «фінансування дій, вчинених з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України» [116].

Аналогічні положення у сфері відповідальності за порушення законодавства про державний кордон України як приклад можна навести з ряду інших нормативно-правових актів України.

Окрему групу джерел правового регулювання питань державних кордонів України становлять нормативно-правові акти Президента України, Кабінету Міністрів України, центральних та місцевих органів державної виконавчої влади, органів місцевого самоврядування.

Важливу роль відіграють підзаконні акти у цій сфері. Тому тут варто виокремити:

- 1) Укази Президента України «Про Концепцію розвитку Державної прикордонної служби України на період до 2015 року» від 19 червня 2006 р., «Про додаткові заходи щодо реалізації права людини на свободу пересування і вільний вибір місця проживання» від 15 червня 2001 р.; «Про Положення про проходження громадянами України військової служби в Державній прикордонній службі України» від 29 грудня 2009 р.; «Про затвердження Положення про Адміністрацію Державної прикордонної служби України» від

6 квітня 2011 р.; «Про затвердження військово-адміністративного поділу території України» від 5 лютого 2016 р.;

2) рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України» від 4 березня 2016 р.;

3) постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку в'їзду на тимчасово окуповану територію України та виїзду з неї» від 4 червня 2015 р., «Деякі питання перетинання державного кордону України» від 4 березня 2015 р., «Про прикордонний режим» № 1147 від 27 липня 1998 р., «Про контрольовані прикордонні райони» № 1199 від 3 серпня 1998 р., «Про затвердження Правил перетинання державного кордону громадянами України» № 57 від 27 січня 1995 р., «Питання пропуску через державний кордон осіб, автомобільних, водних, залізничних та повітряних транспортних засобів перевізників і товарів, що переміщуються ними» № 451 від 21 травня 2012 р.; «Про затвердження Положення про пункти пропуску через державний кордон та пункти контролю» № 751 від 18 серпня 2010 р. «Про затвердження Порядку здійснення координації діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування з питань додержання режимів на державному кордоні» № 48 від 18 січня 1999 р.; «Про затвердження Порядку продовження строку перебування та продовження або скорочення строку тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства на території України» № 150 від 15 лютого 2012 р.; «Про затвердження Правил плавання і перебування в територіальному морі, внутрішніх водах, на рейдах та в портах України іноземних військових кораблів» № 529 від 16 травня 1996 р.

4) накази Державної прикордонної служби України «Про затвердження положення про застосування оглядових груп морської охорони державної прикордонної служби України під час проведення огляду українських та іноземних невійськових суден» № 360 від 22 травня 2012 р.; «Про затвердження Інструкції з організації і здійснення перевірки документів громадян України, іноземців та осіб без громадянства, які перетинають державний кордон» № 407 від 05 червня 2012 р.; «Про затвердження Положення про імміграційну картку»

№ 987 від 15 грудня 2011 р.; «Про затвердження Положення про орган охорони державного кордону Державної прикордонної служби України» № 116 від 15 лютого 2005 р.

5) накази МВС України «Про затвердження Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Державній прикордонній службі України» від № 1065 від 10 жовтня 2016 р.; «Про затвердження Інструкції про порядок дій посадових осіб Державної прикордонної служби України та взаємодії з територіальними органами Державної міграційної служби України під час звернення іноземців чи осіб без громадянства із заявами про визнання біженцями або особами, які потребують додаткового захисту» № 772 від 10 серпня 2016 р.; «Про затвердження Положення про консультаційний пункт Державної прикордонної служби України» № 752 від 4 серпня 2016 р.; «Про затвердження Порядку дій посадових осіб Державної прикордонної служби України та органів Національної поліції України в разі виявлення в пунктах пропуску через державний кордон України осіб, автомобільних транспортних засобів і паспортних документів, які перебувають у банках даних інформаційної системи Міжнародної організації кримінальної поліції – Інтерполу» № 1194/29324 від 30 серпня 2016 р.; «Про придбання зброї, боєприпасів і спеціальних засобів Державною прикордонною службою України» № 1076/29206 від 03 серпня 2016 р.; «Про затвердження Положення про службу безпеки дорожнього руху Державної прикордонної служби України» № 404 від 23 травня 2016 р.; «Про затвердження Положення про прикордонну комендатуру швидкого реагування Державної прикордонної служби України» № 566/28696 від 15 квітня 2016 р.;

6) інші акти, включаючи спільні накази, інструкції і т.д. – «Про затвердження Інструкції про порядок організації обміну інформацією між структурними підрозділами МВС, Служби безпеки України, Державної податкової адміністрації України, Державної прикордонної служби України, Держмитслужби в діяльності з виявлення та припинення корупційних діянь в правоохоронних органах» від 23 березня 2009 р.; «Про затвердження Інструкції

про порядок взаємодії підрозділів митної варті Державної митної служби України та підрозділів Державної прикордонної служби України» від 08 вересня 2003 р. тощо.

Як підсумок аналізу положень цих та інших нормативно-правових актів України відзначимо, що об'єктом правового регулювання у більшості зазначених випадків є безпосередньо державний кордон, а також захист і безпека державного кордону, перетин державного кордону; свобода пересування; звернення іноземців чи осіб без громадянства про визнання біженцями; діяльність Державної прикордонної служби України тощо.

Загалом підкреслюється, що у національному праві України правовий статус державного кордону України визначається нормами конституційного, адміністративного, кримінального, цивільного, трудового, екологічного, фінансового та інших галузей права. Норми міжнародного права також регулюють порядок визначення і встановлення державних кордонів, визначають юридичний зміст принципів територіальної цілісності і недоторканості держав, недоторканості і непорушності державних кордонів, підстави і порядок зміни приналежності державних кордонів, правонаступництва державних кордонів, установлюють правовий режим державного кордону, порядок мирного вирішення прикордонних інцидентів і територіальних спорів [142, с. 9–10].

Погоджуючись із вищевикладеним, ми пропонуємо розирити перелік галузей чи підгалузей права, норми яких регламентують правовий статус державного кордону України. Додатково йдеться про митне, транспортне, міграційне, кримінальне право, процесуальні галузі права тощо.

Не дивлячись на велику кількість нормативно-правових актів України з питань державного кордону, основним законодавчим актом, який врегульовує питання, пов'язані з встановленням, функціонуванням, а також захистом та охороною державного кордону держави, є Закон України «Про державний кордон України» від 4 листопада 1991 р. Це можна пояснити тим, що тут визначено поняття, порядок встановлення і позначення державного кордону, зміст режимних правил, що діють у прикордонному просторі України, порядок перетинання

державного кордону на шляхах сполучення через державний кордон з додержанням встановленого порядку, пропуску через нього осіб, транспортних засобів, вантажів. Тут закладено правові основи охорони кордону, передбачено встановлення відповідальності за порушення законодавства про державний кордон України тощо.

Проведений аналіз засвідчив необхідність упорядкування правового забезпечення інституту державного кордону України. На нашу думку, базовий закон 1991 року потребує оновлення, внесення змін і доповнень.

Співпраця поза національними кордонами з питань створення спільних служб, утримання прикордонних зон, будівництва спільних об'єктів або охорони довкілля визначає потребу правової регламентації регіонального транскордонного планування, економічного розвитку, охорони навколишнього середовища як у прикордонних просторах, так і прилеглих територіях. На жаль, згадані аспекти належним чином не відображені у чинному законодавстві України, тому вважаємо за необхідне узгодити положення законів України «Про державний кордон», «Про співробітництво територіальних громад», «Про транскордонне співробітництво», «Про Державну прикордонну службу України», «Про прикордонний контроль», «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону» і т.д.

2.3. Міжнародно-правове регулювання державного кордону України

Норми сучасного міжнародного права займають важливе місце в системі правового регулювання державних кордонів України. Йдеться про правила, які стосуються порядку визначення і встановлення державних кордонів, визначення юридичного змісту принципів територіальної цілісності і недоторканості держав, непорушності державних кордонів, підстави і порядок зміни приналежності державних кордонів, їх правонаступництва встановлення правового режиму державних кордонів, порядку мирного вирішення прикордонних конфліктів і територіальних спорів [142, с. 9-10].

Вбачається доцільним звернути увагу на те, що концепції території, територіальних прав у міжнародному праві розглядаються в різних роботах вчених, ґрунтуючись на тому, що територіальні права за міжнародним правом подібні до речових прав приватного порядку остільки, оскільки і вони є абсолютними правами, що мають силу щодо всіх інших суб'єктів міжнародного права. Інститут території є одним із найстаріших у міжнародному праві. Територія держави є не просто простором, а матеріальним середовищем життя кожної держави, саме вона заповнює простори у межах існуючих державних кордонів.

Загалом ця категорія використовується в міжнародному праві для позначення земного, а також позаземного простору, відмежованого від інших просторів певними межами, і такого, що має визначений юридичний статус (наприклад, статус державної території) і відповідний йому правовий режим. Як зазначалось у попередніх підрозділах роботи стосовно понять «правовий статус» і «правовий режим», спостерігається неоднозначність представників правової доктрини відносно їх співвідношення. Беззаперечним є факт використання таких понять в якості критерію для юридичної класифікації території.

Правовий режим виступає у вигляді визнаних у міжнародному праві й у законодавстві держав специфічних рис і характеристик певної території, що в сукупності визначають і обумовлюють певний, відмінний від інших, порядок її використання. [211, с. 107–108].

З погляду правового режиму відповідно до усталеної міжнародної практики прийнято виокремлювати такі види територій:

1) державна територія – це простір, у межах якого певна держава здійснює верховну владу, свій суверенітет;

2) міжнародна територія – це простір за межами державних територій, який не належить жодній окремій державі, а перебуває у спільному користуванні світового співтовариства і його правовий режим визначається виключно міжнародним правом. На міжнародну територію загального користування (загальну спадщину людства) не поширюється суверенітет якоїсь держави, вона

відкрита для використання всіма державами відповідно до норм міжнародного права. До таких просторів відносять Антарктику, відкрите море і повітряний простір над ним, дно морів і океанів за межами національної юрисдикції (міжнародний район морського дна), комічний простір, включаючи Місяць та інші небесні тіла;

3) територія зі змішаним правовим режимом – це територія, на якій діють одночасно норми міжнародного права і національного законодавства прибережних держав. Зокрема, континентальний шельф, міжнародні ріки, протоки і канали, виключна економічна зона та повітряні простори над ними як території зі змішаним режимом не входять до складу державних територій, однак прибережні держави в цих просторах мають визначені суверенні права, зафіксовані національним законодавством і міжнародними договорами – на розвідку і розробку ресурсів цих територій тощо. Відповідно до міжнародно-правових норм за іншими державами зберігаються певні права на вільне судноплавство, прокладання кабелю і трубопроводів, наукове дослідження. Обсяг таких прав закріплено у Конвенції про континентальний шельф 1958 р., Конвенції з морського права 1982 р. У межах цих прав кожна держава приймає свої закони і правила, що регулюють такі види діяльності, деталізують режим їх використання.

Територіями з особливим міжнародним режимом є демілітаризовані і нейтральні зони, зони миру (у разі їх встановлення). Виокремлення таких територій має суто функціональний характер з метою визначення ступеня їхньої мілітаризації. До складу цих територій можуть входити державні території або державні, міжнародні території і території зі змішаним режимом одночасно: наприклад, архіпелаг Шпіцберген, Аландські острови, Панамський і Суецький канали, Місяць та інші небесні тіла [21; 148; 211; 252; 266; 300].

Як бачимо, в останньому випадку спостерігається поєднання вищезгаданих видів територій, включаючи іноді і державну територію. Тому якщо територія певної держави легітимується як територія з особливим міжнародним режимом, то на неї та її кордони відповідно покладаються додаткові завдання і функції.

Зародження концепції непорушності кордонів відбувалося ще в стародавній період міжнародного права у формі договірно-правового визначення лінії кордонів і правової регламентації недоторканості кордонів. За результатами аналізу історії міжнародного права, слід звернути увагу на важливе значення Вестфальського миру 1648 р., Віденського конгресу 1815 р., коли були спроби акцентувати увагу на необхідності універсалізації даного принципу, структурного виокремлення його нормативних приписів.

На думку деяких авторів, принципи територіальної цілісності та непорушності державних кордонів до 70-х рр. XX ст. розглядалися як частина принципу заборони застосування сили або погрози силою. Вони формувалися тривалий час на стику інших принципів міжнародного права як от принципу суверенної рівності держав, принципу мирного вирішення суперечок [298], самовизначення націй і народів тощо.

Так, в основі існування сучасних кордонів держав-членів світового співтовариства лежать основні принципи міжнародного права. Вони, як відомо, зафіксовані у ряді діючих міжнародно-правових актів, а саме

- Статуті Організації Об'єднаних Націй 1945 року,
- Декларації принципів міжнародного права, які стосуються дружніх відносин та співробітництва держав відповідно до Статуту ООН 1970 року,
- Заключному акті Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 року [37; 63; 250].

В останніх двох документах безпосередньо визначено цікаві в контексті нашого дослідження принципи.

По-перше, *принцип територіальної цілісності держав*, який означає заборону насильницького захоплення держав або заборони зміни приналежності території іноземних держав, протиправного використання цих територій або завдання їм значних збитків.

Територія є матеріальною основою держави, є необхідною умовою її існування. Тому держави приділяють особливу увагу забезпеченню її цілісності. Статут Ліги Націй зобов'язував поважати і зберігати від всякого зовнішнього

нападу територіальну цілісність держав-членів (ст. 10). Статут ООН зобов'язує утримуватися від застосування сили чи її погрози проти територіальної недоторканності держав (п. 4 ст. 2).

Юридичний зміст даного принципу може бути представлений у дуже широкій формі. Заборонені не тільки застосування силових заходів чи погроза силою, але й інші, у тому числі невоєнні, форми тиску. Мова йде саме про недоторканність території. Підкреслюється також, що територія держави не повинна бути об'єктом військової окупації, що стала результатом застосування сили, порушуючи Статут ООН та інші міжнародно-правові документи.

По-друге, *принцип непорушності кордонів* означає, що держави зобов'язані розглядати непорушними, недоторканими всі кордони всіх держав і повинні утримуватися у сучасних міжнародних відносинах, і в майбутньому від будь-яких зазіхань на ці кордони. Держави також повинні утримуватися від захоплення або узурпації території певних держав або їх частини.

Цей принцип доповнює попередній принцип територіальної цілісності. Його значення визначається тим, що повага існуючих кордонів – необхідна умова мирних відносин між державами та іншими суб'єктами.

У Декларації принципів міжнародного права, які стосуються дружніх відносин та співробітництва держав відповідно до Статуту ООН 1970 р. зміст принципу непорушності кордонів викладається в розділі про принцип незастосування сили таким чином: «Кожна держава зобов'язана утримуватися від застосування сили чи її погрози з метою порушення існуючих кордонів іншої держави як засобу розв'язання міжнародних суперечок, у тому числі територіальних суперечок і питань, що стосуються державних кордонів» [36–37].

Отже, заборона обмежується порушенням кордонів шляхом застосування сили чи погрози її застосування. Від держав не вимагається взаємного визнання кордонів і відмови від територіальних претензій. Швидше відповідні претензії резюмуються, оскільки говориться про несилове розв'язання спорів, таким чином, питання вирішується в рамках принципу незастосування сили.

Поява згаданих принципів міжнародного права зумовлена закономірностями прогресивного розвитку міжнародного права і необхідністю створення загальновизнаних правил поведінки з метою забезпечення нового світового правопорядку. Особливості їх становлення принципів нерозривно пов'язані із загальною історією міжнародного права, системи міжнародно-правових відносин.

Поняття та нормативний зміст принципів територіальної цілісності та непорушності кордонів розкривають загальні і спеціальні ознаки, що виступають якісною характеристикою юридичної природи принципів. Універсальна сфера дії, загальновизнаний та імперативний характер належать до спільних загальних ознак принципів територіальної цілісності та непорушності кордонів.

Спеціальні ознаки та характерні функції зазначених принципів, зокрема, функція забезпечення міжнародної безпеки позначають їх основні концептуальні засади. Особлива спеціальна ознака принципу територіальної цілісності полягає у здійсненні функції у сфері захисту території держави, зокрема в частині її неподільності. Водночас спеціальна ознака принципу непорушності кордонів стосується виконання функції забезпечення стабільності кордонів [298].

Нормативний зміст принципів територіальної цілісності та непорушності кордонів детермінується системою взаємопов'язаних норм зобов'язуючого, забороняючого та уповноважуючого характеру.

Функціонування принципів територіальної цілісності та непорушності кордонів у механізмі правового регулювання передбачає дотримання з боку суб'єктів міжнародного права, насамперед держав як основних з-поміж них, зобов'язань визначених нормативним змістом даних принципів. Міжнародно-правова поведінка пов'язана із дотриманням принципів територіальної цілісності та непорушності кордонів передбачає як активну, так і пасивну модель поведінки, що визначається юридичними приписами нормативного змісту зазначених принципів.

На нашу думку, вагоме значення для принципу непорушності кордонів мають не тільки принципи незастосування сили чи погрози силою, мирного

розв'язання міжнародних суперечок, сумлінного виконання міжнародних договірних зобов'язань, й принцип самовизначення націй та народів. Саме останній особливо підкреслюється і в преамбулі Конституції України 1996 року, а всі основні принципи міжнародного права, їх дія для України регламентується статтею 18 Конституції [105].

Правова регламентація відносин, що виникають під час реалізації націями (народами) сецесії як зовнішньої форми принципу права націй (народів) на самовизначення пропонує застосування цілого комплексу юридичних норм, серед яких пріоритетне значення належить загальному принципу права *ex injuria jus non oritur*, інтертемпоральному принципу, доктрини *uti possidetis juris* та інших норм міжнародного права.

Важливою передумовою ефективного виконання державами зобов'язань за нормативним змістом принципів територіальної цілісності та непорушності кордонів виступає їх імплементація у внутрішньодержавне право. Положення національного права забезпечують нормативну основу взаємодії органів державної влади під час виконання ними конкретних міжнародно-правових зобов'язань.

Універсалізація принципу непорушності кордонів і розширення його територіальної сфери дії відбувалось і продовжує відбуватися за активної участі міжнародних організацій, що представляють краї з різних куточків планети. Йдеться про ООН, Раду Європи, Організацію Ісламська конференція, Організацію з безпеки і співробітництва у Європі, Африканський Союз та ін. Звідси, зокрема за допомогою *opinio juris*, яке відображають резолюції цих міжнародних організацій, формулюються висновки щодо універсального характеру принципу непорушності кордонів.

Практика України щодо виконання нормативних приписів за принципами територіальної цілісності та непорушності кордонів включає організаційно-правову діяльність компетентних органів державної влади з повноваженнями у сфері захисту територіальної цілісності та непорушності кордонів.

Як відзначає Цимбрівський Т.С., загрози та виклики територіальній цілісності та непорушності кордонів України складають застосування сили або погроза нею, територіальні суперечки (зовнішні загрози) та сепаратизм (внутрішні загрози). У подібних умовах актуальне завдання України полягає у комплексному використанні чинних міжнародно-правових механізмів та засобів передбачених на рівні внутрішньодержавного права з метою підтримання територіальної цілісності та непорушності кордонів [298].

Сучасне міжнародне право забороняє односторонні, а тим більше насильницькі дії пов'язані зі зміною кордонів. Проте воно не виключає можливості мирної зміни кордонів за домовленістю між суміжними державами, тобто шляхом укладання міжнародних угод, і відповідно до принципів міжнародного права.

Водночас вони можуть бути встановлені в результаті видання внутрішньодержавного акту. Так, стаття 2 Закону України «Про державний кордон України» від 4 листопада 1991 р., що регулює порядок визначення державного кордону, встановлює, що «державний кордон України визначається рішеннями Верховної Ради України, а також міжнародними договорами України» [173].

Закріплене на законодавчому рівні визначення державного кордону, зокрема згідно Закону України «Про державний кордон України» 1991 р., в цілому узгоджується з поняттям державних кордонів, характерним для доктрини міжнародного права.

Наприклад, згідно зі ст. 2 Договору між Україною і Республікою Молдова про державний кордон 1999 р. «державний кордон є лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі територій Договірних Сторін – суші, вод, надр, повітряного простору» [46].

Іноді у міжнародних договорах вживаються терміни «лінія державного кордону» і «державний кордон» в однаковому значенні. Зокрема, Договір між Україною і Республікою Польща про правовий режим українсько-польського державного кордону, співробітництво та взаємну допомогу з прикордонних

питань 1993 р. закріплює, що «державний кордон на суші, а також у місцях, де він перетинає стоячі або проточні води, проходить по прямій лінії від одного прикордонного знака до другого» [47].

Реальне правове регулювання державного кордону неможливе без його визначення і встановлення. З цією метою міжнародною практикою розроблено цілий комплекс принципів (критеріїв), на основі яких здійснюється міждержавне територіальне розмежування.

Серед них можна виділити: самовизначення; етнографічний (національний); історичний; географічний; економічної доцільності; адміністративний (можливості управління); соціально-культурний [157; 300].

При цьому вони не мають абсолютного характеру і не можуть (окрім принципу самовизначення) слугувати достатньою підставою територіальних змін.

Згідно з нормами сучасного міжнародного права, процес встановлення державного кордону складається з двох послідовних етапів чи стадій:

- а) делімітації;
- б) демаркації.

Делімітація кордону (від лат. *delimito* – встановлюю) – це договірне визначення загального напрямку проходження лінії проходження державного кордону, яке здійснюється за допомогою крупно масштабних карт, в яких повністю визначені населені пункти, рельєф, гідрогеографія та інші особливості місцевості [211; 212].

Вона супроводжується позначенням такої лінії на картах, схемах і планах У ході делімітації договірні держави складають (по карті, без проведення робіт на місцевості) детальний опис проходження лінії кордону, за спеціально обраними і узгодженими природними або штучними точками або орієнтирами (ріками, ручаями, гірськими вершинами, хребтами і т.д.). Він може бути окремою статтею у самому договорі або в додатку до нього. Встановлена в такий спосіб лінія кордону наноситься на карту, яка додається до договору.

Делімітаційна карта підлягає парафуванню і підписанню, вона також скріплюється гербовими печатками договірних сторін. Україною проведена

делімітація державних кордонів із усіма суміжними державами (у 1997 році підписаний договір про делімітацію кордонів із Білорусією, у 1999 році – з Молдовою), за винятком Російської Федерації. На нашу думку, варто навести приклади таких міжнародних угод, які визначають лінії проходження державних кордонів України, це, зокрема, Договір між Україною і Республікою Білорусь про державний кордон (м. Київ, 12.05.1997 р.), Договір між Україною і Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон (м. Київ, 28.01.2003 р.) та ряд інших [45; 48].

Делімітація є підставою для проведення наступного етапу визначення кордону, тобто проведення його на місцевості. У свою чергу, *демаркація кордону* (франц. *demarcation* – розмежування) – проведення державного кордону на місцевості з позначенням її спеціальними прикордонними знаками відповідно до договору про делімітацію кордонів, до якого додаються карти і описи [21; 131; 138].

Демаркація здійснюється на підставі документів про делімітацію кордону. Виконується топографічна зйомка або аерофотозйомка місцевості, на підставі чого складається великомасштабна топографічна карта прикордонної смуги, встановлюються прикордонні знаки і визначаються їхні координати. Вона супроводжується позначенням спеціальними прикордонними знаками (пірамідами, стовпами, буями, створними знаками, маяками і т.п.). Документи демаркації набувають чинності після затвердження їх відповідно до законодавства договірних сторін.

Питання демаркації вирішує Державна комісія суміжних держав, яка визначає лінію проходження кордонів на конкретних ділянках місцевості, складає протокол-опис кордону, що демаркується, карту з його позначенням і протокол на кожний прикордонний знак.

Відповідно до статті 4 Закону України від 4 листопада 1991 р. «державний кордон України на місцевості позначається ясно видимими прикордонними знаками, форми, розмір і порядок установаження яких визначаються законодавством України і міжнародними договорами України» [173].

При позначенні лінії кордону на місцевості можливі невеличкі відхилення від делімітаційного опису (особливо поблизу населених пунктів), виникаючі розбіжності вирішуються змішаними комісіями, а в особливих випадках — на дипломатичних переговорах. У разі виникнення необхідності уточнення територіальних кордонів суміжних держав проводиться редемаркація. Редемаркація здійснюється шляхом перевірки раніше демаркованого кордону з відновленням, ремонтом (заміною) раніше виставлених прикордонних знаків.

При делімітації і демаркації кордонів, як правило, враховуються особливості місцевості, а саме:

- державний кордон на морі утворює лінія зовнішньої межі територіальних вод;
- на несудноплавних річках кордон проводиться по середині річки, а судноплавні розмежовуються по головному форватеру — безпечна ділянка судноплавства. Однак за згодою між сусідніми державами кордон може проходити по одному з берегів річки
- на прикордонних озерах така лінія проходить по середині озера чи по прямій лінії, що з'єднує виходи сухопутного кордону до берегів озера і т.д.

Міжнародному праву відомий феномен невизначених кордонів, що виникають через відсутність демаркації. Такі кордони мають місце в Африці, на Азіатському континенті (наприклад, у даний час відзначається повна відсутність юридичного і навіть фактичного кордону між Пакистаном і Афганістаном), а також у випадку наявності неурегульованого прикордонного спору [148].

Іноді на практиці зустрічаються міжнародні договори, які стосуються окремих стадій процедур визначення, встановлення державного кордону, можливо окремих видів чи ділянок державного кордону. Наприклад, було підписано Угоду (у формі обміну нотами) між Кабінетом Міністрів України та Урядом Російської Федерації про проведення демаркації сухопутної ділянки українсько-російського державного кордону [191].

Зустрічаються також міжнародні договори, предметом яких є не виключно питання встановлення державних кордонів, а також пов'язані з ними інші

питання. Йдеться, зокрема, про Договір між Україною і Словацькою Республікою про режим українсько-словацького державного кордону, співробітництва та взаємну допомогу з прикордонних питань, Договір між Україною та Угорською Республікою про режим українсько-угорського державного кордону, співробітництво та взаємодопомогу з прикордонних питань тощо [201-202].

Наприклад, Договір між Україною і Республікою Молдова про державний кордон (18.08.1999 р), як і інші такого роду договори, підписано виходячи із принципів суверенної рівності, територіальної цілісності держав, непорушності державних кордонів й інших загальновизнаних принципів і норм міжнародного права; підтверджуючи свою прихильність до цілей і принципів Статуту Організації Об'єднаних Націй, положень Гельсінського Заключного акта та інших документів Організації з безпеки і співробітництва в Європі; поважаючи прагнення народів України і Республіки Молдова до подальшого розвитку дружніх, добросусідських відносин та виходячи із необхідності встановлення державного кордону між Україною і Республікою Молдова. Він є логічними продовженням та узгоджується з положеннями Договору про добросусідство, дружбу і співробітництво між Україною і Республікою Молдова (23.10.1992 р.) [46].

Відповідно до ст. 2 згаданого Договору 1999 р. державний кордон є лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі територій України і Республіки Молдови, які іменуються далі «Договірні Сторони», – суші, вод, надр, повітряного простору. Державний кордон між Україною і Республікою Молдова встановлюється відповідно до документів делімітації, які є невід'ємною частиною цього Договору:

а) Протоколу-опису проходження лінії державного кордону між Україною і Республікою Молдова;

б) Альбому топографічних карт державного кордону між Україною і Республікою Молдова, складених в результаті делімітації українсько-молдовського кордону, проведеної у 1995-1999 роках.

Стики державних кордонів України, Республіки Молдова та Румунії визначаються окремою тристоронньою угодою. Для позначення лінії державного кордону на місцевості Договірні Сторони створять Спільну демаркаційну комісію, до складу якої ввійдуть по п'ять представників від кожної Договірної Сторони. Комісія здійснює свою діяльність на підставі Положення, яке затверджується урядами Договірних Сторін.

Витрати, пов'язані з делімітацією і демаркацією державного кордону, Договірні Сторони покривають порівну. Вони зобов'язуються утримувати державний кордон на всій його протяжності таким чином, щоб лінія проходження державного кордону була ясною і видимою. Таким же чином вони зобов'язуються утримувати прикордонні знаки і прикордонні просіки (Ст. 8 Договору).

Режим державного кордону, а також порядок догляду за прикордонними знаками та прикордонними просіками визначаються Договором між Україною і Республікою Молдова про режим державного кордону.

Договірні Сторони обмінюються топографо-геодезичними даними, картографічними та аерофотознімальними матеріалами з грифом «Таємно», необхідними для підготовки документів делімітації, демаркації, перевірки проходження державного кордону, та забезпечують захист цих даних і матеріалів відповідно до чинних між Договірними Сторонами угод.

Більшість таких договорів про державний кордон України з іншими державами є безстроковими, підлягають ратифікації та набувають чинності після обміну ратифікаційними грамотами.

Міжнародне право передбачає можливість підписання додаткових угод, протоколів, які є складовими частинами відповідних міжнародних договорів. Так, складовою частиною Договору між Україною і Республікою Молдова про державний кордон 1999 р. є Додатковий протокол до Договору між Україною і Республікою Молдова про державний кордон щодо передачі у власність України ділянки автомобільної дороги Одеса – Рені в районі населеного пункту Паланка Республіки Молдова, а також земельної ділянки, по якій вона проходить, і режиму їх експлуатації.

Передана ділянка є власністю України на території Республіки Молдова. Експлуатація та обслуговування автомобільної дороги та усіх необхідних для цього споруд на переданій ділянці здійснюються Україною. Республіка Молдова має право безоплатного користування зазначеною ділянкою автомобільної дороги. На переданій ділянці не буде здійснюватись прикордонний, митний та інші види контролю, які здійснюються при перетинанні державного кордону [200].

Таким чином, сучасні державні кордони України з Республікою Молдова, Республікою Білорусь і Російською Федерацією визначаються двосторонніми міжнародними договорами, які на підставі принципу *uti possidetis* визнають перетворення адміністративних кордонів у складі колишнього СРСР на державні кордони із зазначеними країнами.

Отже, основу міжнародно-правового регулювання спільного державного кордону України з Республікою Молдова, Республікою Білорусь і Російською Федерацією становлять такі двосторонні міжнародно-правові договори про державний кордон:

- з Республікою Молдова від 18 серпня 1999 р., який набув чинності 18 листопада 2001 р. і є безстроковим;
- з Республікою Білорусь від 12 травня 1997 р., який набрав чинності 18 червня 2013 р. і є безстроковим;
- з Російською Федерацією від 28 січня 2003 р., який набув чинності 23 квітня 2004 р.; зазначений Договір не містить норм про строк його дії, а тому також може вважатися безстроковим.

Жоден із зазначених вище договорів не містить норм про їх денонсацію.

Загалом сучасні державні кордони України з Польщею, Словаччиною, Угорщиною і Румунією базуються в порядку правонаступництва на двосторонніх міжнародно-правових договорах про державний кордон між колишнім СРСР і цими країнами. Зокрема маються на увазі такі договори:

– Договір між СРСР і Польською Республікою про радянсько-польський державний кордон від 16 серпня 1945 р. і Договір між СРСР і Польською Республікою про обмін ділянками державних територій від 15 лютого 1951 р.;

– Договір між СРСР і Чехословацькою Республікою про Закарпатську Україну від 29 червня 1945 р. і Договір між СРСР і Чехословацькою Соціалістичною Республікою про режим радянсько-чехословацького державного кордону, співробітництво та взаємодопомогу з прикордонних питань від 10 лютого 1973 р.;

– Договір між Урядом СРСР і Урядом Угорської Народної Республіки про режим радянсько-угорського державного кордону, співробітництво та взаємну допомогу з прикордонних питань від 3 жовтня 1961 р.;

– Договір між Урядом СРСР і Урядом Румунської Народної Республіки про режим радянсько-румунського державного кордону, співробітництво і взаємну допомогу з прикордонних питань від 27 лютого 1961 р. [143, с. 15].

У свою чергу, основу міжнародно-правового регулювання спільного державного кордону України з Польщею, Словаччиною, Угорщиною і Румунією становлять відповідно такі двосторонні міжнародні договори:

– Договір між Україною і Республікою Польща про правовий режим українсько-польського державного кордону, співробітництво та взаємну допомогу з прикордонних питань від 12 січня 1993 р., який набув чинності 21 грудня 1993 р. і є чинним щонайменше до 21 грудня 2018 р.;

– Договір між Україною та Словацькою Республікою про спільний державний кордон від 14 жовтня 1993 р., який набув чинності 21 грудня 1994 р. і є чинним щонайменше до 21 грудня 2024 р.;

– Договір між Україною і Угорською Республікою про режим українсько-угорського державного кордону, співробітництво та взаємодопомогу з прикордонних питань від 19 травня 1995 р., який набув чинності 19 квітня 1996 р. і є чинним щонайменше до 19 квітня 2016 р., і

– Договір між Україною та Румунією про режим українсько-румунського державного кордону, співробітництво та взаємну допомогу з прикордонних

питань від 17 червня 2003 р., який набув чинності 27 травня 2004 р. і є чинним щонайменше до 27 травня 2019 р.

За результатами спільної перевірки українсько-угорського державного кордону у період 1997-2003 і 2003-2008 років Українсько-Угорська Прикордонна Комісія здійснила редемаркацію спільного кордону. Редемаркація відбулася через природні фактори (підмив берегів річкою Тиса), що зумовило перенесення прикордонних знаків обох країн на безпечні місця рельєфу. Редемаркація українсько-угорського кордону не означає перегляду лінії державного кордону між Україною та Угорщиною.

Варто відзначити плідну діяльність Представників України з питань договірно-правового оформлення державного кордону України, на яких покладено організаційно-правове забезпечення договірно-правового оформлення державного кордону України із суміжними державами.

В цілому, підсумовуючи результати договірно-правового оформлення державного кордону України, відзначимо, що делімітація державного кордону України з Республікою Молдова, Республікою Білорусь і Російською Федерацією фактично завершена. Стосовно демаркації, зазначимо наступне:

1) демаркація українсько-молдовського державного кордону наближається до завершення і здійснюється на підставі Положення про демаркацію державного кордону між Україною і Республікою Молдова від 29 січня 2003 р., яке набуло чинності 12 січня 2004 р.;

2) демаркація українсько-білоруського державного кордону лише розпочата і проводиться на підставі Положення про демаркацію державного кордону між Україною і Республікою Білорусь від 30 липня 2014 р., яке набрало чинності 25 листопада 2014 р.;

3) Угода між Україною і Російською Федерацією про демаркацію українсько-російського державного кордону від 17 травня 2010 р., яка набрала чинності 29 липня 2010 р., на практиці не виконується через тривалу бездіяльність Російської Федерації. Можливість односторонньої демаркації Україною державного кордону з Російською Федерацією, на нашу думку, спирається на

загальний принцип права, яким є право застосовувати засоби правового захисту (*лат. ibi jus, ibi remedium* – де право, там і засіб його захисту).

Як зазначає О.Мякота, із семи точок потрійних стиків кордонів із сусідніми державами Україна врегулювала чотири (в основному, з державами–членами Європейського Союзу), зокрема: з Польщею і Республікою Білорусь (прикордонний знак «Буг»); з Польщею і Словаччиною (прикордонний знак «Кременець»); із Словаччиною та Угорщиною (прикордонний знак «Тиса») і з Угорщиною і Румунією (прикордонний знак «Тур»). Врегулювання точок стику державного кордону України з Республікою Молдова і Румунією («Прут» і «Дунай»), а також з Республікою Білорусь і Росією («Курган Дружби») знаходиться на стадії обговорення проектів відповідних тристоронніх міжнародних договорів [143, с. 15–16].

Безумовно, з метою остаточного закінчення міжнародно-правової регламентації державних кордонів і морських територіальних просторів Україна змушена укласти наступні міжнародно-правові акти:

- угоди про точки стику державного кордону України з кордонами Республіки Молдова і Румунії (прикордонні знаки «Прут» і «Дунай»), а також про точку стику державного кордону України з кордонами Республіки Білорусь і Російської Федерації (орієнтовно – «Курган Дружби», село Сеньківка Городнянського району Чернігівської області);
- угоди про режим державного кордону з Республікою Молдова, Республікою Білорусь і Російською Федерацією;
- угоди про врегулювання точки стику виключних економічних зон і континентальних шельфів України, Румунії, Болгарії і Туреччини;
- договір про делімітацію морських територіальних просторів з Російською Федерацією у Керченській протоці, в Азовському і Чорному морях; а також про точку стику виключних економічних зон і континентальних шельфів України, Російської Федерації і Республіки Туреччина.

Слід також проаналізувати не тільки двосторонні договори про державні кордони України, але і підкреслити наявність багатосторонніх угод у цій сфері,

які певною мірою також приділяють увагу державним кордонам. Тут можна виокремити дві групи міжнародно-правових актів:

- 1) універсальні
- 2) регіональні

Зокрема, Конвенція ООН з морського права 1982 р. як кодифікований акт у сфері міжнародного морського права закріплює положення, за якими морські кордони держави утворюються зовнішніми межами територіальних вод держави або лінією розмежування територіальних вод суміжних чи протилежних держав. Відповідно кожна держава має право встановлювати ширину своїх територіальних вод у межах 12 морських миль [86]. Це передбачено і Законом України «Про державний кордон України», який також допускає, що в деяких випадках інша ширина територіального моря України може бути встановлена міжнародними договорами України, а за відсутності договорів — відповідно до загальновизнаних принципів і норм міжнародного права.

Водночас, регіональними (міжрегіональними) документами у цій сфері є Декларація про недоторканність кордонів 1993 р.; Декларація про дотримання суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності кордонів держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав 1994 р.; Положення про Раду командуючих прикордонними військами; Концепція охорони зовнішніх кордонів 1995 р., прийнята Радою глав держав СНД.

Останній документ закріпив розподіл кордонів на внутрішні і зовнішні. Відповідно на внутрішніх кордонах держав СНД діє режим прозорості кордонів, при їхньому перетинанні громадянами таких держав не потрібно пред'явлення яких-небудь спеціальних документів, за винятком посвідчення особи [53].

Зазначимо, що подібний розподіл кордонів на внутрішні (прозорі) і зовнішні встановлено Договором про Європейський Союз, укладеним у 1992 році в Маастрихті.

Однак останнім часом прослідковується тенденція, зокрема, у випадку Російської Федерації, до зміни порядку перетинання державного кордону для громадян СНД, – таке перетинання буде дозволено тільки при наявності

іноземного паспорта. Якщо такі тенденції будуть набирати силу, отримають відповідне юридичне закріплення, то незабаром внутрішні кордони між державами СНД перетворяться в кордони зовнішні.

Уже зазначалось, що пострадянськими державами було розроблено і підписано Договір про співробітництво й охорону кордонів держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав із державами, що не входять у Співдружність 26 травня 1995 року. Основним положенням, що міститься в цьому договорі, було рішення іменувати кордонами лише ті, що є ділянками державних кордонів учасників Співдружності Незалежних Держав із державами, що не входять у Співдружність [53]. Такими державними кордонами України є лише кордони з Румунією, Польщею, Угорщиною і Словаччиною.

Якщо проаналізувати європейські правові стандарти у цій сфері, то варто виокремити такі міжнародні угоди регіонального характеру як Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.; Загальна консульська інструкція 1999 р.; Угода про поступове скасування перевірок на спільних кордонах 1985 р. (Шенгенська угода 1985 р.); Конвенція про застосування Угоди 1985 р. (Шенгенська конвенція 1990 р.); Регламент «Про вільне пересування на основі візи для довготривалого перебування» 2001 р й ін.

Необхідним, цікавим та водночас дещо суперечливим за природою і змістом положень, на наше переконання, є Будапештський меморандум 1994 р. про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 р. [132]. Проте детальний його аналіз певною мірою мірою виходить за рамки нашого дослідження та може бути предметом окремої самостійної наукової праці.

Міжнародне право особливо гарантує стабільність договорів про кордони, їх неухильне дотримання і виконання. Не дивлячись на це, у різні історичні епохи розвитку світового співтовариства виникала і продовжує виникати проблема зміни державних кордонів, передачі частини території однієї держави до іншої, їх відокремлення.

У різний час способи такої зміни у міжнародному праві були неоднакові. До серед. XIX ст. основним з цих способів була війна, коли сильніша держава могла відібрати у слабшої держави частину її території, вплинути на зміну її кордонів у насильницький спосіб. Разом з тим монархи нерідко купували і продавали територію, обмінювалися нею, віддавали в заставу, ділили між своїми спадкоємцями або об'єднували території при династичних шлюбах.

Сучасне міжнародне право визнає ряд правомірних способів зміни державного кордону, які іноді співпадають із способами зміни статусу державної території загалом. Основними з них є наступні

- 1) цесія, тобто шляхом укладення угоди про продаж території, зімну державних кордонів;
- 2) референдум (плебісцит);
- 3) ад'юдикація, тобто за рішенням міжнародного судового органу [211].

Рідше держави вдаються до таких способів зміни державної території, державних кордонів як то:

компенсація за передану територію (1967 р. між Францією та Італією було досягнуто згоди про зміну кордону між ними в районі Клавьєре в Альпах. Франція повернула Італії одну з ділянок території, отриманих нею за мирним договором 1947 р. За це Італія надала Франції право використовувати води протікаючої за італійською територією річки Ройя);

обмін територіями (за Договором 1951 р. СРСР здійснила обмін невеликими рівноцінними ділянками території з Польщею, за Угодою 1954 р. – з Іраном, за договором 1968 р.. Франція здійснила обмін територією з Люксембургом з метою уточнення кордону);

відновлення історичних прав на територію (за рішенням Ялтинської конференції союзних держав СРСР був повернутий Південний Сахалін, відторгнутий у Росії в результаті російсько-японської війни 1904-1905 рр.);

покарання держави за агресію (за розв'язування та ведення агресивної війни від Німеччини відповідно до Потсдамських угод була відторгнута територія Східної Пруссії, яка була розділена між СРСР і Польщею; Японія за рішенням

союзних держав була позбавлена всіх прав на ряд територій, у тому числі на Курильські острови).

Відносно українських земель в різні історичні епохи також застосовувались деякі з цих способів зміни статусу державної території, її державних кордонів. Одним з останніх є саме ад'юдикація, тобто прийняття Рішення Міжнародного Суду ООН стосовно державного кордону України з Румунією 2009 р.

Це фактично єдиний виняток встановлення державних кордонів за обопільною згодою, що пов'язаний з проблемами із розмежуванням морських просторів, континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони між Україною і Румунією у північно-західній частині Чорного моря. Зазначимо, що довготривалі спроби України та Румунії розмежувати шляхом двосторонніх переговорів та консультацій спільні морські простори, континентальний шельф та виключну (морську) економічну зону у північно-західній частині Чорного моря виявились марними та не призвели до вирішення зазначеного питання у двосторонньому форматі. Відтак, 3 лютого 2009 року питання делімітації морських просторів України та Румунії у Чорному морі було врегульовано рішенням Міжнародного суду ООН. Зазначене рішення є остаточним обов'язковим для виконання Україною і Румунією [221].

Як бачимо, питання території та встановлення державного кордону традиційно регулюються не тільки конституційним законодавством, а й загальновизнаними нормами і принципами міжнародного права, рішеннями міжнародних судових установ. Тому дуже цінною у рамках нашого дослідження є практика Міжнародного Суду ООН, у результаті якої Суд ООН зазвичай виявляє ознаки здійснення державного суверенітету на спірних територіях, формулює міжнародні принципи встановлення державних кордонів та обставини, що забезпечують їх справедливу делімітацію.

Ще у справах 1953 р. про острови Менкьє і Екріхос, 1959 р. про суверенітет над деякими прикордонними землями, в консультативному висновку 1975 р. про Західну Сахару Суд визнав, що здійснення протягом тривалого часу державновладних функцій є проявом державного суверенітету, вагомою і

достатньою підставою суверенної приналежності території. У рішенні в справах про континентальний шельф Північного моря 1969 р. (делімітація кордонів континентального шельфу між ФРН і Данією, з однієї сторони, і між ФРН і Нідерландами – з іншої) Міжнародний Суд ООН вказав на те, що «при делімітації необхідно діяти за згодою, слідуючи принципам справедливості і беручи до уваги всі обставини, що відносяться до справи, і тим самим залишити кожній стороні у максимально можливій мірі всі ті частини континентального шельфу, що утворюють природне продовження її території, без втручання в природне продовження сухопутної території іншої сторони; у випадку недосягнення згоди – порівну, якщо сторони не приймуть рішення про режим спільної юрисдикції, спільне використання чи експлуатацію...».

У рішенні в справі про континентальний шельф між Лівійською Арабською Джамахірією та Мальтою 1985 р. Суд врахував положення Конвенції ООН 1982 р. з морського права і вказав сучасні принципи міжнародного права, що застосовуються до делімітації континентального шельфу:

«Делімітація повинна проводитися у відповідності до принципів справедливості з урахуванням всіх обставин. Район континентального шельфу, який має бути визначений як приналежний одній із сторін, не може виходити за межі 200 мильної берегової лінії відповідної сторони. При забезпеченні справедливої делімітації слід враховувати: загальну конфігурацію побережжя сторін, їх протилежання і взаємозв'язок у загальногеографічному контексті; відмінності у протяжності відповідних берегових ліній і відстань між ними; необхідність уникати надмірного порушення пропорційності між розмірами районів континентального шельфу, приналежних прибережній державі, і довжиною відповідної частини побережжя, виміряної в загальному напрямі берегової лінії» [115, с. 187].

Вважаємо, що така практика прийняття рішень міжнародних судових установ має стати корисною для нашої держави при підготовці та розгляді у майбутньому аналогічних справ стосовно території і державних кордонів України.

Водночас, гарантії безпеки державних кордонів, спрощення процедур перетину державного кордону визначені міжнародними угодами регіонального характеру (наприклад (Концепція ОБСЄ у сфері безпеки кордонів і прикордонного режиму, Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.; Шенгенські угоди 1985 і 1990 р.; Регламент «Про вільне пересування на основі візи для довготривалого перебування» 2001 р., План дій з лібералізації ЄС, Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями 1980 р. і т.д.).

Передбачає прихильність забезпеченню відкритості і безпеки кордонів на вільному, демократичному й інтегрованому просторі ОБСЄ Концепція у сфері безпеки кордонів і прикордонного режиму. Її держави-учасниці підтверджують свої юридичні і політичні зобов'язання з питань кордонів на універсальному, регіональному і двосторонньому рівнях [108]. Це зумовлює посилення співпраці митних, прикордонних, міграційних служб, правоохоронних, інших уповноважених органів держав з метою сприяння вільному і безпечному пересуванню людей, товарів і послуг, інвестицій через кордони у рамках міжнародного права, скорочення загроз тероризму, транснаціональної злочинності, корупції, нелегальної міграції, забезпечення достойного поведіння з особами, які перетинають кордон, створення необхідних умов у прикордонних районах.

Отже, держави Європи визнали, що розглядають як непорушні всі кордони одна одної, як і кордони всіх держав у Європі, утримуватимуться від будь-яких посягань на ці кордони, вимог чи дій, спрямованих на захоплення і узурпацію території будь-якої держави-учасниці.

Україна сьогодні має встановлений, позначений на місцевості та нормативно врегульований міждержавними договорами державний кордон із чотирма країнами-членами Європейського Союзу. Загальна протяжність спільного кордону з ЄС складає 1390,742 кілометри, що становить близько 20% від загальної протяжності державного кордону України [232]. Усі міждержавні договори з питань кордонів між Україною і суміжними країнами Європейського

Союзу було укладено у двосторонньому форматі, враховуючи добру волю сторін та прагнучи розвивати відносини дружби, співробітництва та поваги суверенітету та територіальної цілісності кожної із країн.

Нормативно-правова неврегульованість питань договірно-правового оформлення спільних ділянок державного кордону в основному пов'язана із деструктивною позицією урядів Росії, Білорусі та Молдови, яка використовується зазначеними країнами як можливість здійснення політичного тиску на українську сторону з метою перегляду лінії адміністративного розподілу між республіками колишнього СРСР щодо територіального розмежування на власну користь. Правова неврегульованість питань договірно-правового оформлення спільних з Україною ділянок державного кордону пояснюється і наявністю прихованих територіальних претензій до нашої країни з боку суміжних країн.

2.4. Загальні тенденції конституційно-правового регулювання державного кордону у зарубіжних країнах

Переважну більшість країн сучасної цивілізації проголошено вільними, незалежними і суверенними державами. Як правило, це регламентується у вступних частинах або перших розділах конституцій сучасних держав.

Територія будь-якої держави завжди певним чином організована, поділена на частини адміністративного чи політичного значення з метою управління соціально-економічними процесами і взаємодії з населенням.

Межі територій держав у тих або інших формулюваннях відображені в конституціях, конституційних та інших законодавчих актах. Однак такі конституційно-правові норми часто відображають лише принциповий підхід до даного питання з усталених позицій міжнародного права. Йдеться зазвичай про ділянки суші, внутрішніх вод, 12-мильну смугу територіального моря біля берегів держави, континентальний шельф, повітряний простір над даними сухопутними і водними просторами на можливо досягнуту висоту [32].

Разом з тим, конституційно-правова практика більшості держав є результатом їх національних правових традицій, географічних особливостей, історичних здобутків і місцевих звичаїв.

Не дивлячись на поширене застосування прийнятих у міжнародно-правовій практиці підходів до встановлення державних кордонів, іноді конституції фіксують кордони держави по паралелям і меридіанах (наприклад, у Західному Самоа), називають держав-сусідів (Коста-Ріка), перелічують острови (Куба), визначають «свій» сектор моря і його кордони з деякими державами (наприклад, сектор Каспійського моря в конституції Азербайджану) і т.д.

У науці конституційного права формою державного устрою розуміють спосіб територіальної організації держави чи утворюючих союз держав, що зумовлює певні взаємовідносини інститутів всієї держави з органами її складових частин. Для форми державного устрою мають велике значення:

- економічна, політична та географічна ступінь територіальної спільності населення;
- історичні традиції;
- соціокультурний та етнічний фактори і т.д.

Засади визначення державних кордонів та поділу територій держав на адміністративно-територіальні одиниці, на наше переконання, значно відмінні. Незалежно від форм державного устрою, адміністративно-територіальний поділ не зводиться до простого географічного розмежування складових території держави, є необхідним для раціональної організації життєдіяльності суспільства, виробничої діяльності та організації системи влади.

Водночас основоположними засадами та першочерговими чинниками визначення державних кордонів, на нашу думку, слід виділити:

- гарантування національної безпеки, регіональної і міжнародної безпеки;
- визначальна роль основоположних принципів та інших норм міжнародного права;
- узгодження національних інтересів прикордонних держав дипломатичним шляхом;

- врахування природно-ландшафтних, інших особливостей місцевості;
- забезпечення політичної, соціально-економічної, культурної та інших видів співпраці тощо.

У багатьох профільних законодавчих актах, насамперед, конституційних законах окремих держав закріплюється своєрідний національний підхід до принципів державної прикордонної політики. Зокрема, відповідно до Закону «Про державний кордон Республіки Беларусь» 2008 р. Республіка Беларусь при здійсненні державної прикордонної політики керується наступними принципами:

- забезпечення національної безпеки Республіки Беларусь і міжнародної безпеки;
- взаємної поваги суверенітету, рівності й територіальної цілісності держав;
- непорушності державного кордону;
- мирного розв’язання прикордонних питань та інцидентів;
- поваги прав і свобод людини і громадянина;
- взаємовигідного всестороннього співробітництва з іноземними державами [153].

Прикордонна політика загалом представляє собою всесторонню діяльність органів державної влади з реалізації функцій у прикордонній сфері і спрямована на забезпечення суверенітету, територіальної цілісності, реалізацію і захист інтересів та безпеки країни в її прикордонному просторі, а на договірній основі – і в прикордонних просторах інших держав.

Як підкреслюється у ст. 2. «Визначення державного кордону Азербайджанської Республіки і забезпечення його охорони» Закону Азербайджанської Республіки «Про державний кордон» від 9 грудня 1991 року державний кордон Азербайджанської Республіки визначається постановами Верховної Ради Азербайджанської Республіки. зміна державних кордонів цієї держави може бути вирішена тільки шляхом референдуму. Неоформлені державні кордони Азербайджанської Республіки із суміжними державами закріплюються міждержавними договорами.

При визначенні державного кордону і зміні лінії її проходження, а також при врегулюванні прикордонних питань із суміжними державами керуються наступними принципами:

- забезпечення національної безпеки;
- забезпечення державного суверенітету, територіальної цілісності Азербайджанської Республіки і недоторканності її державного кордону;
- всестороння співпраця із суміжними державами на взаємовигідній основі;
- вирішення прикордонних спорів мирним шляхом [152].

У свою чергу, Законом «Про державний кордон Республіки Казахстан» від 13 січня 1993 року державний кордон визначається міжнародними договорами Республіки Казахстан, ратифікованими Парламентом. За ст. 2 даного акту «Прикордонна політика Республіки Казахстан» Республіка Казахстан, виходячи з міжнародних принципів територіальної цілісності і недоторканності державних кордонів, на основі проголошеної правонаступності відносно колишнього СРСР підтверджує проходження свого державного кордону, установленого чинними на день введення в дію даного Закону міжнародними договорами, включаючи акти про адміністративно-територіальне розмежування Республіки Казахстан та інших держав – колишніх республік СРСР [154].

Державна прикордонна політика також є складовою частиною внутрішньої і зовнішньої політики Республіки Беларусь і становить собою діяльність уповноважених державних органів (посадових осіб), спрямовану на забезпечення прикордонної безпеки.

Способи встановлення державних кордонів на конституційно-правовому рівні різних країн практично не відрізняються, оскільки є результатом імплементації існуючих міжнародно-правових норм у цій сфері, які акумулюють усталену світову практику, є загальними універсальними інструментами визначення державних кордонів. Це стосується і місць проходження їх ліній – на суші, на морі, на ріках та інших водоймах (ст.5 згаданого закону Республіки Казахстан), – на суші, в Каспійському морі, на ріках та інших водоймах, на водосховищах гідровузлів та інших штучних водоймах, на залізничних й

автодорожних мостах, інших спорудах, що проходять через прикордонні ділянки рік (ст.3 згаданого закону Азербайджанської Республіки)

Також в результаті імплементації норм спеціальних галузевих міжнародно-правових актів у внутрішньодержавних законах регламентуються межі прибережних територіальних вод, територіальних просторів зі змішаним правовим статусом – континентального шельфу, виключної економічної (морської) зони, повітряних просторів над ними. Відповідно до Конвенції ООН з морського права 1982 року та ряду інших актів, до територіальних вод (моря), що перебуває під суверенітетом держави, відносяться прибережні морські води шириною дванадцять морських миль, які беруть відлік від лінії найбільшого запливу як на материку, так і на островах, що належать державі, або від прямих вихідних ліній, що з'єднують відповідні географічні точки, визначені згідно з міжнародними договорами [86]. До континентального шельфу держав відносять поверхню і надра дна морів від зовнішньої межі територіальних вод (моря) до його середньої лінії. Кордони континентального шельфу держави визначаються міжнародними договорами.

Дещо схожими за змістом є трактування державних кордонів у законодавстві інших держав, поряд з визначенням державних кордонів у законодавстві України. Це так само стосується і способів захисту.

Так, згідно Закону Республіки Беларусь «Про державний кордон Республіки Беларусь» від 21 червня 2008 року державний кордон Республіки Беларусь – це лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, що визначають межі території Республіки Беларусь (суші, вод, надр, повітряного простору) [153].

Відповідно до аналогічного закону 1993 року іншої держави державний кордон Республіки Казахстан, виходячи з міжнародних принципів територіальної цілісності і недоторканності державних кордонів, розглядається як лінія, що визначає юридично закріплену простору межу території (суші, вод, надр, повітряного простору), на якій Республіка Казахстан володіє усією повнотою суверенних прав [154].

Легальне закріплення поняття державного кордону знайшло своє відображення у ст. 1 Закону Російської Федерації «Про Державний кордон Російської Федерації» від 1 квітня 1993 р. Так, державним кордоном Російської Федерації є лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі державної території (суші, вод, надр і повітряного простору) Російської Федерації, тобто просторові межа дії державного суверенітету Російської Федерації [155].

У спеціальному законі Азербайджанської Республіки «Про державний кордон» від 9 грудня 1991 року варта увага ст.1 «Визначення державного кордону Азербайджанської Республіки і забезпечення його охорони». Згідно її положень «державний кордон Азербайджанської Республіки становить лінія і вертикальна поверхня, яка проходить по цій лінії, визначає межі державної території (суші і водної території, надр, морського і повітряного просторів) Азербайджанської Республіки. Державний кордон Азербайджанської Республіки – територіальна межа державного суверенітету Азербайджанської Республіки» [152].

Згідно з Конституцією Азербайджану встановлено, що територія Республіки єдина, неподільна і недоторканна. Внутрішні води Азербайджану, належний йому сектор Каспійського моря (озера), повітряний простір над Республікою – складові частини її території... Лише за рішенням парламенту Азербайджану шляхом проведення референдуму серед всього населення на основі згоди азербайджанського народу може проводитись уточнення державного кордону» [96].

Наведені визначення можуть бути застосовані до кордону практично будь-яких інших держав. Конституції пострадянських країн підкреслюють, що їх території в існуючих кордонах є цілісними, неподільними і недоторканими.

Наприклад, за ст. 3 Конституції Киргизії «територія Киргизької Республіки в існуючих кордонах недоторканна і неподільна». Аналогічна норма міститься і ст.2 Конституції Казахстану – «суверенітет Республіки поширюється на всю її територію. Держава забезпечує цілісність, недоторканність і невідчужуваність своєї території» [88; 96].

Територія грузинської держави визначена станом на 21 грудня 1921 року. Територіальна єдність і недоторканність державних кордонів підтверджені Конституцією і визнані законодавством Грузії, світовим співтовариством і міжнародними організаціями (ч.2 ст.2 Конституції Грузії). Заборонено відчуження території грузинської держави. А зміна державних кордонів допускається лише на основі двосторонніх угод із сусідніми державами [96; 103].

Конституція Республіки Узбекистан 1992 року регламентує статус державної території та державного кордону, територіального устрою цієї країни. Так, відповідно до положень ст. 3 «Республіки Узбекистан визначає національно-державний та адміністративно-територіального устрій, систему органів державної влади й управління, проводить свою внутрішню і зовнішню політику (ч. 1). Державний кордон і територія Узбекистану недоторканні і неподільні (ч. 2)». Також надалі у тексті згаданого конституційного акту закріплено способи захисту державного суверенітету і територіальної цілісності Республіки Узбекистан.

Поряд з пострадянським досвідом, в умовах євроінтеграції вкрай важливим є вивчення практики європейських держав у контексті конституційно-правового забезпечення статусу і режиму їх території, державних кордонів тощо.

Так, аналіз конституційних положень Основного Закону Республіки Польща 1997 року дозволяє зробити висновок, що нечисленними є норми стосовно державного кордону. Зокрема, у ст. 26 конституції закріплено, що «Збройні Сили Республіки Польща служать захисту незалежності держави і неподільності її території, а також забезпеченню безпеки і недоторканності її кордонів» [91; 103].

Відповідно до ст. 11 Конституції Чеської Республіки 1992 року «Територія Чеської Республіки становить собою неподільне ціле, державний кордон може бути змінений тільки конституційним законом [91; 96].

Конституцією Угорської Республіки 1949 року у § 5 закріплено: «Угорська Республіка захищає свободу і владу народу, незалежність країни і її територіальну цілісність, а також її кордони, закріплені у міжнародних договорах». У наступному параграфі йдеться про те, що «Угорська Республіка заперечує війну як засіб вирішення спорів між націями і утримується від застосування насилля,

спрямованого проти незалежності чи територіальної цілісності інших держав, відповідно, від погрози застосування сили... Угорська Республіка відчуває відповідальність за долю угорців, проживаючих поза межами її кордонів, і сприяє культивуванню їх зв'язків з Угорщиною» [91; 96].

Конституція Фінляндії 1999 року в § 4 «Територія держави» визначає, що «Територія Фінляндії цілісна. Державні кордони не можуть бути змінені без згоди Парламенту» [101].

Згідно з ч. 1 ст. 10 Конституції Литовської Республіки 1992 року «територія Литовської держави є єдиною і неподільною на будь-які державні утворення». Водночас ч. 2 ст. 10 даної конституції стосується безпосередньо питання кордонів таким чином : «державні кордони можуть бути змінені тільки відповідно до міжнародного договору Литовської Республіки після його ратифікації чотирма п'ятими всіх членів Сейму»

Разом з тим, у тексті Конституції Естонської Республіки 1992 року, насамперед у главі першій «Загальні положення» та інших, не міститься статей, що прямо регламентують державні кордони цієї держави. Однак у згаданій главі ст.2 присвячена питанням території та відповідним територіальним просторам. Так, «територія, територіальні води і повітряний простір Естонської держави – єдине і неподільне ціле»

Конституція Республіки Хорватія 1990 року також містить відповідні положення про державну територію та державні кордони. Зокрема, за ч.1 ст. 1 Республіка Хорватія є єдиною та неподільною демократичною і соціальною державою». Далі ст.8 прямо регламентує : «Кордони Республіки Хорватія можуть бути змінені лише рішенням Сабору Хорватської Республіки» [96].

Відповідно до ст. 3 Конституції Республіки Македонії 1991 року «територія Республіки Македонії є неподільною та недоторканною. Існуючі кордони Республіки Македонії є непорушними. Кордони Республіки Македонії можуть бути змінені лише згідно з Конституцією». Деякі з подальших статей Конституції Республіки Македонії також прямо чи опосередковано стосуються території й державних кордонів. Зокрема, ст. 122 передбачає, що «Збройні сили Республіки

Македонії захищають територіальну цілісність і незалежність Республіки»; за ст. 123 даної конституції «жодна особа не має повноважень визнати окупацію території Республіки Македонії або якої її частини» [96].

На підставі аналізу положень Конституції Республіки Словенії 1991 року слід зазначити, що безпосередньо статей стосовно статусу чи режиму державного кордону не виокремлюється. Проте за ст. 4 даного акту територія Словенії є неподільною [96]. Тому відповідно правову основу встановлення та врегулювання режиму державного кордону Республіки Словенії складають спеціальні акти законодавства і міжнародні договори.

Законодавцем відведено вагому роль питанням державної території та державних кордонів у Конституції Словацької Республіки 1992 року. Наприклад, у її ст.3 зафіксовано, що «територія Словацької Республіки єдина і неподільна» (п. 1); «кордон Словацької Республіки може бути змінений лише конституційним законом» (п. 2).

У свою чергу, Конституція Республіки Молдова 1994 року звертає увагу на значення державної території і державних кордонів. Як підкреслюється у її ст.3 «Територія», територія Республіки Молдова невідчужувана (п. 1). Кордони країни закріплені органічним законом з дотриманням загальновизнаних принципів і норм міжнародного права (п. 2)» [96].

Конституцією Румунії, зокрема, статтею 3 регламентовано статус державної території і державні кордони. Так, «територія Румунії є неподільною (п. 1). Державні кордони встановлюються органічним законом з дотриманням принципів та інших загальновизнаних норм, врегульованих міжнародним правом (п. 2). Адміністративний поділ передбачає виокремлення комун, міст, районів ... (п. 3)».

За Конституцією Республіки Болгарії 1991 року «Республіка Болгарія є єдиною державою з місцевим самоврядуванням. У неї не допускаються автономні територіальні утворення (ч. 1 ст. 2). Територіальна цілісність Республіки Болгарії недоторканна (ч. 2 ст. 2) [91; 96].

Як бачимо, у конституціях Республіки Болгарії, Румунії та ряду інших країн в одній статті спостерігається поєднання конституційних положень як в частині

статусу території, державних кордонів, так і стосовно їх територіального устрою. Зазвичай вони містяться у таких розділах конституцій як «Загальні засади» або «Основи державного устрою», «Захист конституційного ладу» тощо. Спостерігаються випадки взагалі відсутності окремих положень стосовно державних кордонів.

Враховуючи те, що на рівні конституцій закріплюється співвідношення міжнародного права і національного (внутрішньодержавного), і в переважній більшості йдеться про пріоритет норм міжнародного права над нормами національного права, це знаходить своє відображення і питаннях державних кордонів. Тому часто можна зустріти у конституціях чи спеціальних законах статті такого змісту «Якщо міжнародним договором, ратифікованим державою, встановлені інші правила, ніж ті, які містяться в даному Законі, то застосовуються правила міжнародного договору».

Варто підкреслити таку ознаку як збереженість території держави. Встановлення меж держав (а саме в цьому полягає завдання кордонів між державами), доведення до відома населення сусідніх країн про початок чи припинення юрисдикції вимагає фактичних дій, підтверджених правовими нормами.

Так, наприклад, Конституція Ірану суворо закріплює принцип: «Не допускається будь-якого перегляду кордонів», передбачає виключення для “незначних окремих змін” при дотриманні одночасно наступних умов:

- а) що така зміна не буде односторонньою;
- б) що зміна лінії кордону не завдасть збитків незалежності й територіальній цілісності країни;
- в) що буде схвалено чотирма п'ятими від загальної кількості депутатів Меджлісу ісламської ради (ст. 78) [88].

Належним чином визначені і встановлені державні кордони, як уже згадувалось, визначають межі дії суверенітету держави, її територіального верховенства. Одією з ланок, що пов'язує конституційно-правову теорію і

практику захисту державного суверенітету і державних кордонів, є доктрина меж державного суверенітету, закріплена в низці конституцій [114].

Вивчення конституційних актів зарубіжних країн дозволяє виокремити доктринально-нормативне розуміння меж державного суверенітету, що включає декілька елементів, а саме:

1. Межі державного суверенітету встановлюються Конституцією і законами в інтересах громадян, суспільства і держави.
2. Внутрішні межі державного суверенітету нерозривно пов'язані з основоположними правами і свободами людини.
3. Зовнішні межі державного суверенітету визначаються міжнародною правосуб'єктністю держави.
4. Обмеження повноти і могутності державної влади забезпечуються конституційними гарантіями (розподіл влад; відповідальність посадових осіб різних рівнів, страйк і петиції; недоторканність території і непорушність кордонів; неможливість неконституційного порядку зміни чи скасування Основного Закону і т.д.).

Наведені елементи відображені у більшості існуючих конституцій, при цьому яскравими прикладами у даному випадку можна навести конституції Республіки Чилі, Японії тощо.

Територіальне верховенство і максимальна ступінь національної юрисдикції у межах кордонів державної території можуть мають принципове значення. Наприклад, не випадково у конституціях деяких країн міститься пряма заборона на створення (розташування) на національній території військових баз іноземних держав (ст. 92 Конституції Республіки Нікарагуа) [89, с. 599]. Аналогічна заборона передбачена в ст. 13 Конституції Боліваріанської Республіки Венесуела: «Венесуельський географічний простір є зоною миру. На ньому заборонено розташовувати іноземні військові бази чи установи, які мають будь-які цілі воєнного характеру або мають намір їх мати. ...Національна територія не може бути відчужена, здана в оренду або передана яким-небудь способом іноземним державам та іншим суб'єктам міжнародного права» [89, с. 312].

Як переконує М. Гердеген, «територіальне верховенство» і «територіальний суверенітет» значною мірою, але не повністю тотожні. Останнє є вужчим поняттям і описує виняткове повноваження здійснювати на території держави державні функції, передбачає право здійснювати владу щодо розпорядження територією. Територіальний суверенітет не є необмеженим, навпаки, держави спрямовуються на те, щоб при здійсненні верховної влади на власній території з відповідними наслідками, що можуть поширюватись за територіальні кордони, враховувати потреби сусідніх держав [30, с. 201–202]. Яскравим прикладом тут можуть слугувати як сфери навколишнього природного середовища, так і економічна чи інші сфери.

Як бачимо, практично ототожнюються територіальний суверенітет і територіальна верховна влада. Разом з тим, належне їх вивчення сприятиме уточненню таких категорій як принцип територіальності, згідно з яким держави можуть встановлювати права й обов'язки для осіб, які перебувають на їх території, регулювати статус осіб і режим речей; принцип дієвості, активний і пасивний принцип персональності, принцип універсальності, прикордонні сервітути, оренда територій, конфлікт юрисдикцій тощо.

Багата державотворча договірنا та звичаєва практика, національні традиції і світовий досвід засвідчують ряд доктрин встановлення сучасних кордонів. Йдеться про так звану доктрину *uti possidetis* встановлення зовнішніх та адміністративних кордонів колишніх колоніальних територій. Якщо в Латинській Америці згадана доктрина не призвела до негативних наслідків, проведення колоніальних кордонів в Африці обтяжене важкими етнічними наслідками, конфліктами через штучність тогочасних кордонів [30, с. 204].

Досвід держав з наявними на прикордонних територіях річками або іншими водоймами, засвідчує певні неузгодженості між суміжними державами при визначенні річкових, озерних чи морських кордонів. Наприклад, проблемним питанням стало визначення більшої частини Баденського озера, поділеної між державами Німеччиною, Австрією і Швейцарією (реальний поділ) чи перебуває у кондомініумі усіх трьох держав. Враховуючи існуючі договірні норми, дана

проблема має переважно практичний характер, так згідно з положеннями Конвенції ООН з морського права 1982 року «кожна держава має право визначити ширину власного територіального моря до межі, яка не може перевищувати 12 морських миль від базисної лінії ...» [86].

Територіальний суверенітет поширюється і на повітряні простори над державною територією. При цьому, варто відзначити про невизначеність точної межі даних просторів, тобто повітряні кордони держави. Йдеться про 20–25 миль – висоти, на якій можуть літати літаки; 50 – 70 миль – мінімальної висоти для земної орбіти супутників; до 10000 миль – простір, у якому наявні рештки атмосфери. Очевидним, консенсусним рішенням даної проблеми є визначення мінімального державного повітряного простору на 50 миль і щонайменше на висоті 80 миль починаються космічні простори [30, с. 205 – 206; 302].

Як зазначено положеннями Чиказької конвенції про цивільну авіацію 1944 року, Договірні держави визнають, що кожна держава володіє повним і винятковим суверенітетом над повітряним простором над своєю територією (ст.1 Суверенітет). У цілях цієї Конвенції під територією держави розуміються сухопутні території і прилеглі до них територіальні води, які знаходяться під суверенітетом, сюзеренітетом, протекторатом або мандатом даної держави (ст. 2. Територія) [302].

Вважаємо, що саме на цих нормах варто акцентувати, оскільки на рівні таких важливих кодифікованих актів сучасного міжнародного права, що стали частиною національного законодавства більшості країн сучасного світу, чітко викладено зміст правової природи, склад і межі дії державного суверенітету, територіального верховенства, просторові межі, що відокремлюють державні кордони власне території держав від територій з іншими правовими режимами.

Отже, не дивлячись на своєрідну державтвorchу і правотвorchу практику багатьох держав, вивчення правової природи державних кордонів, їх конституційно-правового регулювання дозволяє виокремити наступні загальні тенденції розвитку такого регулювання.

По-перше, конституційно-правове регулювання державних кордонів зарубіжних держав відображає існуючі національні правові традиції, географічні особливості, історичний досвід і місцеві звичаї.

По-друге, аналіз конституцій та конституційних законів різних держав демонструє доволі обережне та загальне ставлення держав до інституту державних кордонів, різноманітність видів і способів юридичної техніки, відмінність способів викладення змісту конституційно-правових положень про державні кордони у практиці зарубіжних держав (як правило, не містяться в спеціальних розділах чи главах конституцій, врегульовані у розділах «Загальні засади», «Основи державного устрою», «Захист конституційного ладу» тощо, спостерігається відсутність окремих положень про державні кордони, розглядаються прямо чи опосередковано в контексті території держави, територіального устрою, конституційного і державного ладу). Останнє стосується конституцій Болгарії, Румунії, Молдови, Угорщини, Польщі, Чеської Республіки, Фінляндії та ін.

По-третє, конституційно-правове регулювання державного кордону здійснюється на різних рівнях – загальнодержавному, регіональному і локальному; рівні конституцій, конституційних законів, звичайних законів і підзаконних актів.

По-четверте, схожими за змістом є трактування державних кордонів у законодавстві багатьох держав, поряд з визначенням державних кордонів у законодавстві України. Це стосується і механізмів забезпечення їх захисту.

По-п'яте, способи встановлення державних кордонів на конституційно-правовому рівні різних країн загалом не відрізняються, оскільки є результатом імплементації існуючих міжнародно-правових норм у цій сфері, які акумулюють усталену світову практику, є загальними універсальними інструментами визначення державних кордонів. Це стосується і місць проходження їх ліній – на суші, на морі, на ріках та інших водоймах на водосховищах гідровузлів та інших штучних водоймах, на залізничних й автодорожних мостах, інших спорудах, що проходять через прикордонні ділянки рік.

По-шосте, практика пострадянських країн засвідчує практично одночасну законодавчу регламентацію конституційно-правового статусу і режиму державних

кордонів, а також однотипне їх змістовне закріплення. Якщо спеціальні закони про державний кордон тут було прийнято невідкладно, з часу проголошення незалежності цих країн, то відповідне договірне оформлення фактичних кордонів із суміжними країнами на рівні двосторонніх міжнародних угод виявилось не завжди своєчасним, фрагментарним або подекуди відсутнє і донині.

Дещо відмінним є аналогічний досвід європейських й американських країн з питань державних кордонів, що демонструє активну державну позицію у цій сфері. Зокрема, держави-члени ЄС, окрім регламентації державних кордонів у внутрішньодержавному законодавстві, велику увагу приділяють на рівні наднаціонального законодавства у відповідних актах права ЄС. Йдеться про шенгенський правовий простір, акти обов'язкового і рекомендаційного характеру тощо. Не менш активною є правотворча і правозастовоча діяльність країн Європи у рамках Європейської агенції з управління оперативним співробітництвом на зовнішніх кордонах ЄС (FRONTEX), спільно з Міжнародною організацією з міграції, а також у рамках Організації з безпеки і співробітництва у Європі.

.

Висновки до розділу 2

Система сучасних концепцій і теорій, ідей, що впливають на формування методологічної основи дослідження державних кордонів є багатоаспектною. Багатовимірність інституту державних кордонів з огляду на міжнародно-правове і національно-правове (конституційно-правове) регулювання як ускладнює процес його вивчення, так і робить цікавішим, адже розширюються наукові горизонти. Це своєрідний результат узагальнення історичних і теоретичних здобутків вітчизняних і зарубіжних доктринальних джерел з питань державних кордонів, на підставі чого можливий перегляд усталених позицій до дослідження даного інституту, виокремлення нових пов'язаних з ним об'єктів пізнання.

Країни Європи визнали, що розглядають як непорушні всі кордони одна одної, як і кордони всіх держав у Європі, утримуватимуться від будь-яких посягань на ці кордони, вимог чи дій, спрямованих на захоплення і узурпацію території

будь-якої держави-учасниці. Це отримало нормативне закріплення у формі імперативних норм сучасного міжнародного права, відображено у правових актах міжнародних організацій та національному законодавству.

Важливе місце у системі міжнародно-правового забезпечення державного кордонів, їх недоторканності відведено, як правило, двостороннім угодам. З набуттям Україною незалежності питання договірно-правового оформлення державного кордону визначено одним із пріоритетних векторів політики національної безпеки держави. Це обумовлено нагальною потребою забезпечити захист суверенітету, територіальної цілісності та незалежності держави.

Проведений аналіз засвідчив, що у конституціях Республіки Болгарії, Румунії, Молдови, Угорщини, Республіки Польща, Чеської Республіки, Фінляндії та ряду інших країн в одній статті спостерігається поєднання конституційних положень як в частині статусу території, державних кордонів, так і стосовно їх територіального устрою. Зазвичай вони містяться у таких розділах конституцій як «Загальні засади» або «Основи державного устрою», «Захист конституційного ладу» тощо, спостерігаються випадки взагалі відсутності окремих положень стосовно державних кордонів.

Схожими за змістом є трактування державних кордонів у законодавстві інших держав, поряд з визначенням державних кордонів у законодавстві України. Це так само стосується і способів захисту режиму державних кордонів.

Державний кордон України визначається Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Основні засади правового регулювання державного кордону, вважаємо, покликана забезпечити система національних нормативно-правових та міжнародно-правових актів з відповідними ефективно діючими механізмами реалізації.

У свою чергу, систему конституційно-правового регулювання державного кордону України, його режиму і прикордонної безпеки складають: Конституція України 1996 р. (ст. 2; ч. 3 ст. 17; п. 18 ч. 1 ст. 92 тощо), Закон України «Про державний кордон України» 1991 р., інші закони, включаючи кодифіковані акти,

які є джерелами і ряду інших галузей права (адміністративного, кримінального, цивільного, трудового, екологічного, фінансового, митного, транспортного, міграційного, кримінального права, процесуальних галузей права та ін.). Окрему групу джерел конституційно-правового регулювання державних кордонів України становлять підзаконні акти у цій сфері (Укази Президента України, рішення Ради національної безпеки і оборони України, постанови Кабінету Міністрів України, накази Державної прикордонної служби України, накази МВС України, інші акти, включаючи спільні накази, інструкції і т.д.).

Безумовно, розвиток державного кордону і прикордонного відомства України зумовлений становленням і розвитком системи конституційно-правового регулювання інституту державних кордонів. Доцільно запропонувати таку його періодизацію: 1) перехід від пострадянського етапу до незалежності України 1991 року, включаючи прийняття Законів України «Про державний кордон України», «Про правонаступництво України»; 2) розбудова системи конституційно-правового регулювання інституту державних кордонів (включаючи ратифікацію міжнародних угод про державні кордони України та прийняття підзаконних актів) та реформування прикордонного відомства (1992 – 2003); 3) поступове удосконалення законодавства про державний кордон (2003 – 2014); 4) євроінтеграційний напрям розвитку законодавства про державний кордон, посилення військового компоненту в конституційно-правових актах України з питань державних кордонів в умовах відбиття агресії та інших загроз територіальній цілісності і непорушності державних кордонів (з 2014 р. і до тепер).

У будь-якому випадку, усталені та захищені правом, надійно охоронювані державні кордони є однією з умов забезпечення національної безпеки кожної держави, колективної безпеки регіонів світу, універсальної системи міжнародної безпеки.

РОЗДІЛ 3.

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЗАХИСТУ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ

3.1. Захист державного кордону України, забезпечення його режиму та прикордонної безпеки в контексті євроінтеграційних процесів

Викладення даного підрозділу доцільно розпочати з аналізу положень відповідних нормативно-правових актів України з даної тематики.

Закон України «Про основи національної безпеки України» визначає, що захист територіальної цілісності та недоторканості державних кордонів є одним із пріоритетів національних інтересів України (ст.6). Виникає питання: що таке захист державних кордонів, їх недоторканості та у чому полягає їх специфіка?

Так, зокрема, ч.2 ст. 2 Закону України «Про державний кордон України» від 4 листопада 1991 року трактується поняття «захист державного кордону України» наступним чином: «захист державного кордону України є невід'ємною частиною загально-державної системи забезпечення національної безпеки і полягає у скоординованій діяльності військових формувань та правоохоронних органів держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом. Ця діяльність провадиться в межах наданих їм повноважень шляхом вжиття комплексу політичних, організаційно-правових, дипломатичних, економічних, військових, прикордонних, імміграційних, розвідувальних, контррозвідувальних, оперативно-розшукових, природоохоронних, санітарно-карантинних, екологічних, технічних та інших заходів» [173].

Як бачимо, досить широкими є визначені заходи в рамках даного виду діяльності. До того ж перелік таких заходів за Законом України «Про державний кордон України» не є вичерпним.

Зі змісту наведеного положення випливає висновок, що основними уповноваженими суб'єктами захисту державного кордону України є військові формування та правоохоронні органи держави.

В останніх дослідженнях, присвяченим стандартам і моделям правоохоронної діяльності, системам правоохоронних органів з урахуванням вітчизняного і зарубіжного досвіду відзначається, що системи правоохоронних органів є органічною складовою частиною суспільства, продуктом його діяльності, відтворенням менталітету і рівня розвитку. Правоохоронні органи – це спеціально уповноважені державні органи, що наділяються державно-владними повноваженнями з метою професійного здійснення на підставі та відповідно до чинного законодавства, а у випадках встановлених законом – у відповідній процесуальній формі із застосуванням правових засобів, діяльності, спрямованої на охорону прав та свобод людини і громадянина, законності та правопорядку, усіх врегульованих правом суспільних відносин [11, с. 9–10]. Сьогодні систему правоохоронних органів більшості країн традиційно становлять органи поліції та інші спецслужби, що забезпечують безпосередній захист прав людини, інтересів суспільства й держави.

Логічно, що координація діяльності військових формувань та правоохоронних органів держави із захисту державного кордону здійснюється Державною прикордонною службою України. Це і закріплено у ч.3 ст. 2 Закону України «Про державний кордон України».

Стосовно такого поняття як «охорона державного кордону України», то Законом України «Про державний кордон України» у ч.4 ст. 2 здійснюється його регламентація. Так, охорона державного кордону України є невід'ємною складовою загальнодержавної системи захисту державного кордону і полягає у здійсненні Державною прикордонною службою України на суші, морі, річках, озерах та інших водоймах, а також Збройними Силами України у повітряному та підводному просторі відповідно до наданих їм повноважень заходів з метою забезпечення недоторканності державного кордону України [173].

На нашу думку, слід підкреслити, що дане положення є результатом імплементації міжнародно-правових стандартів і міжнародних зобов'язань України стосовно державних кордонів. Насамперед, йдеться про один з основних принципів міжнародного права – принцип недоторканності кордонів.

Далі в згаданому профільному законі варто виокремити розділ IV «Охорона державного кордону України». У його ст. 27 передбачено, що охорона державного кордону України на суші, морі, річках, озерах та інших водоймах покладається на Державну прикордонну службу України, а в повітряному та підводному просторі в межах територіального моря – на Збройні Сили України. Державна прикордонна служба України і Збройні Сили України під час виконання завдань з охорони державного кордону України керуються цим Законом, законами України «Про Державну прикордонну службу України», «Про оборону України», «Про Збройні Сили України», іншими нормативно-правовими актами та міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [173].

На відміну від захисту державного кордону України із широко визначеними уповноваженими суб'єктами (військові формування, правоохоронні органи держави) значно вужче визначаються уповноважені суб'єкти охорони державного кордону України (Державна прикордонна служба, Збройні Сили України). Загалом можна стверджувати, що охорона державного кордону України – складова загальнодержавної системи захисту державного кордону. Тобто остання категорія більш об'ємнішою і змістовнішою.

Важливо, що законодавцем підкреслюється і роль Уряду України у системі захисту державного кордону. Так, згідно з ч. 5 ст. 2 Закону України «Про державний кордон України» Кабінет Міністрів України у межах своїх повноважень вживає заходів щодо забезпечення захисту та охорони державного кордону і території України [173].

Аналіз практичної роботи Державної прикордонної служби України демонструє, що саме в останні роки активізувався розвиток Морської охорони та прикордонної авіації. Морська охорона – це сучасна структура, що гарантовано забезпечуватиме захист національних інтересів України на морській та річковій ділянках кордону, у її виключній (морській) економічній зоні. Якісно нові завдання на неї покладено Концепцією та «Програмою розвитку Морської охорони Державної прикордонної служби України на період до 2020 року» (затверджено рішенням Колегії Адміністрації Держприкордонслужби від 19.04.11

№3 та Наказом Адміністрації Держприкордонслужби №273 від 27 квітня 2011 р.) [222].

З метою вирішення проблеми застарілості основних проектів кораблів та катерів морської охорони, передбачено проведення комплексу заходів щодо забезпечення технічної готовності та розвитку системи базування корабельно-катерного складу в умовах діючих бюджетних асигнувань. Загалом реалізація визначених основних пріоритетів подальшого розвитку морської охорони дозволить:

- забезпечити відповідну бойову готовність підрозділів морської охорони до дій як самостійно, так і у взаємодії з підрозділами ЗС України;
- створити основні елементи нормативної бази діяльності морської охорони з питань організації служби, забезпечення та підготовки особового складу;
- забезпечити виконання завдань у В(М)ЕЗ України з урахуванням сучасної обстановки;
- покращити взаємодію корабельно-катерного складу з силами та засобами відділів прикордонної служби в системі висвітлення надводної обстановки та реалізації інформації;
- забезпечити належну організацію пунктів базування загонів морської охорони;
- забезпечити необхідну технічну готовність корабельно-катерного складу до дій у військових умовах.

Так само і стосовно прикордонної авіації Рішенням Колегії Державної прикордонної служби України від 28 жовтня 2015 року схвалені «Концепція та Програма розвитку авіації Держприкордонслужби на період до 2020 року». Основною метою є створення авіаційної структури європейського типу, здатної ефективно виконувати правоохоронні функції на державному кордоні:

1. Удосконалення нормативно – правового забезпечення діяльності прикордонної авіації.

2. Утримання існуючих середніх вертольотів у стані льотної придатності та їх глибока модернізація для продовження життєвого циклу і підвищення тактичних можливостей та експлуатаційних характеристик.

3. Подальше оновлення парку авіаційної техніки легкими патрульними літаками та вертольотами, які відповідають стандартам НАТО.

4. Запровадження в охорону державного кордону безпілотних авіаційних комплексів [223].

Варто згадати вкрай важливі для сучасного стану прикордонної безпеки проекти, зумовлені воєнно-політичними та іншими загрозами. Наприклад, своєрідною є інтелектуальна модель охорони державного кордону України – так звана «Стіна», де різні технічні засоби поєднуються і доповнюють один одного, що дозволяє як контролювати лінію державного кордону в режимі он-лайн, так і оперативно реагувати у випадку порушення.

Проект фінансується із державного бюджету, а зараз тривають планові заходи з його виконання на території Харківської і Луганської областей. Так, на ділянці відділу «Дергачі» на Харківщині використали як полігон для випробування технічних новацій, котрі зараз спільно із науковцями впроваджуються на кордоні. Як підкреслив глава прикордонного відомства, загалом облаштовано 264,6 км протитанкових ровів, 111,8 км рокадних доріг, 40,6 км контрольно-слідової смуги, 75,7 км загороджувального паркану. Придбано і використовується чотири бойові модулі. Обладнано комплексну систему захисту і контролю державного кордону в більшій частині Харківської області. Після запровадження системи візуально-технічного спостереження на тих ділянках, які облаштували – зокрема, на відділі «Дергачі» та сусідніх, кількість порушень мінімізована. На жаль, фінансування достатньо обмежене і не дозволяє в повному обсязі виконувати проект. Адже у 2015-му із бюджету при проекті майже один мільярд гривень були виділені лише 400 мільйонів; 2016 р. – при проекті 1,200 мільярда гривень виділено лише 200 мільйонів [146].

Такі проекти є дуже важливими, адже практично уперше в історії Україна будує реальний кордон із Росією. І це ті споруди, які дозволять підвищити

ефективність, а ризики й загрози набагато зменшити. Водночас залишається неврегульованим питання щодо відведення земельних ділянок – так званих земель оборони уздовж лінії державного кордону, а також ряд інших проблемних аспектів в охороні державного кордону України.

Разом з тим, неможливо повноцінно забезпечити захист й охорону державного кордону і території України виключно власними внутрішніми силами однієї держави в особі уповноважених органів і посадових осіб. Вважаємо, що кордон є тим інститутом, що хоч і розмежовує території різних держав, інші простори земної кулі, та водночас об'єднує зусилля різноманітних суб'єктів, насамперед, суміжних держав.

Тому закономірним є викладення відповідного положення у чинному законодавстві України. Так, за ст. 7 «Взаємовідносини з суміжними державами у прикордонних питаннях» Закону України «Про державний кордон України» 1991 року прикордонні питання з суміжними державами вирішуються Україною на основі взаємності і добросусідства відповідно до цього Закону, інших актів законодавства України і міжнародних договорів України.

Певним своєрідним інструментом захисту є режим державного кордону. У Законі України «Про державний кордон України» 1991 року міститься Розділ II. «Режим державного кордону України» і позитивним є той факт, що тут чітко врегульовано власне визначення такого режиму в однойменній статті 8 «Визначення режиму державного кордону України». Тобто режим державного кордону України – порядок перетинання державного кордону України, плавання і перебування українських та іноземних невійськових суден і військових кораблів у територіальному морі та внутрішніх водах України, заходження іноземних невійськових суден і військових кораблів у внутрішні води і порти України та перебування в них, утримання державного кордону України, провадження різних робіт, промислової та іншої діяльності на державному кордоні України – визначається цим Законом, іншими актами законодавства України і міжнародними договорами України [173].

Положення згаданої статті 8 Закону України «Про державний кордон України» 1991 року стосовно режиму державного кордону України деталізується у наступних його положеннях. Йдеться про перетинання державного кордону України (ст.9), виліт і посадку повітряних суден (ст. 10), контроль при перетинанні державного кордону України (ст. 11), пропуск осіб, транспортних засобів, вантажів через державний кордон України (ст. 12), мирний прохід через територіальне море України (ст. 13), порядок заходження іноземних невійськових суден та військових кораблів у внутрішні води і порти України (ст. 14).

У наступних положення згаданого закону сформульовані чіткі заборони, зокрема, заборона промислової, дослідної та пошукової діяльності іноземних невійськових суден і військових кораблів у водах України (ст. 16); заборона плавання і перебування невійськових суден і військових кораблів в окремих районах вод України (ст. 17). Особливим є здійснення господарської діяльності на державному кордоні України з метою забезпечення належного порядку на державному кордоні України [173].

Специфіка інституційного механізму режиму державного кордону пов'язана з призначенням прикордонних представників України, їх заступників з особового складу Державної прикордонної служби України в установленому Кабінетом Міністрів України порядку. Такі особи є необхідними для вирішення питань, пов'язаних з підтриманням режиму державного кордону України, виконання міжнародних договорів із цього питання, створення умов для мирного розв'язання прикордонних конфліктів та інцидентів на певній ділянці державного кордону України. Не врегульовані прикордонними представниками України або їх заступниками питання вирішуються у дипломатичному порядку.

На переконання деяких вітчизняних і зарубіжних учених, як зазначалось детальніше у попередніх розділах, поняття «правовий режим державного кордону» іноді розглядають як однопорядкове, поряд з такими поняттями як «законодавство про державний кордон», «правові основи державного кордону» тощо [318]. Вважаємо, що правовий режим державного кордону найбільш точно охоплює всю систему правових норм і правил, за допомогою яких формується

правопорядок на державному кордоні. Тому процес формування правового режиму державного кордону можна розглядати з точки зору забезпечення безпеки країни на державному кордоні і в прилеглих до нього прикордонних територіях. Тобто суверенітет держави, нормальне функціонування всіх її інститутів прямо або опосередковано залежать від рівня захищеності державного кордону.

Іноді можна зустріти приклади ототожнення понять «режим державного кордону», «прикордонний режим» і «режим пропуску через державний кордон». Це не відповідає дійсності, що можна аргументувати наступним чином.

По-перше, статтею 23 «Прикордонний режим» Закону України «Про державний кордон України» 1991 р. (розділ III «Прикордонний режим») як встановлюваний у прикордонній смузі та контрольованому прикордонному районі в порядку, що визначається Кабінетом Міністрів України. Такий режим регламентує відповідно до цього Закону та інших актів законодавства України правила в'їзду, перебування, проживання, пересування громадян України та інших осіб, провадження робіт, обліку та тримання на пристанях, причалах і в пунктах базування самохідних та несамохідних суден, їх плавання та пересування у внутрішніх водах України.

Такий передбачений порядок обліку і тримання самохідних та несамохідних суден на пристанях, причалах і в пунктах базування, їх плавання і пересування в територіальному морі і внутрішніх водах України поширюється і на територію району, міста, селища, сільради, що прилягає до державного кордону України або до узбережжя моря, яке охороняється органами Державної прикордонної служби України, де прикордонну смугу та контрольований прикордонний район не встановлено [173].

Отже, по-друге, на відміну від режиму державного кордону, який визначається як національним законодавством, так і міждержавними договорами, прикордонний режим належить до внутрішньої компетенції України, його встановлення здійснюється в односторонньому порядку Кабінетом Міністрів України (зокрема, й відповідними постановами) за поданням адміністрації

Державної прикордонної служби, узгодженим з Міністерством внутрішніх справ, Міністерством юстиції, Службою безпеки та Державною митною службою.

По-третє, сутність основних заходів прикордонного режиму висвітлено не в законі, а в підзаконному акті – Положенні про прикордонний режим, де ст. 1 зазначено, що цим Положенням встановлюється система режимних заходів у прикордонній смузі та контрольованому прикордонному районі, які регламентують відповідно до законодавства правила в'їзду, тимчасового перебування, провадження робіт і т. ін. [197].

Тобто закон розглядає прикордонний режим як певні правила, виконання яких є обов'язком громадян України та інших осіб, а невиконання, відповідно, тягне за собою адміністративну відповідальність. Згідно ж із Положенням це система режимних заходів, які регламентують такі правила.

Деякі дослідники підкреслюють, що в обох випадках зазначені правила або режимні заходи, які регламентують такі правила, відповідно, не розкривають повною мірою сутності прикордонного режиму, а стосуються лише частини його змісту – режимних заходів, які покладають на юридичних і фізичних осіб додаткові обов'язки й обмеження у вигляді сукупності правил, що регламентують спеціальний порядок в'їзду, тимчасового перебування, провадження робіт тощо на визначеній території у зв'язку із запровадженням такого режиму. Але прикордонний режим є системою не лише нормативних приписів, а й правовідносин, які виникають у процесі реалізації режимних заходів, актів застосування норм права Державною прикордонною службою та іншими правоохоронними органами України, на які покладені відповідні повноваження. Це передбачає, що такі правовідносини теж повинні бути закріплені юридичними нормами і забезпечені сукупністю юридично-організаційних засобів [166].

По суті, правове регулювання прикордонного режиму як певного виду правового режиму покликане охоплювати весь спектр прав й обов'язків суб'єктів відносин і сутність відносин, які виникають між ними на території запровадження такого режиму.

Прикордонний режим доцільно розглядати як спеціальний правовий режим, який запроваджено в окремих місцевостях України – прикордонних смугах, що прилягають до державного кордону:

1) власне прикордонна смуга – це ділянка місцевості, яка встановлюється безпосередньо вздовж державного кордону на його сухопутних ділянках або вздовж берегів прикордонних річок, озер та інших водойм у межах територій селищних і сільських рад, прилеглих до державного кордону, але не може бути меншою від ширини смуги місцевості, що розташована в межах від лінії державного кордону до лінії прикордонних інженерних споруд. До цієї смуги не включаються населені пункти й місця масового відпочинку населення [173; 197].

2) контрольовані прикордонні райони встановлюються зазвичай у межах території району й міста, прилеглої до державного кордону або до узбережжя моря, що охороняється Державною прикордонною службою, а також у межах територіального моря, внутрішніх вод, частини вод прикордонних річок, озер та інших водойм і розташованих у цих водах островів [173, 188].

Причому в межах «прикордонної смуги» визначається ще декілька смуг місцевості. Одна з них розташована в межах від лінії державного кордону до лінії прикордонних інженерних споруд. Вона не може бути більшою від «прикордонної смуги», тут також заборонено полювання. Друга – «профілактична смуга», де забороняється утримання і випасання худоби. Ширина цієї смуги, а також конкретні заходи щодо здійснення на її території контролю за санітарно-карантинним, ветеринарним, фітосанітарним та екологічним станом, згідно з Положенням про прикордонний режим, визначаються обласними державними адміністраціями разом з відповідними підрозділами Державної прикордонної служби [197].

Тобто в Україні сьогодні кількість, межі прикордонних смуг і види заходів прикордонного режиму розглядаються на рівні закону, постанов Кабінету Міністрів, рішень обласних державних адміністрацій, наказів адміністрації Державної прикордонної служби тощо.

На думку В. Е. Хандожко, для прикордонного режиму характерні такі основні ознаки: встановлюється законодавством країни і забезпечується державою; має за мету специфічним чином регламентувати зміст і галузь прикордонних відносин, виділяючи в часових і просторових межах ті чи інші суб'єкти й об'єкти права; створює конкретний ступінь сприяння задоволенню інтересів суб'єктів права та їх об'єднань у прикордонній сфері [295, с. 13].

Беручи до уваги ці та інші положення, зазначимо, що в питанні нормативно-правового регулювання прикордонного режиму на визначеній території важливе значення мають три його складові: система обов'язків і прав громадян України та інших осіб; система обов'язків і прав посадових осіб Державної прикордонної служби та інших органів України; відносини, що виникають у зв'язку з реалізацією цими суб'єктами своїх обов'язків і прав. Мета запровадження прикордонного режиму ні в законі, ні в постановах Кабінету Міністрів України не вказана. У законі, наприклад, йдеться лише про те, що з метою забезпечення на державному кордоні України належного порядку Кабінетом Міністрів України встановлюється прикордонна смуга, а також можуть установлюватися контрольовані прикордонні райони [173].

Тут і запроваджується прикордонний режим – система віднесених до внутрішньої компетенції України режимних заходів, які встановлюються у межах визначеної законодавством території прикордонних смуг з метою забезпечення правового порядку на державному кордоні й у прикордонні України. Режимні заходи стосуються:

- 1) в'їзду, тимчасового перебування і проживання громадян України та інших осіб у межах визначених смуг;
- 2) провадження робіт на цих територіях;
- 3) обліку й утримання на пристанях, причалах і в пунктах базування самохідних та несамохідних суден, плавзасобів і засобів пересування по льоду, їх плавання та перебування у внутрішніх водах України.

При цьому на Державну прикордонну службу України та інші державні органи України покладаються обов'язки щодо контролю за дотриманням

юридичними та фізичними особами відповідних вимог режимних заходів, завчасного виявлення та припинення спроб і випадків незаконного перетинання державного кордону особами й транспортними засобами, незаконного переміщення через кордон товарів (вантажів) та іншого майна, виявлення причин та умов, які сприяють порушенням правового порядку на державному кордоні й у прикордонні України.

Погоджуємось, що жодного іншого належного порядку, крім правового, на державному кордоні України в умовах правової держави бути не може [166]. Тому метою запровадження прикордонного режиму є: – створення умов для забезпечення саме правового порядку на державному кордоні й у прикордонні України, а також забезпечення інших пов'язаних з ним режимів: – режиму державного кордону, який визначає порядок перетинання й утримання державного кордону України, провадження різних робіт, промислової та іншої діяльності на державному кордоні України; – режиму в пунктах пропуску через державний кордон України, та, як головний результат – створення умов для охорони й захисту державного кордону України.

Значимо, що для кожного історичного типу держави були характерні певні особливості територіального розмежування, облаштування та охорони її кордонів. Тому відзначимо, що окремі режимні заходи на кордонах використовувалися ще з давніх часів. З розвитком суспільства і державності вздовж кордону було започатковано виділення певної смуги місцевості, яка слугувала забезпеченню охорони кордону й виконанню прикордонною вартою своїх обов'язків.

Залежно від конкретних історичних умов кількість, величина таких смуг, їх назва, види та сутність режимних заходів у них були різними. У 1832 р., наприклад, така смуга вважалася «прикордонною межею» й охоплювала 5 верст від межі кордону до другої лінії розміщення прикордонної варти і 2 версти від цієї лінії всередину території імперії. Загалом приблизно 5,334 км [72, с. 184]. Така ширина смуг фактично збереглася до початку ХХ ст.

Якщо у радянські часи з метою охорони державного кордону на сухопутних ділянках кордону було встановлено чотири таких смуги: 4-метрова, 500-метрова,

7 1/2-кілометрова і 22-кілометрова, то основні засади щодо визначення кількості прикордонних смуг та їх розміру, збереглися донині, зокрема в Україні, Російській Федерації та інших пострадянських республіках [166]. Фактично з моменту запровадження вздовж державного кордону прикордонних смуг було визначено межі території використання режимних заходів в інтересах його охорони, основні з яких (щодо в'їзду осіб, їх перебування й пересування в прикордонній смузі) дотепер становлять зміст прикордонного режиму в його сучасному розумінні.

Трансформаційні процеси сучасного світу на поч. ХХІ ст. обумовили появу нових загроз національним інтересам України в її прикордонному просторі. Тому виникла потреба досліджень державної політики у сфері прикордонної безпеки.

Спираючись на прийняту в науковому обігу точку зору, прикордонну безпеку може бути визначено як стан захищеності та реалізації життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави в її прикордонному просторі. Це складова національної безпеки, що досягається шляхом цілеспрямованої протидії загрозам що виникають через наявність певних чинників. При цьому створюються умови, пов'язані з реалізацією особою права вільного пересування через державний кордон; в інтересах суспільства – сприятливі умови для його всебічного розвитку (наприклад, прикордонне співробітництво з метою політичного, економічного, соціокультурного розвитку прикордонних районів суміжних держав); в інтересах безпеки держави здійснюється протидія загрозам національній безпеці на кордоні та планомірна діяльність з усунення причин їх виникнення.

На початку реалізації свого державного суверенітету зусилля України у сфері прикордонної безпеки спрямовувалися на забезпечення територіальної цілісності, організацію охорони кордону по всьому периметру (близько 7 тис. км) та охорони виключної (морської) економічної зони (близько 82 тис. кв. км), вирішення нагальних питань державно-правового оформлення державного кордону з сусідніми державами [8].

У той час на формування системи прикордонної безпеки України впливали такі чинники:

- розташування України в межах євразійських транспортних коридорів;
- невизначеність питань візової політики;
- прогалини і суперечності митного законодавства;
- наявність «замороженого» придністровського конфлікту у східному регіоні Республіки Молдови, що межує з Україною;
- проблеми розмежування виключних (морських) економічних зон з Румунією та Російською Федерацією, відсутність згоди щодо визначення ліній проходження державного кордону з Україною, особливо її морських ділянок та ін.;
- стрімке збільшення потоку незаконної міграції та активізації контрабандної діяльності, загроза тероризму, незаконний обіг наркотиків та інші злочини, що набували транскордонного характеру;
- відсутність прикордонної інфраструктури на двох третинах кордону (понад 4,5 тис. км), які не були визначені в договірно-правовому порядку й не охоронялися;
- неузгодженість засад діяльності системи правоохоронних органів, органів безпеки та інших уповноважених органів у питаннях державного кордону;
- відсутність національної стратегії прикордонної безпеки України тощо.

Варто відзначити поступове успішне реформування прикордонного відомства України (повноважень, структури, комплектування й підготовки персоналу, форм і способів службової діяльності), розвиток прикордонної інфраструктури, технічного оснащення, облаштування державного кордону, заходи з демаркації його деяких ділянок. Поряд з цим стало очевидним, що низка загроз набула як невійськових форм, вони не менше впливали на національну безпеку України (до 2014 р.), так і військових форм, що переросли у воєнно-політичні, до існують донині.

Практичні механізми удосконалення системи управління прикордонною безпекою визначені Концепцією розвитку Державної прикордонної служби України на період до 2015 року, Державною цільовою правоохоронною програмою «Облаштування та реконструкція державного кордону на період до

2015 року», і свідчать про наявність таких основних недоліків: нехтування виконанням визначених програм, бездіяльність у забезпеченні недоторканості державного кордону [176–186].

У свою чергу, згідно Указів Президента України «Про затвердження Річної національної програми співробітництва Україна-НАТО на 2015 рік», «Про затвердження Річної національної програми співробітництва Україна – НАТО на 2016 рік» пріоритетним національним інтересом України у сфері зовнішньополітичної діяльності є розвиток і поглиблення відносин стратегічного партнерства України з НАТО, основні завдання визначаються Стратегією сталого розвитку «Україна – 2020», де визначено вектор безпеки, що передбачає здатність України захищати свої кордони та забезпечувати мир не тільки на своїй території, а й у європейському регіоні [183; 205].

Крім цього, Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 р. «Про Стратегію національної безпеки України», основною ціллю якого є мінімізація загроз державному суверенітету і створення умов для відновлення територіальної цілісності України у межах міжнародно-визнаного державного кордону України, гарантування мирного майбутнього України як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави [253]. Разом з тим, для забезпечення можливості реалізації даної стратегії необхідне проведення реформ із внесенням змін до Конституції України.

З-поміж цільових програм розвитку Державної прикордонної служби України офіційно визначено Стратегію розвитку Державної прикордонної служби України, затверджену розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2015 р., а також Антикорупційну програму Державної прикордонної служби України на 2016 рік, затверджену наказом Адміністрації Державної прикордонної служби України від 29 лютого 2016 р. [9; 254].

Так, Стратегією розвитку Державної прикордонної служби України 2015 р. закріплено її основні завдання, а саме:

- створення системи інтегрованого управління безпекою державного кордону;
- впровадження європейських норм і стандартів у систему прикордонного контролю;
- формування та забезпечення розвитку підрозділів швидкого реагування;
- забезпечення розвитку Морської охорони Держприкордонслужби, модернізація та оновлення її корабельно-катерного складу;
- модернізація системи управління Держприкордонслужби та удосконалення взаємодії з іншими органами, що входять до складу сектору безпеки і оборони;
- розширення прикордонного та міжнародного співробітництва;
- забезпечення розвитку прикордонної інфраструктури;
- формування сучасної системи логістики, ефективного управління матеріальними ресурсами;
- удосконалення системи підготовки, комплектування, роботи з особовим складом Держприкордонслужби, його соціального захисту;
- підвищення ефективності системи запобігання та протидії корупції;
- забезпечення відкритості та прозорості діяльності Держприкордонслужби.

Поряд з цим, вважаємо у даному документі переважають положення декларативного характеру, і не завжди підкріплені конкретизуючи ми положеннями, з належними механізмами реалізації. Наприклад, одну із структурних частин Стратегії «Механізм реалізації Стратегії» викладено у такий спосіб: «Реалізація Стратегії здійснюватиметься шляхом виконання актів законодавства, а також розроблення нових актів, необхідних для розвитку Держприкордонслужби, та проведення моніторингу стану її розвитку» [254].

Проте, вважаємо, напевно виключно прийняття актів законодавства у цій сфері недостатньо для реалізації даної стратегії, так і розвитку Державної прикордонної служби України в цілому.

Події останніх років, на нашу думку, є результатом тривалих проблем, які постали на заваді належного функціонування інституту державних кордонів і

становлять безпосередню загрозу для суверенітету, територіальної цілісності, недоторканості, миру, правам та свободам людини і громадянина. Відтак, проблеми слід розглядати виходячи із двох аспектів: практичного і законодавчого. Тобто не всі державні кордони України повною мірою встановлені й позначені на місцевості, але водночас вони вже стали предметом численних міжнародних переговорів і консультацій, розгляду міжнародних судових інституцій. Це в свою чергу, призводить до різного розуміння нормативно-правових актів, а також їх розбіжності із вимогами сьогодення, що власне, ставить під сумнів їх актуальність.

Постановою Верховної Ради України «Про вжиття заходів для посилення рівня захисту державного кордону України» від 17 червня 2014 р. зазначено рекомендацію Кабінету Міністрів України затвердити документи, необхідні для проведення в односторонньому порядку демаркації сухопутної ділянки державного кордону України з Російською Федерацією, яка буде обладнана за зразком зовнішніх кордонів ЄС [171]. Однак це стосується всього державного кордону, а не лише його частини, а зважаючи на попередній досвід виконання угод із РФ, на низку інших факторів, можна поставити під сумнів належне виконання даної постанови.

Коли держави воюють за спірну територію, світове співтовариство надає перевагу стриманій позиції і утриманню від підтримки якоїсь зі сторін. У той же час, коли держава, засадами зовнішньої політики якої є миролюбність та дружні відносини з усіма державами і яка добровільно відмовилась від ядерної зброї, як правило стає жертвою агресора, міжнародне співтовариство навряд залишиться осторонь, інакше ризикуватиме зруйнувати основоположні засади світового порядку. Це підкреслює і невиконання умов Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1994 р., зокрема п. 1-2, що стосуються поваги незалежності, територіальної цілісності та суверенітету, непорушності державних кордонів, зобов'язання з невикористання зброї [132].

За ст. 51 Статуту ООН, що регламентує право держави на самооборону, Україна залишає за собою право за необхідності звернутись до будь-якої держави або регіональної системи колективної безпеки за допомогою щодо відновлення її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканості державних кордонів. Колективна безпека вимагає від держав реагувати на порушення миру і безпеки в будь-якому районі земної кулі; співпрацювати одна з одною у забезпеченні та зміцненні міжнародного миру і безпеки; надавати допомогу, в т.ч. і збройними силами та озброєнням, жертві агресії і утримуватися від надання допомоги державі-агресору, брати участь у спільних діях на основі Статуту ООН в цілях запобігання або ліквідації загрози миру, порушення миру та акту агресії [250].

Головним наслідком визнання Верховною Радою України Росії державою-агресором є кінець правової невизначеності у цьому питанні. Окрім того, якщо в Україні з'явиться реальна можливість звернутися до міжнародних судових органів (наприклад, до Міжнародного Суду ООН у рамках деяких міжнародних договорів, а також до Міжнародного кримінального суду чи Європейського Суду з прав людини) за захистом своїх прав, порушених внаслідок агресії Росії, тоді факт офіційного визнання цієї агресії може мати важливе юридичне значення.

Грубі й систематичні порушення з боку Російської Федерації імперативних принципів добросовісного дотримання міжнародних зобов'язань, територіальної цілісності і непорушності державних кордонів, а також її зобов'язань перед Україною за двосторонніми міждержавними договорами (Договором про дружбу та співробітництво між 1997 р., договорами про співробітництво в основних сферах (економічній, технічній, гуманітарній), Харківською угодою 2010 р., угодами про базування Чорноморського Флоту РФ на території України 1997 р., Договором про українсько-російський державний кордон 2003 р.), денонсації Росією Харківської угоди 2010 р. та угод 1997 р. всупереч міжнародно-правовим нормам, Україна як суб'єкт міжнародно-правових відносин зобов'язана вжити невідкладних дій щодо припинення таких порушень як самостійно, так і колективно з іншими державами, міжнародними організаціями.

Недноразово підкреслювалось вкрай необхідним прийняття закону про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду 1998 р. чи офіційної заяви про створення міжнародного трибуналу *ad hoc*. Погоджуємось, що уникнення негативних наслідків для міжнародного права, міжнародного правопорядку і світової спільноти можливе за умови належного застосування співтовариством держав відносно РФ засобів, передбачених міжнародним правом для його порушників, і спрямованих на припинення протиправних дій з наданням гарантій їх неповторення; повернення ситуації до первинного стану, наскільки це можливо; компенсацію Росії шкоди від своїх протиправних дій (лише відповідальність держави убезпечить від повторення агресії); притягнення до індивідуальної кримінальної відповідальності осіб, винних у злочинах [62].

Системна криза міждержавних стосунків України сучасного періоду, включаючи проблеми делімітації і демаркації кордонів, застосування щодо України протиправних засобів («торговельних війн», «газових війн», організації провокацій на Кримському півострові), зумовлює перегляд відповідності дво- і багатосторонніх міжнародно-правових інструментів національним інтересам та чинному законодавству України. Звісно без активізації діяльності держави Україна, її органів і посадових осіб прогресу не очікувати.

Інший аспект проблеми забезпечення реалізації міжнародно-правових зобов'язань стосовно державних кордонів України, пов'язаний з імплементацією Угоди про асоціацію з ЄС. З метою виконання Плану дій з лібералізації ЄС візового режиму для України реалізується Національний план з виконання Плану дій (Указ Президента України 2011 р.), прийнято ряд необхідних законів. Йдеться про виконання критеріїв, необхідних для скасування ЄС візового режиму з Україною, програмних документів у таких сферах: захист персональних даних, правовий статус іноземців, управління кордонами та міграцією, боротьба з торгівлею людьми, корупцією і незаконним обігом наркотичних засобів та дискримінацією, взаємна допомога у кримінальних справах, запобігання відмиванню доходів, одержаних злочинним шляхом, запровадження біометричних документів для виїзду за кордон [188].

Продовжується розширення консульських установ країн ЄС в Україні, скасування плати за оформлення довгострокових віз державами-членами ЄС. Українською Стороною здійснюється належна імплементація угод про місцевий прикордонний рух з державами-членами ЄС як ефективного інструменту візової лібералізації. Тобто загалом у рамках розширення нормативно-правової бази міжнародного співробітництва України, вступу сусідніх держав до ЄС набули поширення чимало нових інструментів прикордонної співпраці: прикордонна торгівля, прикордонна транспортна інфраструктура, візова політика, малий прикордонний рух між Україною та її сусідами (Угорщиною, Словаччиною, Польщею).

Наприклад, вступ сусідньої Польщі до ЄС ускладнив перетин кордону для громадян України. Інструментом лібералізації візового режиму між державами стало введення в дію Угоди про малий прикордонний рух, що спростило отримання віз для жителів прикордонної зони. Так, малий прикордонний рух – це регулярний перетин спільного кордону України та Польщі жителями прикордонної зони держави однієї договірної сторони для перебування у прикордонній зоні держави іншої договірної сторони з суспільних, культурних або сімейних причин та обґрунтованих економічних причин, які, відповідно до національного законодавства держави іншої договірної сторони, не визначаються прибутковою діяльністю, протягом періоду, який не перевищує термінів перебування, встановлених Угодою [125–126].

Однак, незважаючи на ефективність такої моделі співпраці, залишається багато проблем, які потребують нагального вирішення: створення додаткових пунктів пропуску, особливо місцевого значення; ініціювання створення на території дії малого прикордонного руху центрів дистрибуції, транскордонних торговельних комплексів; перегляд механізмів здійснення прикордонного контролю, щоб запобігти знищенню прикордонної торгівлі у процесі боротьби з контрабандою. Слід нагадати, що метою України є не просто лібералізація візового режиму з державами-членами ЄС, а повне його скасування.

Аналіз концепцій держав Євросоюзу щодо забезпечення колективної європейської прикордонної безпеки показує, що вони складаються з таких елементів:

- 1) спільний аналіз ризиків та загроз;
- 2) спільний прикордонний контроль;
- 3) впровадження спільного прикордонного законодавства;
- 4) спільний розподіл витрат;
- 5) проведення спільних операцій на державному кордоні;
- 6) професійне навчання персоналу державних прикордонних інституцій.

Особливо варто звернути увагу у забезпеченні безпеки на кордонах держав Євросоюзу на такі напрями:

співробітництво між державами європейської спільноти із здійснення контролю за міграційними процесами у світі;

міжвідомча співпраця із здійснення операцій з повернення затриманих нелегальних мігрантів до країн походження;

співробітництво безпосередньо на зовнішніх кордонах Євросоюзу з охорони сухопутних ділянок кордону та виключних (морських) економічних зон;

співпраця між компетентними у забезпеченні прикордонної безпеки інституціями держав Євросоюзу та держав, що мають з Євросоюзом спільний державний кордон, або не мають спільного кордону [8; 310].

Необхідність створення належних умов для здійснення таких складних процесів та координації зусиль на шляху створення належного рівня прикордонної безпеки як компоненти європейської колективної безпеки вимагало від європейської спільноти створення особливого координуючого органу. Таким органом стала Європейська агенція Фронтекс. Її головне призначення – координація практичної співпраці з метою зміцнення безпеки на зовнішніх кордонах Євросоюзу. Україна набула зобов'язань з питань міжнародного співробітництва між спеціально уповноваженим прикордонним відомством України і Європейською Агенцією Фронтекс на зовнішніх кордонах держав Євросоюзу [163, с. 29]. Це свідчить про усвідомлення на державному рівні

вагомого значення для України та держав Євросоюзу процесу міжнародного співробітництва у прикордонній сфері у контексті забезпечення європейської колективної безпеки.

Погоджуємось, що у сучасних умовах появи нових загроз процес міжнародного співробітництва у прикордонній сфері у контексті забезпечення колективної безпеки на кордонах Євросоюзу з Україною повинен ґрунтуватися на принципах: неперервності; колегіальності; постійного удосконалення та адаптації до нових загроз та ризиків. Пріоритетними спільними заходами боротьби з такими загрозами і проявами нелегальної діяльності на державному кордоні вважаємо:

- здійснення спільних міжнародних прикордонних операцій для посилення прикордонної безпеки;
- обмін інформацією та аналіз загроз та ризиків;
- участь України у проектах з підготовки персоналу;
- обмін практичним досвідом і т.д.

Сумісність пріоритетів у різних сферах повинні визначатися політикою добросусідства та співробітництва. Забезпечення відкритості спільного з державами Євросоюзу кордону є необхідним для законної транскордонної діяльності, посиленню якої сприяло укладення угод з питань прикордонної співпраці, побратимських угод за участю України. Позитивними наслідками цього вважаємо поглиблення добросусідських відносин між громадами, їх місцевими і регіональними органами влади сусідніх держав, які визнаються внутрішнім законодавством кожної держави. Наприклад, передбачені «єврорегіони» – макрорегіональні інтеграційні структури з розвинутою спільною соціально-економічною інфраструктурою [75], так само як і інші форми транскордонної співпраці, зумовлюють процес гармонізації національного законодавства європейських країн з правовими актами європейських регіональних організацій, створення відповідних механізмів їх реалізації.

Як бачимо, заходи у сфері прикордонної безпеки як у двосторонньому, так і в багатосторонньому форматі вийшли на міжнародний рівень (реалізація низки

спільних проєктів з Європейським Союзом, Радою Європи, ОБСЄ, НАТО). Однак виконання міжнародних зобов'язань передбачає:

- 1) завершення договірно-правового оформлення державного кордону;
- 2) створення належних умов для учасників міжнародного руху та ефективної роботи контрольних служб, інженерного облаштування кордону поза пунктами пропуску [20; 39];
- 3) розвиток інфраструктури кордону відповідно до міжнародно-правових стандартів, вимог Європейського Союзу;
- 4) створення умов для належного транскордонного, прикордонного і міжрегіонального співробітництва, а також ефективних гарантій прикордонної безпеки тощо.

Участь України у процесі міжнародного співробітництва у прикордонній сфері з метою забезпечення розвитку системи європейської колективної прикордонної безпеки надасть можливість продемонструвати спроможність України та захищеність від впливу різних загроз прикордонній безпеці України та держав європейського континенту. Україна отримає більше можливостей для удосконалення системи охорони кордону з державами Євросоюзу та наблизить час своєї інтеграції до загальноєвропейської системи колективної безпеки.

Разом з тим, визначальними при цьому мають залишатись інтереси національної безпеки держави, її територіальна цілісність і непорушність державних кордонів України.

3.2. Захист державного кордону у зарубіжних країнах

У конституційних актах зарубіжних країн передбачено обов'язок спеціально уповноважених державних органів чи держави в цілому захищати незалежність, суверенітет, територіальну цілісність і непорушність державних кордонів.

Зокрема, ст. 15 Конституції Боліваріанської Республіки Венесуела і ст. 44 Конституції Республіки Перу покладають цей обов'язок на державу, ч.2 ст. 66

Конституції Республіки Кореї – на Президента, а ст. 30 Конституції Республіки Індонезія, ст. 45 Конституції СРВ, ст. 92 Конституції Республіки Нікарагуа, ст. 208 Політичної Конституції Болівії, ст. 217 Конституції Колумбії, ст. 165 Конституції Республіки Перу – на Збройні Сили). Комплекс повноважень із захисту державного суверенітету розподіляється зазвичай між Главою держави, Урядом, Парламентом, Збройними силами, спецслужбами і судами [114].

Певний інтерес prestaпляє досвід роботи іноземних державних інститутів, на які покладено правове регулювання питань забезпечення національної безпеки у прикордонних просторах. Наприклад, найбільшою площею морських проторів територіального моря та виключної економічної зони володіють США (20 982 418 км²), Австралія (15 835 100 км²), Канада (15 583 747 км²), (Росія 24 641 873 км²) і Японія [43].

Так, у США берегова охорона (БОХР) становить могутню воєнізовану структуру з більше 200-літньою історією. Зараз вона функціонує на основі Морської стратегії забезпечення національної безпеки (The US Coast Guard Strategy for Homeland Security) 2002 р., Закону «Про національну безпеку США» 2002 р. та покликана виконувати такі завдання:

- забезпечення охорону морських кордонів, прибрежних морських комунікацій, підступів до портів;
- попередження терактів у портах і на морських напрямках;
- зниження ризиків для об'єктів і споруд інфраструктури баз і портів від можливих атак з боку міжнародних кримінальних угруповань;
- забезпечення функціонування системи водних (міжнародних і внутрішніх) транспортних перевезень;
- зведення до мінімуму збитків при ліквідації наслідків порушень екологічного стану морського середовища (у т.ч. у результаті збройних диверсій).

БОХР прийнято у розвідувальну спільноту країни, тому відповідні служби берегової охорони залучалися до реалізації національної програми зовнішньої розвідки (National Foreign Intelligence Program).

Загалом це засвідчує важливе значення для воєнно-політичного керівництва США берегової охорони у справі забезпечення оборони і безпеки країни, залучення її сил і засобів до боротьби з тероризмом чи виконання інших завдань. Проте фінансування діяльності берегової охорони США за рік в середньому коштує американським платникам податків у 4 млрд доларів [321; 327].

У Канаді організація охорони морських просторів значно відрізняється від інших країн. Тут це цивільна організація, що покликана виконувати в морських просторах порівняно невелике коло завдань. Чимало федеральних відомств здійснюють управління більше 80 програмами в сфері морської діяльності. Однак наразі тільки за двома з них закріплено повноцінний морський флот – Міністерство з рибальства і справам океанів (БОХР Канади перебуває у його підпорядкуванні) і Міністерство національної оборони.

Національна безпекова політика Канади визначає мультивідомчий підхід у якості основного в сфері забезпечення морської безпеки. При цьому визначені такі головні органи:

- з питань забезпечення морської безпеки – міністерство транспорту;
- при проведенні контртерористичних операцій – королівська кінна поліція;
- у сфері митної діяльності і міграційної політики – агентство із забезпечення прикордонної охорони;
- при проведенні контртерористичних операцій на морі – міністерство національної безпеки [324].

Оскільки працівники канадської БОХР не наділені поліцейськими функціями (вони не відповідають за забезпечення примусового виконання законодавства на морі), викликає критику, адже цей орган міг би повноцінно забезпечувати національну безпеку на морських просторах. Тому перспективним є реформування БОХР та підвищення ефективності його діяльності.

В Австралії відсутній аналогічний орган, подібний до берегової охорони. Більшу частину його функцій виконують національні воєнно-морські сили (ВМС). Забезпечення реалізації законодавства в морських просторах покладено на систему органів виконавчої влади. Оскільки основне завдання ВМС –

забезпечення оборони держави, надмірне відхилення від цього недопустиме. Також виникають проблеми при вирішенні питання про можливість наділення посадових осіб ВМС Австралії повноваженнями щодо застосування примусових заходів відносно правопорушників, особливо громадян своєї держави.

За законодавством країни тільки два федеральних органи мають можливість забезпечувати виконання законів у морських просторах – це ВМС і митна служба. Створення БОХР Австралії потребує будівництва кораблів і можливо створення дублюючого флоту, а утримання двох флотів буде занадто дорогою «ношею» [328].

Такої ж позиції дотримуються і в Японії, віддаючи перевагу одному відомству, що забезпечує безпеку своїх морських просторів, забезпеченню безпеки на морі (УБМ). На останній покладено більш широке коло функцій, ніж на БОХР Канади.

Проведений аналіз засвідчує, що іноземні морські держави приділяють достатньо уваги охороні й захисту своїх морських кордонів, адже функціонують самостійні структури, до компетенції яких входить забезпечення безпеки на морі, а також багатоаспектне правове регулювання їх діяльності, виражене в закріпленні за ними функцій, пов'язаних із захистом національних інтересів в морських та інших просторах.

Відповідно до законодавства Російської Федерації для вирішення питань дотримання режиму кордону, урегулювання прикордонних інцидентів на певних ділянках державного кордону Урядом призначаються прикордонні представники Російської Федерації (прикордонні комісари, прикордонні уповноважені та їх заступники) [12]. Прикордонний режим являє собою систему заходів превентивного владної діяльності, що здійснюються митними органами з метою запобігання та припинення правопорушень на державному кордоні Російської Федерації та іншими правоохоронними органами, в межах прикордонної зони і в пунктах пропуску через державний кордон.

Організаційно-правова структура забезпечення прикордонного режиму у цій державі передбачає взаємодію посадових осіб прикордонних органів ФСБ Росії та

військовослужбовців системи Міноборони Росії, внутрішніх військ МВС Росії. У здійсненні прикордонного режиму беруть участь посадові особи федеральних служб, до відання яких віднесені:

- 1) митний контроль (ФМС Росії);
- 2) імміграційний контроль (ФМС Росії);
- 3) санітарно-карантинний контроль (Росспоживнагляд);
- 4) ветеринарний і фітосанітарний контроль (Россільгоспнагляд);
- 5) транспортний контроль за здійсненням міжнародних автомобільних перевезень (Ространснагляд).

При проведенні транспортного, митного, санітарно-карантинного, ветеринарного контролю посадові особи органів відомчого контролю відповідно до законодавства Російської Федерації наділяються особливими владними повноваженнями, зокрема, у межах контрольних заходів посадові особи органів відомчого контролю мають право проводити оперативно-розшукові заходи згідно із Федеральним законом «Про оперативно-розшукову діяльність».

Певні недоліки прикордонної політики Росії неодноразово підкреслювались у наукових працях. Наприклад, це повільне формування міжвідомчої нормативної правової бази забезпечення надійності охорони державних кордонів РФ і відсутність всестороннього законодавчого закріплення завдань і функцій ФСБ Росії як головного координатора діяльності федеральних органів виконавчої влади, що здійснюють свої повноваження в сфері охорони державних кордонів; відсутність в галузі прикордонного регулювання фундаментальної концептуальної міжвідомчої політики [123].

Відповідно до ст. 125 Конституції Республіки Узбекистан 1992 року саме «Збройні сили Республіки Узбекистан створюються для захисту державного суверенітету і територіальної цілісності Республіки Узбекистан, мирного життя і безпеки її населення» [96]. Тобто на рівні конституційних норм даної держави регламентовано до певної міри опосередковано стосовно конкретно державних кордонів, але загалом стосовно державного суверенітету і територіальної цілісності способи їх захисту.

Вважаємо, що у процесі забезпечення захисту та охорони дані інститути варто розглядати саме у такому нерозривному зв'язку, адже неможливо гарантувати захист державного суверенітету і територіальної цілісності, не забезпечуючи захист державних кордонів. Як бачимо, у Республіці Узбекистан визначальну роль відведено у цьому механізмі Збройним силам.

Аналіз проблем, існуючих в процесі становлення і захисту державних кордонів Киргизської Республіки із суміжними державами, демонструє, що їх вирішення виходить за рамки окремих державних органів і вимагає поєднання зусиль всіх зацікавлених міністерств і відомств. Як стверджують дослідники, сучасний стан правового регулювання державних кордонів Киргизської Республіки відзначається наступними недоліками:

- окремі правові акти суперечать Конституції і діючому законодавству країни;
- на державному рівні відсутні закони, що охоплюють своєю дією всю сферу прикордонної політики держави і забезпечення прикордонної безпеки;
- державні органи Киргизстану із запізненням реагують на динамічно змінюючі потреби правового регулювання діяльності прикордонної служби Киргизської Республіки;
- відсутні міжнародні угоди із суміжними державами щодо окремих ділянок кордону;
- у правотворчості не приділяється належної уваги економічним функціям державних кордонів;
- система забезпечення прикордонної безпеки Киргизстану має фрагментарний характер і недостатньо збалансована за рівнями і сферами функціонування;
- якість юридичної техніки і стилістики залишається низьким, багато правових актів відзначаються декларативним характером [318].

Проте суверенітет Киргизстану, нормальне функціонування всіх його інститутів прямо чи опосередковано залежать від рівня захищеності державних кордонів.

Практичний досвід у сфері захисту державних кордонів європейських країн демонструє необхідність чітко визначених пріоритетів і відповідних стратегій розвитку механізмів охорони і захисту спільних державних кордонів. Тривалий період часу формувалось і на сьогодні активно реалізується міжнародне співробітництво у цій сфері. Визначальними учасниками даного процесу виступають, поряд з керівними органами Європейського Союзу, прикордонні інституції держав Євросоюзу, що мають спільний кордон. Вони керуються у даному випадку двосторонніми та багатосторонніми чинними договорами про співробітництво та взаємну допомогу з прикордонних питань, а також міжнародними документами з питань забезпечення прикордонної безпеки.

Тому для України, її головної державної прикордонної інституції – Державної прикордонної служби, а також інших уповноважених у цій сфері органів вкрай необхідною є активізація співпраці як з наднаціональними структурами, так і з прикордонними інституціями суміжних держав. Йдеться, зокрема, про Польщу, Словаччину, Угорщину, Румунію, Туреччину.

Ми переконані, що гарантований та ефективний захист державних кордонів, їх охорона, забезпечення прикордонної безпеки можливі, насамперед, у результаті спільних успішних проектів і програм, міжнародної підтримки тощо.

Також традиційно інструментом захисту суверенітету, територіальної цілісності і непорушності державних кордонів у зарубіжних країнах є виключні (надзвичайні) правові режими. У їх конституціях закріплені типові засади введення надзвичайного або воєнного станів.

Спеціальним складовим механізмом захисту державної території та державного суверенітету в зарубіжних країнах зі складною формою державного устрою варто відзначити федеральну інтервенцію. Даний інститут спрямований на забезпечення суспільного порядку, реалізацію основоположних прав і свобод людини, єдність правового простору держави, територіальної цілісності, безперешкодної реалізації державної влади на всіх рівнях.

Слід відзначити, на нашу думку, що ці питання можуть становити предмет окремих самостійних досліджень та до певної міри виходять за межі нашої роботи.

3.3. Перспективи удосконалення регулювання та захисту державного кордону України в сучасних умовах

Проведений ґрунтовний аналіз правового режиму державного кордону України, його охорони і захисту, а також прикордонної безпеки, на нашу думку, засвідчив потребу з'ясування практичних інструментів їх забезпечення.

Наприклад, у повсякденній діяльності спеціально уповноважених органів у сфері державного кордону України, без сумніву виникали, виникають і продовжуватимуть виникати певні проблеми. Це пояснюється як самою державно-правовою природою інституту державного кордону, так і комплексним міжгалузевим його регулюванням. Звісно, не можна не згадати у даному випадку і сучасні загрози і виклики, акти агресії з боку сусідніх країн, спільну безпекову політику Європейського Союзу та НАТО тощо.

Інститут державних кордонів є об'єктом аналізу на предмет відповідності правовим стандартам НАТО, законодавству ЄС в умовах активізації їх співпраці з Україною, можливого набуття членства нашої держави у згаданих структурах. Зокрема, у процесі вступу до ЄС, шенгенського простору ЄС існуючі прогалини конституційно-правового регулювання і забезпечення правового режиму державних кордонів, їх договірної оформлення, охорони та захисту, становлять суттєві перешкоди. Отже, вони потребують невідкладного вирішення спеціально уповноваженими суб'єктами правотворчого і правореалізаційного процесу.

Аналогічні проблеми наявні і в сфері забезпечення прикордонної безпеки та національної безпекової політики загалом. На наше переконання, поняття «прикордонна безпека» відзначається термінологічною невизначеністю. Це підтверджується тим, що, зокрема, у Законі «Про державний кордон України» згадується про безпеку і національну безпеку [173], а поняття прикордонної

безпеки не згадується, ані визначається. Аналіз положень Закону «Про Державну прикордонну службу України» засвідчує використання законодавцем пов'язаних з безпекою понять – зони безпеки, власна безпека, внутрішня безпека, національна безпека [174]. Як бачимо, тут також не визначається прикордонна безпека.

Така ж ситуація і стосовно інших нормативно-правових актів у цій сфері – Законів України «Про прикордонний контроль», «Про оборону України», «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України», «Про виключну (морську) економічну зону України», «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону», підзаконних актів з питань безпеки і державних кордонів. Звісно, згадані проблеми мають бути вирішені як з боку нормотворчих органів, так само і за участю науковців, юристів-практиків.

Відповідно до Рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України» від 4 березня 2016 року, введеного в дію Указом Президента України від 14 березня 2016 р. визначено пріоритетні і невідкладні завдання розвитку Державної прикордонної служби України як правоохоронного органу спеціального призначення. Зокрема, поетапний розвиток Державної прикордонної служби України передбачив:

1) на першому етапі (до кінця 2017 року):

удосконалення системи охорони та підвищення рівня захисту державного кордону України з Російською Федерацією з урахуванням реальних і потенційних воєнних загроз; формування прикордонних підрозділів швидкого реагування;

завершення делімітації і демаркації державного кордону України;

впровадження сучасних інформаційних технологій в систему управління та забезпечення захисту інформаційних ресурсів;

організацію спільної оперативної охорони державного кордону України з державами-членами ЄС (Польщею, Словаччиною, Румунією, Угорщиною, Молдовою); поглиблення співробітництва з прикордонною службою Республіки Білорусь на центральному, територіальному і місцевому рівнях;

удосконалення механізму залучення підрозділів Збройних Сил України, Національної гвардії України, правоохоронних органів у мирний час до

посилення охорони державного кордону України та суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні, припинення збройних та інших провокацій на державному кордоні України; удосконалення системи прикордонного контролю шляхом створення у пунктах пропуску через державний кордон України підсистем із функціями обробки інформації про осіб, які перетинають державний кордон України, та їх паспортних документів із використанням електронних носіїв інформації, зокрема з функцією біометричного контролю;

запровадження порядку попереднього інформування про пасажирів у пунктах пропуску через державний кордон України (пунктах контролю) для залізничного сполучення; модернізацію системи автоматизованої ідентифікації іноземців та осіб без громадянства, яким заборонено в'їзд в Україну, в пунктах пропуску через державний кордон України;

підвищення боєздатності Державної прикордонної служби України щодо її спроможності виконувати завдання захисту державного кордону України шляхом удосконалення системи комплектування особовим складом на основі поєднання екстериторіального і територіального принципів; модернізації корабельного-катерного складу Морської охорони Державної прикордонної служби України, парку авіаційної техніки; уніфікації системи спеціальної підготовки особового складу прикордонних підрозділів швидкого реагування; сучасної системи управління матеріально-технічним забезпеченням;

2) на другому етапі (до кінця 2020 року):

обладнання державного кордону України з Російською Федерацією сучасними засобами технічного спостереження та контролю, завершення формування прикордонних підрозділів швидкого реагування;

побудову спільної системи оперативної охорони державного кордону України з державами-членами ЄС: Республікою Польща, Словацькою Республікою, Румунією та Угорщиною, а також з Молдовою; впровадження європейських норм і стандартів у систему прикордонного контролю та систему підготовки особового складу;

завершення модернізації системи зв'язку та інформатизації, оновлення та модернізації корабельно-катерного складу Морської охорони Державної прикордонної служби України та парку авіаційної техніки, запровадження безпілотних авіаційних систем та безпілотних плавальних засобів для охорони державного кордону України;

забезпечення інформаційної інтеграції відомчої системи висвітлення надводної обстановки на морській ділянці державного кордону України в загальнодержавну автоматизовану систему висвітлення надводної та підводної обстановки вздовж морського узбережжя України;

забезпечення готовності Державної прикордонної служби України до охорони тимчасово неконтрольованих ділянок державного кордону України після відновлення територіальної цілісності України [187].

Вважаємо, що такі заходи повинні бути більш оперативними, більшість з них постійного, а не тимчасового характеру. Ймовірно, що у даному документі була потреба не у 2016 р., а й раніше – на початку розбудови незалежної суверенної держави України, після прийняття Закону «Про державний кордон України».

Виходячи з багаторівневої системи конституційно-правового регулювання та захисту державного кордону України, його режиму та інших пов'язаних з ними питань, очевидним є наявність певних правових колізій, прогалин та інших проблемних явищ.

Як зазначалося у попередніх підрозділах, на рівні Постанови Кабінету Міністрів України «Про прикордонний режим не визначено різниці між прикордонним режимом, що запроваджено в прикордонній смузі та в контрольованих прикордонних районах. Визначення поняття прикордонного режиму в «прикордонній смузі» та в «контрольованому прикордонному районі», на наш погляд, потребує уточнення та визначення на законодавчому рівні [197].

Так, відповідно до ст. 3 Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір проживання в Україні» свобода пересування – це право громадянина України, а також іноземця та особи без громадянства, які на

законних підставах перебувають в Україні, вільно та безперешкодно за своїм бажанням переміщатися територією України у будь-якому напрямку, у будь-який спосіб, у будь-який час, за винятком обмежень, які встановлюються законом. Відповідно до норм цього закону лише у прикордонній смузі може бути обмежено свободу пересування, а в адміністративно-територіальних одиницях, розташованих у прикордонній смузі, обмежено вільний вибір місця проживання. Зазначені обмеження стосуються лише того переліку осіб, який визначено цим законом [203].

У згаданому законі не йдеться про обмеження щодо в'їзду, переміщення та проживання таких осіб у контрольованих прикордонних районах. Отже, обмежень щодо в'їзду, тимчасового перебування та проживання громадян України та інших осіб у межах таких районів, провадження робіт на цих територіях не повинно бути. На територію таких районів мають поширюватися лише права Державної прикордонної служби на зупинку осіб, транспортних засобів, перевірку документів тощо. Таким чином, забезпечення правопорядку на державному кордоні й у прикордонні України має відбуватися за умови неухильного дотримання законності, забезпечення прав і свобод людини та громадянина.

З огляду на часткову неузгодженість правових норм законодавчих актів різного рівня щодо встановлення й підтримання прикордонного режиму, а також контролю за станом його дотримання виникає потреба в подальшому розробленні цих питань і вдосконаленні нормативно-правового регулювання прикордонного режиму в Україні.

Інший важливий аспект пов'язаний з недоліками конституційно-правового регулювання та захисту державного кордону України, зокрема, у згаданому Законом України «Про державний кордон України» 1991 року понятті «захист державного кордону України» (ст. 2 та низці інших) передбачено скоординовану діяльність військових формувань та правоохоронних органів держави. Відомо, що їх правовий статус, організація і порядок діяльності визначаються окремими законами. До того ж така скоординована діяльність провадиться в межах наданих повноважень шляхом вжиття комплексу політичних, організаційно-правових,

дипломатичних, економічних, військових, прикордонних, імміграційних, розвідувальних, контррозвідувальних, оперативно-розшукових, природоохоронних, санітарно-карантинних, екологічних, технічних та ін. заходів [173].

Тому проведений аналіз положень Законів України «Про державний кордон України», «Про Національну гвардію України», «Про Національну поліцію», «Про Державну прикордонну службу України», «Про Службу безпеки України», «Про прикордонний контроль», «Про Збройні сили», «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону» та низки інших.

Наприклад, ст. 1 Закону «Про Національну гвардію України» визначено, що Національна гвардія України є військовим формуванням з правоохоронними функціями, що входить до системи Міністерства внутрішніх справ України і призначено для виконання завдань із захисту та охорони життя, прав, свобод і законних інтересів громадян, суспільства і держави від злочинних та інших протиправних посягань, охорони громадського порядку та забезпечення громадської безпеки, у взаємодії з правоохоронними органами – із забезпечення державної безпеки і захисту державного кордону, припинення терористичної діяльності, діяльності незаконних воєнізованих або збройних формувань (груп), терористичних організацій, організованих груп та злочинних організацій. Згідно з п. 9 ст. 2 цього закону серед функцій Національної гвардії України визначено – участь у здійсненні заходів, пов'язаних з припиненням збройних конфліктів та інших провокацій на державному кордоні, а також заходів щодо недопущення масового переходу державного кордону з території суміжних держав [189].

Як бачимо, у Законі України «Про Національну гвардію України», як і в деяких інших, завдання і функції спеціальних органів з охорони державного кордону виходять за межі положень Закону України «Про державний кордон України». Спостерігається подекуди дублювання функцій одних і тих же органів у різних нормативно-правових актах України.

Інша проблема пов'язана з недоліками концепції реформування Служби безпеки України. Як відомо, Указом Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про Концепцію реформування Служби

безпеки України» від 20.03.2008 р., але всупереч цьому Рішенню своєчасно не було своєчасно розроблено таких проектів концепції. Кабінет Міністрів України не забезпечив «удосконалення формування та реалізації бюджетної політики у сфері державної безпеки, з урахуванням практики держав-членів Європейського Союзу». Згодом у затвердженій Указом Президента України Концепції реформування Служби безпеки України виявилось некоректним в якості причини реформування СБУ на потребу «підвищення ефективності протидії новим реальним і потенційним загрозам національній безпеці України у сфері державної безпеки...» (абз.2 п.2) без надання хоча б приблизного переліку тих самих «нових реальних і потенційних загроз» – неможливо оцінити рівень паритетного відбиття загрози без чіткого розуміння самої загрози [66].

Неможливим є уточнення компетенції складових сектору безпеки, уникнення дублювання низки завдань і функцій Служби безпеки України іншими державними органами в окремій концепції без комплексного розгляду проблем розвитку усього сектору безпеки держави, включаючи пов'язані з цілісністю державної території і непорушності державних кордонів. Постає питання у контексті ст. 2 та низці інших Закону України «Про державний кордон України» 1991 року Служба безпеки України відноситься до військових формувань чи правоохоронних органів держави? У контексті інших нормативно-правових актів України – це правоохоронний чи безпековий орган? Оскільки процес реформування сектору безпеки відповідно до Плану дій Україна-НАТО та Цільового плану Україна-НАТО стосувався і даного органу, можливо, це все ж таки безпековий орган?

Існуюча практика або розробки проектів концепцій, або затвердження концепцій реформування правоохоронних і силових структур держави здебільшого відбувалася з посиланням на Рішення РНБО України. Це стосується і одного з останніх, що становить інтерес у межах нашого дослідження – Рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України» від 4 березня 2016 року, введеного в дію Указом Президента України від 14 березня 2016 р. [187]. Така практика є до певної міри

обмеженою, оскільки зачіпає інтереси безпосередньо не тільки правоохоронних і силових органів, але й інших суб'єктів забезпечення прикордонної безпеки, у тому числі, й громадськості. Зазвичай такі концепції реформування вже затверджені Президентом України, в процесі їх розробки попередньо не узгоджуються з усіма суб'єктами забезпечення прикордонної безпеки. Щодо населення, то вони фактично доводяться до їх відома після оприлюднення. Можливо, такі дії мають політичний підтекст, підтримуються лоббістами тощо?

На думку дослідників, правова база у сфері охорони державного кордону на сучасному етапі достатньо спрямовує розвиток прикордонних міжвідомчих відносин. Прийняття Концепції інтегрованого управління кордонами сприяло розвитку нормативно-правового регулювання з питань спільної діяльності державних органів з прикордонної безпеки. Подальший розвиток міжвідомчої взаємодії залежить від політичного курсу керівництва держави, законодавчого оформлення та цілеспрямованості органів, які беруть у ній участь, а також урахування в правових актах відповідальності за їх невиконання [117]. Загалом, створене правове підґрунтя та реальна здатність державних органів діяти спільно сподіваємось сприятимуть виконанню Концепції розвитку Державної прикордонної служби України на період до 2015 року, реалізації Концепції інтегрованого управління кордонами в напрямку наближення безпеки українських кордонів до стандартів ЄС, створенню стійкого сучасного бар'єра транскордонній злочинності. Питання удосконалення інтегрованого управління кордонами в рамках міжвідомчої співпраці може становити предмет окремого дослідження.

Наявність певних правових колізій та прогалин у системі конституційно-правового регулювання та захисту державного кордону України, його режиму пояснюється комплексною міжгалузеву і міждисциплінарною сутністю інституту державного кордону, відповідним міжгалузевим характером його регулювання. З-поміж іншого, на наше переконання, варто відзначити і практично постійний процес реформування системи організації влади в Україні, відсутність своєчасних і науково обґрунтованих концепцій розвитку національного законодавства України, стратегій захисту та охорони державного кордону

України, забезпечення її прикордонної безпеки, «стрибкоподібні» євроінтеграційні курси України та ін.

Практично стосовно всіх органів, пов'язаних з охороною і захистом державного кордону України актуальною проблемою є підвищення рівня довіри до них населення, громадських організацій. Цьому може сприяти, по-перше, законодавчо закріплена реальна можливість контролю з боку громадськості; по-друге, не реформування системи матеріально-ресурсного забезпечення цих органів, а реформування процесу реалізації покладених законодавством України функцій і завдань у сфері державного кордону України. По-третє, потребують популяризації та державної підтримки різноманітні інструменти прикордонного і транскордонного співробітництва.

Окремо слід зупинитись на перспективах удосконалення механізмів забезпечення прикордонної безпеки. Самостійний напрям досліджень може становити вивчення загроз національної безпеки, насамперед, прикордонної безпеки в сучасних умовах. З урахуванням їх результатів з часом можна буде на законодавчому рівні унормувати шляхи попередження виникнення й оперативної їх ліквідації. А виходячи із зовнішніх та внутрішніх загроз, інших факторів мають бути визначені пріоритети державної політики України з підвищення рівня прикордонної безпеки. На основі цих пріоритетів потрібно опрацьовувати стратегію участі України у розбудові майбутнього кордону об'єднаної Європи, де український кордон стане зовнішнім. Під час розбудови системи прикордонної безпеки України особливу увагу слід приділяти закріпленню та чіткому розмежуванню завдань і функцій державних інституцій та громадських організацій щодо захисту національних інтересів держави в її прикордонному просторі, а також виконанню міжнародних зобов'язань у сфері прикордонної безпеки та створенню дієвих відомчих і міжвідомчих механізмів взаємодії в прикордонному просторі.

Не завжди можна погодитись, що в теперішній час формування правового режиму державного кордону і завдання державних органів влади із забезпечення

національної безпеки країни на державному кордоні повинні, насамперед, визначатись її економічними інтересами [318].

Якщо загрози безпеки мають невоєнний характер, то основні зусилля із захисту державних інтересів на кордонах варто зосереджувати на правотворчій, організаційній діяльності держави в особі уповноважених органів і посадових осіб. В іншому випадку, звісно, така діяльність має бути сфокусована на відбитті небезпечних загроз, що посягають на територіальну цілісність, непорушність державних кордонів і т.д.

Водночас співпраця поза національними кордонами з питань створення спільних служб, утримання прикордонних зон, будівництва спільних об'єктів або охорони довкілля визначає потребу правової регламентації регіонального транскордонного планування, економічного розвитку, охорони навколишнього середовища як у прикордонних просторах, так і прилеглих територіях.

На жаль, згадані аспекти належним чином не відображені у законодавстві України, тому вважаємо за необхідне узгодити положення законів України «Про державний кордон», «Про місцеве саморядування», «Про співробітництво територіальних громад», «Про транскордонне співробітництво», «Про Державну прикордонну службу України», «Про прикордонний контроль», «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону» і т.д.

Ми поділяємо точку зору проф. Н.В. Камінської стосовно виокремлення європейського муніципального права – галузі європейського права, норми якої виражають волю та інтереси європейської спільноти, відповідних держав європейського континенту і їх територіальних громад, місцевх жителів, а також наднаціональних утворень і міжнародних організацій, діяльність яких спрямована на врегулювання суспільних відносин у сфері місцевого самоврядування [75]. Серед великої кількості інститутів даної галузі згідно з авторською концепцією виокремлено й інститути прикордонного співробітництва, транскордонного співробітництва, міжрегіонального співробітництва.

Так, інститут прикордонного співробітництва обґрунтований зміною в поглядах на функції державних кордонів, відсунувши на другий план значимість

прикордонних зон, які поступилися місцем прикордонним регіонам. Узагальнено дефініцію поняття «прикордонна зона» у Рекомендаціях щодо транскордонного співробітництва для місцевих і регіональних влад в Європі як територію радіусом від 10 до 50 км від кордону, що коливається залежно від чинного законодавства конкретної держави [204; 256–257]. Це адміністративні одиниці, що знаходиться на наступному після державного рівні та розташована безпосередньо вздовж державного кордону. Зараз такий зональний підхід конкурує з адміністративним, що зрівнює прикордонну територію і прикордонний регіон держави. Він виправданий до визначення прикордонних територій у контексті позиції Ради Європи і ЄС на їх місце в адміністративно-територіальному поділі держави і не слід розглядати як вияв бюрократичної казуїстики з боку європейських інституцій.

Розширення прикордонної території від «зони» до «регіону» віддзеркалює втрату впливу бар'єрної функції кордону і зростаючу актуальність функції контактної. Зміст прикордонного регіону визначається у транскордонному сенсі як потенційний регіон з притаманною географією, екологією, етнічними групами, економічними можливостями тощо, але розділений суверенітетом урядів по обидва боки кордону. Він характеризується наявністю спільних проблем, які належать до просторової і секторної площин, соціальної та культурної діяльності.

Концепція розвитку взаємодії прикордонних територій витікає із загального підходу ЄС до реалізації політики регіонального розвитку, що базується на засадах партнерства, субсидіарності і доповнюваності. Зарубіжні учені Ж.-П. Ленер, Дж. Деллі Зотті, Р. Ратті та інші розмежовують транскордонний і прикордонний регіон, визнаючи їх існування серед реалій сучасної Європи [329; 341]. Водночас під першим слід розуміти певну територію, яка характеризується наявністю схожих природно-географічних умов і охоплює прикордонні регіони двох або кількох держав, що мають спільний кордон.

Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями 1980 р. і додаткові протоколи до неї створили сприятливі умови для співпраці територіальних громад, їх органів влади

в Європі, вплинули на законодавство європейських держав у цій сфері. Йдеться насамперед про «полегшення і додання імпульсу розвитку прикордонної співпраці» [59]. Забороняються застереження і визнається юридична сила у внутрішньодержавному просторі угод про транскордонну (прикордонну) співпрацю. Прийняті в рамках таких угод рішення здійснюються територіальними громадами і владами в межах їх національної правової системи, відповідно до законодавства європейських країн.

Слід визнати, що це особлива категорія юридичних актів, які не відносяться ні до міжнародного публічного права, адже укладені не державами, ні до міжнародного приватного права, оскільки їх сторонами є особи публічного права, а не приватні особи. Вони законні в тій мірі, у якій не суперечать внутрішньому законодавству держави, до складу якої входять територіальні громади-учасники [120]. Передбачається можливість створення органів співпраці відповідно до згаданих угод – органів транскордонного (прикордонного) співробітництва за участю відповідних територіальних громад, їх органів влади (організація без статусу юридичної особи, «мононаціональна» організація, організація «багатонаціональна»). Їх акти мають в правовій системі кожної Договірної сторони таку ж юридичну силу і наслідки, якби вони були прийняті територіальними громадами і властями, що уклали угоду» [320].

Наприклад, на основі Угоди про прикордонну співпрацю територіальних громад і місцевих органів влади 1996 р. створено такий орган за участю територіальних громад Німеччини, Франції, Люксембургу і Швейцарії, що мають спільні кордони. Це новий юридичний інструмент співпраці – «місцеве об'єднання прикордонної співпраці» – вийшов за рамки внутрішнього законодавства, включає громади різних рівнів (регіони Ельзасу і Лотарінгії, департаменти і комуни, їх об'єднання у Франції; комуни і державні установи у Люксембурзі, кантони Швейцарії; комуни й округи земель, об'єднання комун Німеччини) [75].

Видається такий досвід позитивним і для українських реалій, тому вартий критичного запозичення, з урахуванням національних і місцевих інтересів, можливих очікуваних результатів правозастосовної практики в Україні.

Інший схожий інститут транскордонного співробітництва, регламентований як правовими актами ЄС, так і актами Ради Європи. Це будь-які спільні дії, спрямовані на посилення та поглиблення добросусідських відносин між територіальними громадами або владами, що знаходяться під юрисдикцією двох або декількох Договірних Сторін, а також на укладання з цією метою будь-яких необхідних угод або досягнення домовленостей [59]. Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними громадами або владами 1980 р., ратифікована Україною, розглядається не тільки як правовий документ, а також покликана виконувати роль методичного посібника щодо організації та юридичного оформлення такого співробітництва як на міждержавному рівні, так і на рівні регіональних і місцевих влад.

Отже, основний принцип транскордонного співробітництва полягає у створенні зв'язків, договірних відносин в прикордонних зонах (регіонах) з метою пошуку спільних рішень ідентичних проблем. Принциповим положенням, покладеним в основу будь-якої форми такої співпраці, є дотримання національних законодавств і повага до міжнародних зобов'язань держав, до яких належать територіальні громади або влади, що є суб'єктами договірних відносин про транскордонне співробітництво. Передбачається можливість розвивати співпрацю по обидва боки кордону на неформальній основі, без взаємних фінансових зобов'язань, хоча й не заперечується можливість співпраці місцевих влад або громад на довгострокових засадах і з фінансовими компенсаціями або наданням продукції та послуг. Тоді виникає необхідність будувати таку співпрацю на договірній основі.

Поширеними формами транскордонного співробітництва в Європі є: співробітництво *ad hoc*, міжрегіональні асоціації (зокрема, Асоціація європейських прикордонних регіонів), єврорегіон. Саме форма єврорегіону імплементована в українське законодавство і визначається формою транскордонного співробітництва між територіальними громадами чи місцевими органами влади прикордонних регіонів двох або більше держав, що мають спільний кордон, спрямована на координацію взаємних зусиль і здійснення ними

узгоджених заходів у різних сферах життєдіяльності відповідно до національних законодавств і міжнародного права для розв'язання спільних проблем і в інтересах людей, що населяють його територію по обидва боки державного кордону [207]. Численною є і практика реалізації в Україні таких інструментів, можливості яких істотно розширюються за рахунок допомоги, яка надається ЄС через відповідні програми та ініціативи, насамперед INTERREG [248–249].

Належне функціонування усіх форм транскордонного співробітництва неможливе без скоординованої участі органів місцевого та регіонального самоврядування, їх посадових осіб, відповідних об'єднань, які представляють сусідні країни. Хоча ставлення центральних урядів до участі територій їх держав в утворенні єврорегіонів не завжди позитивне (наприклад, уряд Словаччини при заснуванні Карпатського Єврорегіону, досвід якого вважається одним з найвдаліших у Центрально-Східній Європі) [75].

Наприкінці 2016 р. Україна у Брюсселі на засіданні Ради асоціації з ЄС підписано чотири угоди щодо прикордонної співпраці і угоду про фінансування реформи державної служби. Йдеться про угоди про фінансування спільних операційних програм прикордонного співробітництва на 2014-2020 роки: «Україна – Румунія», «Україна - Угорщина - Словаччина – Румунія», «Україна - Польща – Білорусь», «Басейн Чорного моря» у рамках Європейського інструменту сусідства. Загальний бюджет, який ЄС виділяє для фінансування чотирьох програм, становитиме понад 365 млн євро [285].

Реалізація програм прикордонного співробітництва сприятиме ефективній та взаємовигідній співпраці прикордонних регіонів України та країн-партнерів шляхом реалізації спільних проектів; обміну досвідом та кращими практиками з країнами – партнерами в різних сферах для сприяння вирішенню спільних проблем розвитку; залученню додаткових ресурсів для збалансованого розвитку та підвищення конкурентоспроможності прикордонних регіонів України.

Глобалізаційні та інтеграційні процеси в Європі, внаслідок яких відбулось створення Євросоюзу, зумовили певну трансформацію сутності кордону як реально існуючого фізичного бар'єру на трактування даного інституту як

географічних (іноді умовних) меж. Країни-члени ЄС, незважаючи на створення спільного ринку та значну лібералізацію, продовжують зберігати правовий та політичний контроль над внутрішніми справами з метою захисту своїх народів. Тобто, інституційні кордони виявляються необхідними навіть за умов, коли фізичні кордони втрачають свою роль [343].

На наше переконання, у сучасному інформаційному світі, у кіберпросторі існують власні кордони у вигляді моніторів та паролів, що відокремлюють реальний світ від віртуального. Якщо раніше існуючі фактичні територіальні кордони між державами світу співпадали з межами правової юрисдикції останніх і при їх перетині особа повинна дотримуватися правових норм іншої держави, то у майбутньому ймовірно така ситуація може кардинально змінитися. Активізація розвитку глобальних комп'ютерних мереж руйнує зв'язок між територією та повноваженнями національних урядів встановлювати контроль над поведінкою он-лайн, складно відслідкувати місцезнаходження конкретних суб'єктів по той чи інший бік кордону, приналежність до конкретної територіальної юрисдикції.

Нарешті, вважаємо оптимальним інструментом упорядкування системи конституційно-правового регулювання та захисту державного кордону України, його режиму і прикордонної безпеки виокремлення галузі прикордонного законодавства в системі національного законодавства України. Сподіваємось, хоч і шляхом дискусій, але дана пропозиція тримає підтримку вітчизняних і зарубіжних учених-конституціоналістів, а також інших дослідників.

Окреслюючи загальні тенденції становлення і розвитку галузі прикордонного законодавства України. Насамперед, потребує концептуального визначення її поняттєво-категорійний апарат. Якщо деякі фундаментальні поняття уже регламентовані на конституційно-правовому рівні (державний кордон, режим державного кордону, захист державного кордону, охорона державного кордону, тощо), все ж таки залишається великий обсяг роботи у даному напрямі. Так, наприклад, вимагає наукової аргументації поняття прикордонні режими, їх класифікація та співвідношення різновидів існуючих прикордонних режимів. Поряд з цим, слід згадати і про прикордонну компетенцію, прикордонну безпеку,

прикордонну службу та інші інститути прикордонного законодавства України, що потребують чітких визначень і законодавчого закріплення.

Чи потребує кодифікації така галузь законодавства? Очевидно це питання поки що завчасне і пріоритетними є дещо інші напрями законотворчого процесу в Україні. Але враховуючи велику кількість джерел, включаючи проаналізовані нами у рамках цієї роботи, з метою полегшення користування ними, забезпечення доступності розуміння правових положень з питань державних кордонів та ін., безумовно, така пропозиція є раціональною.

У цьому зв'язку змушені обґрунтувати необхідність не тільки конституційно-правового регулювання та захисту державного кордону України, його режиму і прикордонної безпеки, а так само і конкретних механізмів їх реалізації. Тому актуалізується потреба подальших досліджень правового механізму забезпечення прикордонної безпеки, механізму функціонування системи забезпечення прикордонної безпеки, механізму правового регулювання захисту і охорони державного кордону, гарантій прав і свобод людини та громадянина на державному кордоні України тощо.

Усе це вимагає формування системи сучасного прикордонного законодавства України, процедур та інструментів його реалізації, а також відповідних засобів і заходів контролю у цій сфері.

Поряд з цим, на сучасному етапі доцільно зупинитись на пріоритетах міжнародної відомчої та міжвідомчої співпраці з питань державних кордонів за участю України. Офіційно задекларовані пріоритетні напрями співробітництва Державної прикордонної служби України на регіональному рівні: – із суміжними країнами, – у рамках Форуму Чорноморського прикордонного співробітництва; – на рівні ОБСЄ [215; 244]. Однак, як вже підкреслювалось, більше уваги потребують і напрями співпраці України і ЄС, наближення національного законодавства та інструментів його реалізації до стандартів спільної безпекової та візової політики ЄС, інших наднаціональних стратегій, а також реалізації спільних проектів із спеціалізованими інституціями ЄС. Взаємодія України та ЄС, ОБСЄ сподіваємось дозволить забезпечити ефективний спільний контроль осіб,

транспортних засобів і товарів у пунктах пропуску через державний кордон; спільне патрулювання державного кордону; обмін інформацією та проведення спільного аналізу ризиків; розвиток співпраці оперативних органів; розширення мережі та функцій прикордонних контактних пунктів на спільному кордоні з суміжними державами.

Вважаємо, що система заходів та дій стосовно збереження суверенітету держави, цілісності і недоторканності державної території, непорушності державних кордонів, включаючи захист та охорону державного кордону України становлять своєрідні гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні.

Вивчення законопроектної роботи Верховної Ради України засвідчує наступні проблеми. Так, не дивлячись на розроблені проекти законів «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з прикордонних питань» №2070 від 9 лютого 2015 р.; «Про внесення змін до Закону України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону» (щодо організації діяльності громадських формувань») № 2144а від 22 червня 2015 р.; (щодо використання зброї) №1117 від 28 листопада 2014 р.; "Про внесення зміни до Закону України «Про Державну прикордонну службу України» № 2471 від 24 березня 2015 р.; «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та деяких інших законів України щодо забезпечення прикордонної безпеки держави» № 5442 від 23 листопада 2016 р та ін., зазвичай вони залишились не прийняті, при цьому, вважаємо, що переважна їх більшість є несвоєчасними, тобто розроблені або внесені запізно, мають несистемний фрагментарний характер.

Отже, на наше переконання, на часі необхідність розробки і прийняття нової Концепції розвитку Державної прикордонної служби України, оскільки діюча Концепція розвитку Державної прикордонної служби України на період до 2015 року, схвалена Указом Президента України від 19 червня 2006 року №546/2006, уже вичерпала власні часові і змістові рамки. Викладені вище зауваження і пропозиції можуть стати у нагоді для такої нової концепції.

У зв'язку з цим очевидно є і потреба внесення змін і доповнень до Законів України «Про державний кордон України» 1991 р., «Про Державну прикордонну службу України» 2003 р., «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики України» 2010 р. і т.д. При цьому системним має бути підхід до оновлення прикордонного та іншого галузевого законодавства України, щоб надалі з кожною черговою реформою, включаючи реорганізацію системи органів публічної влади, не знадобилось постійно його доповнювати та удосконалювати.

Висновки до розділу 3

Аналіз конституційно-правового засад режиму державного кордону України, його захисту та охорони дозволяє дійти висновку про співвідношення цих понять. Так, за Законом України «Про державний кордон України» 1991 року захист державного кордону України – невід'ємна частина загальнодержавної системи забезпечення національної безпеки і полягає у скоординованій діяльності військових формувань та правоохоронних органів держави.

У свою чергу, охорона державного кордону України є складовою загальнодержавної системи захисту державного кордону і полягає у здійсненні Державною прикордонною службою України на суші, морі, річках, озерах та інших водоймах, а також Збройними Силами України у повітряному та підводному просторі відповідно до наданих їм повноважень заходів з метою забезпечення недоторканності державного кордону України. Отже, охорона державного кордону України – складова загальнодержавної системи захисту державного кордону. Тобто остання категорія більш змістовніша, відрізняється уповноваженими суб'єктами, компетенційними характеристиками тощо.

Своєрідним інструментом захисту є режим державного кордону України – порядок перетинання державного кордону України, плавання і перебування українських та іноземних невійськових суден і військових кораблів у територіальному морі та внутрішніх водах України, заходження іноземних невійськових суден і військових кораблів у внутрішні води і порти України та перебування в них, утримання державного кордону України, провадження різних

робіт, промислової та іншої діяльності на державному кордоні України – визначається актами законодавства України і міжнародними договорами України.

На відміну від режиму державного кордону, прикордонний режим належить до внутрішньої компетенції України, його встановлення здійснюється в односторонньому порядку Кабінетом Міністрів України (зокрема, й відповідними постановами) за поданням адміністрації Державної прикордонної служби, узгодженим з Міністерством внутрішніх справ, Міністерством юстиції, Службою безпеки та Державною митною службою. На жаль, питання правових режимів в сфері державного кордону розглядаються переважно в науці адміністративного права, в науці конституційного права – опосередковано чи фрагментарно. Це змушує продовжувати їх дослідження з метою уточнення змісту та удосконалення практики застосування.

На основі аналізу зарубіжного досвіду запропоновано виокремити такі моделі захисту правового режиму державного кордону: централізовані, децентралізовані та інтегровані моделі; цивільні та воєнізовані (мілітаризовані) моделі; моделі прикордонної авіації, морської охорони і захисту, «інтелектуальні моделі» охорони і захисту режиму державного кордону; конституційні та законодавчі моделі, моделі загального чи спеціального, відомчого та міжвідомчого характеру тощо.

Віддаючи належне значущості Закону України «Про державний кордон України», його ролі в утвердженні незалежності України, який став базовим щодо прикордонної політики держави, слід зазначити певну недосконалість деяких його положень. Основними недоліками чинного Закону, на наш погляд, є: недосконале визначення самого кордону; елементів режиму державного кордону; потребують уточнення механізми захисту та охорони державного кордону, прикордонного режиму, прикордонної безпеки а також прикордонного співробітництва тощо. Спостерігається іноді дублювання завдань і функцій спеціальних органів з охорони державного кордону, часткова неузгодженість правових норм законодавчих актів різного рівня у цій сфері, юридичні колізії та прогалини.

На наше переконання, необхідним є розробка і прийняття нової Концепції розвитку Державної прикордонної служби України, оскільки діюча Концепція

розвитку Державної прикордонної служби України на період до 2015 року, схвалена ще 2006 р. Поряд з цим, варто серед пріоритетів законотворчій діяльності в Україні визначити як невідкладні проекти нормативно-правових актів стосовно забезпечення прикордонної безпеки, попередження і ліквідації загроз державному суверенітету, конституційному ладу, територіальній цілісності й непорушності державних кордонів України.

Оптимальним інструментом упорядкування конституційно-правового регулювання та захисту державного кордону України, його режиму і прикордонної безпеки вважаємо виокремлення галузі прикордонного законодавства в системі національного законодавства України. Крім визначення поняттєво-категорійного апарату, пріоритетним залишається удосконалення системи конституційно-правового регулювання і захисту режиму державного кордону України, гармонізація національного законодавства із законодавством ЄС, зокрема в частині лібералізації візової політики, реформування правоохоронних органів тощо.

Неможливо повноцінно забезпечити захист й охорону державного кордону і території України, встановлені правовими актами відповідні режими виключно власними внутрішніми силами однієї держави в особі уповноважених органів і посадових осіб. Отже, кордон є тим інститутом, що хоч і розмежовує території різних держав, інші простори земної кулі, та водночас об'єднує зусилля різноманітних суб'єктів, насамперед, суміжних держав. Слід розвивати як нормативно-правові, так і інституційні механізми національного і міжнародного масштабу у цій сфері. Важливими завданнями у процесі міжнародного співробітництва в сучасних умовах євроінтеграції та відбиття збройної агресії залишаються забезпечення прикордонної безпеки, територіальної цілісності та непорушності кордонів держави, активізація остаточного процесу делімітації та демаркації існуючих державних кордонів України, а також притягнення до відповідальності винних за протиправні діяння у цій сфері.

ВИСНОВКИ

У дисертації на основі аналізу і теоретичних узагальнень ми намагались вирішити наукові завдання, що виявляються у формулюванні теоретично та практично обґрунтованих висновків щодо конституційно-правового регулювання та захисту державного кордону України, його режиму. Отримані в процесі дослідження важливі теоретичні і практичні результати конкретизуються у наступних положеннях.

1. Вивчення доктринальних і нормативних джерел стосовно природи поняття кордону та суміжних з них понять дозволяє зробити ряд висновків. По-перше, у найбільш загальному вигляді державний кордон визначається як офіційно визначена лінія, межа, вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, і окреслює територію, на котру поширюється влада (суверенітет) держави. По-друге, це юридично встановлена і фактично штучна лінія (на суші і воді) і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії у надрах, водах і повітряному просторі), які визначають просторові межі території держави і сфери здійснення нею свого суверенітету, територіального верховенства.

На даному етапі цивілізаційного розвитку кордон відображає політичну, ідеологічну, мовну й економічну однорідність визначеної території. Це свого роду унікальний державно-правовий інститут, що гарантує суворе дотримання державного суверенітету на певній території, окреслює просторові рамки національної держави. Водночас суттєвим недоліком залишається у сприйнятті та вивченні питань, пов'язаних із кордоном та фронтиром, межею, лімою, рубежем, границею та іншими – є їх ототожнення.

2. Поява державних кордонів стала наслідком розвитку додержавних чи протидержавних утворень, становлення держав і потреб розмежування їх територій, межі яких захищались за допомогою сили. На попередніх історичних етапах кордони не були такими чіткими і визначеними, вони часто переглядались за результатами воєнних дій. Формування сучасних державних кордонів України з часу незалежності України пов'язаний з процесом становлення міжнародної правосуб'єктності України, прийняттям нормативно-правових актів і розвитком

прикордонного відомства та включає такі періоди: 1) 1991 – 1993 рр.; 2) 1994 – 1999 рр.; 3) 2000 – 2003 рр.; 4) 2003 – 2014; 5) з 2014 і до теперішнього часу.

3. Стосовно визначення поняття і сутності, функцій державного кордону, то практично співпадають доктринальні позиції та законодавство і міжнародні договори, однак стосовно регламентації режиму державних кордонів певні доктринальні джерела не завжди відображають зміст нормативних джерел. Зокрема, основними функціями державного кордону є бар'єрна, контактна, фільтруюча та інші. Стратегічні зовнішньополітичні та зовнішньоекономічні пріоритети міждержавного співробітництва дозволяють виокремити і функцію транскордонної і прикордонної співпраці. Слід підкреслити, що поняття державного кордону є стабільним, на відміну від його функцій, які характеризуються динамічним розвитком, впливом інтеграційних і глобалізаційних чинників, зростанням завдань у зв'язку із загрозами і викликами прикордонній безпеці, національній і міжнародній безпеці тощо. Саме функціональний чинник є визначальним для правового статусу і режиму державного кордону.

4. Система сучасних концепцій і теорій, ідей, що впливають на формування методологічної основи дослідження державних кордонів є широкоаспектною. Багатовимірність інституту державних кордонів з огляду на міжнародно-правове і національно-правове (конституційно-правове) регулювання як ускладнює процес його вивчення, так і робить цікавішим, адже розширюються наукові горизонти. Це своєрідний результат узагальнення історичних і теоретичних здобутків вітчизняних і зарубіжних доктринальних джерел з питань державних кордонів, на підставі чого можливий перегляд усталених позицій до дослідження даного інституту, виокремлення нових пов'язаних з ним об'єктів пізнання.

5. Багатогранними явищами є «правовий статус державного кордону», поряд з «правовим режимом державного кордону» і «прикордонним режимом». Перший є комплексним правовим інститутом, норми якого регламентують питання встановлення, функціонування й охорони державного кордону, закріплені у внутрішньодержавному (національному) та міжнародному праві. Фактичний статус державного кордону включає реальний стан функціонування і охорони державного

кордону, правозастосовчу практику. Тобто дана категорія дає змогу аналізувати законодавство про державний кордон і стан його реалізації, тим самим уможливорює удосконалення механізму охорони державного кордону.

У свою чергу, режим державного кордону України можна визначити як систему правил, що встановлюються внутрішнім законодавством і міжнародними договорами України з метою забезпечення порядку на державному кордоні та підтримання добросусідських відносин з суміжними державами і регламентують порядок перетинання і утримання державного кордону, провадження на ньому різних робіт (діяльності), вирішення питань, пов'язаних з порушенням цих правил. Як бачимо, режим державної території і державних кордонів, регламентований міжнародним правом, і режим державного кордону України, визначений національним законодавством, насамперед, конституційним Законом України «Про державний кордон України» 1991 р. та іншими актами, не є тотожними поняттями.

На відміну від режиму державного кордону, прикордонний режим належить виключно до внутрішньої компетенції України, його встановлення здійснюється в односторонньому порядку Кабінетом Міністрів України (зокрема, й відповідними постановами) за поданням адміністрації Державної прикордонної служби, узгодженим з Міністерством внутрішніх справ, Міністерством юстиції, Службою безпеки та Державною митною службою. Загалом питання правових режимів в сфері державного кордону у науці конституційного права розглядається опосередковано та фрагментарно, що змушує продовжувати їх дослідження з метою уточнення змісту та удосконалення практики застосування.

6. Країни Європи визнали, що розглядають як непорушні всі кордони одна одної, як і кордони всіх держав у Європі, утримуватимуться від будь-яких посягань на ці кордони, вимог чи дій, спрямованих на захоплення і узурпацію території будь-якої держави-учасниці. Це отримало нормативне закріплення у формі імперативних норм сучасного міжнародного права, які регулюють порядок визначення і встановлення державних кордонів, визначають юридичний зміст принципів територіальної цілісності держав, недоторканності і непорушності державних кордонів, підстави і порядок зміни державної приналежності окремих

територій, зміни проходження ліній державних кордонів, правонаступництва державних кордонів, встановлюють правовий режим державного кордону, порядок мирного вирішення прикордонних конфліктів, територіальних спорів тощо.

Важливе місце у системі міжнародно-правового забезпечення державного кордонів, їх недоторканності відведено двостороннім угодам. З набуттям Україною незалежності питання договірно-правового оформлення державного кордону визначено пріоритетним вектором політики національної безпеки держави. Це обумовлено нагальною потребою забезпечити захист суверенітету, територіальну цілісність і незалежності держави. Міжнародно-правові зобов'язання України у цій сфері загалом відображені в актах національного законодавства.

7. Проведений аналіз засвідчив, що у конституціях Республіки Болгарії, Румунії, Молдови, Угорщини, Республіки Польща, Чеської Республіки, Фінляндії та ін., в одній статті спостерігається поєднання конституційних положень як в частині статусу території, державних кордонів, так і стосовно їх територіального устрою. Зазвичай вони містяться у таких розділах конституцій як «Загальні засади» або «Основи державного устрою», «Захист конституційного ладу» тощо, спостерігаються випадки відсутності окремих положень стосовно державних кордонів. Схожими за змістом є трактування державних кордонів у законодавстві інших держав, поряд з визначенням державних кордонів у законодавстві України. Це так само стосується і способів захисту режиму державних кордонів.

8. Систему конституційно-правового регулювання державного кордону України, його режиму і прикордонної безпеки складають: Конституція України 1996 р. (ст. 2; ч. 3 ст. 17; п. 18 ч. 1 ст. 92, а також ряд інших), Закон України «Про державний кордон України» 1991 р., інші закони, включаючи кодифіковані акти, які є джерелами і ряду інших галузей права (адміністративного, муніципального, кримінального, цивільного, трудового, екологічного, фінансового, митного, транспортного, міграційного, кримінального права, процесуальних галузей права та ін.). Окрему групу джерел конституційно-правового регулювання державних кордонів України становлять підзаконні акти у цій сфері (Укази Президента України, рішення Ради національної безпеки і оборони України, постанови

Кабінету Міністрів України, накази Державної прикордонної служби України, накази МВС України, інші акти, включаючи спільні накази, інструкції). Отже, питання державного кордону України є об'єктом конституційно-правового регулювання найбільшою мірою, що не заперечує адміністративно-правового чи іншого регулювання за допомогою відповідних галузевих правових норм.

Безумовно, розвиток державного кордону і прикордонного відомства України зумовлений становленням і розвитком системи конституційно-правового регулювання інституту державних кордонів. Доцільно запропонувати таку його періодизацію: 1) перехід від пострадянського етапу до незалежності України 1991 р., включаючи прийняття Законів України «Про державний кордон України», «Про правонаступництво України»; 2) розбудова системи конституційно-правового регулювання державних кордонів (включаючи ратифікацію міжнародних угод про державні кордони України та прийняття підзаконних актів) та реформування прикордонного відомства (1992–2003); 3) поступове удосконалення законодавства про державний кордон (2003–2014); 4) євроінтеграційний напрям розвитку законодавства про державний кордон, посилення військового компоненту в конституційно-правових актах України з питань державних кордонів в умовах відбиття агресії та інших загроз територіальній цілісності і непорушності державних кордонів (з 2014 р. і до тепер).

9. Захист державного кордону України – невід'ємна частина загальнодержавної системи забезпечення національної безпеки і полягає у скоординованій діяльності військових формувань та правоохоронних органів держави. У свою чергу, охорона державного кордону України є складовою загальнодержавної системи захисту державного кордону і полягає у здійсненні Державною прикордонною службою України на суші, морі, річках, озерах та інших водоймах, а також Збройними Силами України у повітряному і підводному просторі відповідно до наданих їм повноважень заходів з метою забезпечення недоторканності державного кордону України. Охорона більш змістовніша, відрізняється уповноваженими суб'єктами, компетенційними характеристиками тощо.

На основі аналізу зарубіжного досвіду дисертантом запропоновано виокремити такі моделі захисту правового режиму державного кордону: централізовані, децентралізовані та інтегровані моделі; цивільні та воєнізовані (мілітаризовані) моделі; моделі прикордонної авіації, морської охорони і захисту, «інтелектуальні моделі» охорони і захисту режиму державного кордону; конституційні та законодавчі моделі, моделі загального чи спеціального, відомчого та міжвідомчого характеру тощо.

При цьому характеристика конституційно-правового регулювання інституту державних кордонів, його захисту та охорони, прикордонної безпеки змушує дослідити механізм його реалізації. Це дозволяє виявити як відповідні здобутки, так і проблеми, зокрема загрози і виклики національній безпеці, територіальній цілісності держави. Сподіваємось, це спиятиме активізації остаточного процесу делімітації та демаркації існуючих державних кордонів України, відбиттю збройної агресії, територіальних претензій тощо.

10. Віддаючи належне значущості Закону України «Про державний кордон України», його ролі в утвердженні незалежності України, який став базовим щодо прикордонної політики держави, слід відзначити недосконалість ряду його положень і потребу удосконалення системи конституційно-правового регулювання та захисту державного кордону України. Це стосується визначення самого кордону; елементів режиму державного кордону; потребують уточнення механізми захисту та охорони державного кордону, прикордонного режиму, прикордонної безпеки а також прикордонного співробітництва; іноді дублюються завдання і функції органів з охорони державного кордону, частково неузгоджені норм законодавчих актів різного рівня у цій сфері.

Враховуючи сучасний стан міжнародно-договірних відносин, можна запропонувати до проекту нового закону «Про державний кордон України» таке розгорнуте визначення: державний кордон України є узгоджена заінтересованими сторонами і закріплена у договорах між ними непорушна лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, що визначає в сукупності із розташованими у прикордонній смузі прикордонними об'єктивно-знаковими спорудами з

державною геральдичною атрибутикою просторову межу дії державного суверенітету на суші, водному, підземному, підводному і повітряному просторах. Потребує внесення змін і доповнень Закон України «Про Державну прикордонну службу України» 2003 р. в частині розширення обов'язків відповідних посадових осіб за своєчасність і належність забезпечення прикордонної безпеки та посилення відповідальності у цій сфері. Необхідним є прийняття нової Концепції розвитку Державної прикордонної служби України, оскільки діюча Концепція розвитку Державної прикордонної служби України на період до 2015 року, схвалена 2006 р.

Тому серед пріоритетів законотворчої діяльності в Україні визначимо невідкладні проекти нормативно-правових актів щодо забезпечення прикордонної безпеки, попередження і ліквідації загроз державному суверенітету, конституційному ладу, територіальній цілісності й непорушності державних кордонів України, гармонізація національного законодавства із законодавством ЄС, зокрема, щодо лібералізації візової політики, прикордонної і транскордонної співпраці, реформування правоохоронних органів. Оптимальним інструментом упорядкування конституційно-правового регулювання та захисту державного кордону України, його режиму і прикордонної безпеки виокремлення галузі прикордонного законодавства в системі національного законодавства України.

11. Можна припустити, що відсутність протягом тривалого часу (1998-2014 рр.) ґрунтовних наукових досліджень з питань забезпечення захисту державних кордонів і непорушності державних кордонів призвели до посягань на територіальну цілісність України. Цьому також сприяла іноді пасивна позиція спеціально уповноважених вищих органів влади і відповідальних посадових осіб, їх некваліфікованість та несвоєчасність прийнятих ними рішень у цій сфері.

Неможливо повноцінно забезпечити захист й охорону державного кордону і території України, встановлені правовими актами відповідні режими виключно власними внутрішніми силами однієї держави в особі уповноважених органів і посадових осіб. Вважаємо, що кордон є тим інститутом, що хоч і розмежовує території різних держав, інші простори земної кулі, та водночас об'єднує зусилля суміжних держав, міжнародних організацій та інших суб'єктів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адміністративне право України. Академіний курс: Том 1. Загальна частина / За ред. В. Б. Авер'янова. – К.: Юридична думка, 2004. – 584 с.
2. Адміністративне право України: навч. посібник/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/1584072045125/pravo/administrativne_pravo
3. Ажнюк Б. Український національний кордон у «Європі без кордонів»/ Б. Ажнюк // Освіта і управління. – 2009. – № 3/4. – С. 57-61.
4. Актуальні проблеми конституційного права України: навч. посібник / за заг. ред. проф. Олійника А. Ю. – К., 2012. – 552 с.
5. Актуальні проблеми теорії держави та права: навч. посіб./ Є.В. Білозьоров, Є.О. Гіда, А.М. Завальний, А.О. Осауленко, Т.О. Пікуля; за заг. ред. Є.О. Гіди. – К.: КНУВС, 2010. – 228 с.
6. Актуальні проблеми теорії держави та права. Частина 1. Актуальні проблеми теорії держави: Навчальний посібник / С.М. Тимченко, С.К. Бостан, С.М. Легуша, Н.М. Пархоменко, Т.О. Пікуля, Н.В. Пронюк. – К., 2008. – 288 с.
7. Алексеев С.С. Теория права. – М., 1995. – С. 240–253.
8. Ананьїн О.В. Прикордонна безпека України в сучасних умовах/ О. В. Ананьїн/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Gileya/2011_SV/Gileyasp/P4_doc.pdf
9. Антикорупційна програма Державної прикордонної служби України на 2016 рік: Затверджено наказом Адміністрації Державної прикордонної служби України від 29.02.2016 № 98АГ / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dpsu.gov.ua/ua/antikorupciyna-programa-derzhavnoi-prikordonnoi-sluzhbi-ukraini-na-2016-rik>
10. Бабурин С. Н. Территория государства: правовые и геополитические проблемы / С. Н. Бабурин. – М., 1997.
11. Білас А. І. Правоохоронна діяльність країн ЄС: порівняльно-правове дослідження: дисертація на здоб. наук. ступеня канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень/ А.І. Білас; Націон. універ. «Львівська політехніка». – Львів, 2016. – 20 с.

12.Бахрах Д. Н. Административное право России. Учебник для вузов. – М.: НОРМА, 2002/ [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://lawbook.online/page/adminru/ist/ist-9--idz-ax250--nf-105.html>

13.Безсмертний Р. Основні засади адміністративно-територіальної реформ в Україні/ Р. Безсмертний / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/control/>

14.Бєлєвцева В. В. Правові аспекти прикордонного співробітництва на регіональному рівні : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук за спеціал. 12.00.11 – міжнародне право/ В. В. Бєлєвцева; Інститут законодавства Верховної Ради України. – К., 2008. – 21 с.

15.Бисага Ю.М., Гомонай В.В., Чичерський В.І. Конституційно-процесуальне право: Навчальний посібник. – Ужгород: Басараб М.М., 2006. – 256с.

16.Бобровник С.В. Компроміс і конфлікт у праві: антрополого-комунікативний підхід до аналізу: Монографія. – К. : Вид-во «Юридична думка», 2011. – 384 с.

17.Боднар А.Л., Дьогтяр А.М., Трюхан М.О. Демаркація та делімітації кордонів: проблеми, пошуки, рішення// Український географічний журнал. – 2008. – № 3.

18.Боечков В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К.: Основи, 1994. – 168 с.

19.Большой юридический словарь/ под ред. А.Я. Сухарева, В.Д. Зорькина, В.Е. Крутских. – М.: ИНФРА. – М., 1997.

20.Будзінський Т. Європейські стандарти і міжнародне співробітництво в питаннях реформування системи охорони державного кордону України / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/ji-junior/loginov/budzinsk1.htm>

21.Буткевич В. Г., Мицик В. В., Задорожній О. В. Міжнародне право. Основи теорії: підручник / За ред. В. Г. Буткевича. – К.: Либідь, 2002. – 608 с.

22.Василевич Г.А. Конституционное право зарубежных стран: учеб./ Г.А. Василевич, Н.М. Кондратович, Л.А. Приходько; под ред. Г.А. Василевича. –

Минск : Книж. Дом, 2006. – 480 с.

23. Великий енциклопедичний юридичний словник/ за ред. Ю.С. Шемшученка. – [2-ге вид., перероб. і допов.]. – К.: Юрид. думка, 2012. – 1020 с.

24. Водний кодекс України від 6 червня 1995 р. № 213/95-ВР / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/213/95-вр>

25. Воєнна доктрина України, затверджена постановою Верховної Ради України від 19 жовтня 1993 р. // Голос України. – 1993. – 23 жовтня.

26. Волова Л. И. Принцип территориальной целостности и неприкосновенности в современном международном праве/ Л.И. Волова. – Ростов н/Д., 1981. – 192 с.

27. Гакман С. Проблеми українсько-румунського прикордоння/ С. Гакман/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/>

28. Гарасим І. Основні підходи до визначення поняття "кордон" / І. Гарасим // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. Міжнар. відносини. – 2008. – Вип. 23. – С. 11–15.

29. Георгіца А. З. Конституційне право зарубіжних країн: навчальний посібник. – Чернівці: «Рута», 2000. – 424 с.

30. Гердеген М. Міжнародне право України / М. Гердеген: переклад з німец. – К.: «К.І.С.», 2011. – 516 с.

31. Государственная граница / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0>

32. Государственное устройство зарубежных стран граница / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mirznanii.com/a/26301/gosudarstvennoe-ustroystvo-zarubezhnykh-stran>

33. Граница // Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона : в 86 томах (82 т. и 4 доп.). – СПб., 1890–1907.

34. Граница: понятие и термины // Отечественные записки. – 2002. – №6 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://magazines.russ.ru/oz/2002/6/>

35. Деканозов Р. В. Юридическая природа космического пространства, небесных тел и их ресурсов/ Р. В. Деканозов// Космос и право [Э. Г. Василевская,

Е. П. Каменецкая, В. И. Менжинский; отв. ред. Ю. М. Колосов]. – М., 1980. – С. 46-62.

36. Действующее международное право. В трех томах / Сост. Ю. М. Колосов и Э. С. Кривчикова. – Т. 1. – М., 1994. – С. 195.

37. Декларація принципів міжнародного права, які стосуються дружніх відносин та співробітництва держав відповідно до Статуту ООН 1970 р. – Нью-Йорк, ООН. – 1970.

38. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – № 31. – Ст. 429.

39. Державна прикордонна служба України: історія та сучасність. – К.: Фенікс, 2007. – 260с.

40. Державна територія і державний кордон: навч. посіб. / Д. А. Купрієнко, Ю. А. Дем'янчук, О. В. Діденко. – Хмельн.: Видав. НАДПСУ, 2014. – 256 с.

41. Державне управління регіональним розвитком України: монографія / за заг. ред. В. Є. Воротіна, Я. А. Жаліла. – К.: НІСД, 2010. – 288 с.

42. Дністрянський М. С. Політична географія та геополітика України: навч. посібник/ М. С. Дністрянський. – Тернопіль: Навч. книга – Богдан, 2010. – 344 с.

43. Довгаль П., Свининых О. Опыт зарубежных стран по защите национальных интересов в морских пространствах /П.Довгаль, О. Свининых// Зарубежное военное обозрение – 2009. – №2. – С. 62 – 66.

44. Договор между Россией и Украиной о сотрудничестве в использовании Азовского моря и Керченского пролива от 24 декабря 2003 г.// Сборник службы МИД РФ. – М., 2003.

45. Договір між Україною і Республікою Білорусь про державний кордон від 12 травня 1997р./ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/>

46. Договір між Україною і Республікою Молдова про державний кордон від 18 серпня 1999 р./ [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/498_046.

47.Договір між Україною і Республікою Польща про правовий режим українсько-польського державного кордону від 12 січня 1993 р./[Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/616_208. 4

48.Договір між Україною і Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон від 28 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – №32. – С. 386.

49.Договір між Україною та Румунією про режим українсько-румунського державного кордону, співробітництво та взаємну допомогу з прикордонних питань від 17 червня 2003 р./ [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>

50.Договір між Україною і Словацькою Республікою про спільний державний кордон від 14 жовтня 1993р./ [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>

51.Договір між Україною і Словацькою Республікою про режим українсько-словацького державного кордону, співробітництво та взаємодопомогу з прикордонних питань від 14 жовтня 1993 р./ [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>

52.Договір між Україною та Угорською Республікою про режим українсько-угорського державного кордону, співробітництво та взаємодопомогу з прикордонних питань від 19 травня 1995р./ [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>

53.Договір про співробітництво й охорону кордонів держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав із державами, що не входять у Співдружність від 26 травня 1995 р.// Международное право в документах: Учеб. пос. / Сост.: Н.Т.Блатова, Г.М.Мелков. – 2-ое изд., перераб. и доп. – М.: Инфра-М., 1997.

54.Долматов І. В. Державні кордони в контексті лімології / І.В. Долматов // Актуальні проблеми держави і права. – 2008. – Вип.42. – С. 263-269.

55.Деякі питання підвищення рівня національної безпеки України: Постанова Кабінету Міністрів України № 38 від 30 січня 2015 р./ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/38-2015-п>

56.Дудко О.В. Про прикордонний режим/ О.В.Дудко/ [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.gorod.cn.ua/news/gorod-i-region/55743-pro-prikordonnii-rezhim.html>

57.Дюно, Ж.-Ф., Ариньон, Ж.-П. Понятие «граница» у Прокопия Кесарийского и Константина Багрянородного. Византийский временник. Т. 43 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hist.msu.ru/Byzantine/BV%2043%20%281982%29/%20BV%2043%20%281982%29%2064.pdf>

58.Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_004

59.Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями 1980 р. // Офіц. вісн. України. – 2006. – № 9. – Ст. 585.

60.Загальна декларація прав людини 1948 року // Голос України. – 2008. – 10.12. – № 23.

61.Загальна теорія держави і права : підруч. / [М. В. Цвік та ін.]; за ред. М.В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х.: Право, 2010. – 584 с.

62.Задорожній О.В. Міжнародне право у відносинах України та Російської Федерації: дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук за спеціальністю 12.00.11 – міжнародне право/ О.В. Задорожній; Київ. націон. унів. імені Тараса Шевченка. – К., 2015. – 594 с.

63.Заклучний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі від 1 серпня 1975 р. // Офіційний вісник України. – 2005. – №4. – Ст. 266.

64.Заяць І. Міжнародно-правове регулювання державного кордону України та статусу деяких її територіальних одиниць// Вісник Львів ун-ту. Серія юрид. – 2011. – Вип. 52. – С. 134-144.

65.Зимомря М., Дрозд Р. Депортаційні акції у контексті польсько-українських взаємодій // Депортації українців та поляків: кінець 1939 - початок 50-х років: (До 50-річчя операції “Вісла”) / Упор. Ю. Сливка. – Львів: Інст. українозн. ім. І. Крип’якевича НАН України, 1998. – С. 88-91.

66.Зозуля І.В. Щодо відповідності концепцій реформування правоохоронної системи держави принципам національної безпеки України/І.В. Зозуля// Форум права. – 2008. – № 2. – С.131–151.

67.Іваниця В.О., Мединець В.І., Шуйський Ю.Д. та ін. Результати досліджень екосистеми острова Зміїний// Екологічні проблеми Чорного моря. – 2004. – Вип.6. – С. 188–195.

68.Ільченко О. В. Державний кордон як об'єкт адміністративно-правової діяльності правоохоронних органів/ О. В. Ільченко // Наук. вісник Націон. універ. біоресурсів і природокористування. Серія: Право/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nbu.gov.ua/old_jrn/soc_gum/nvnu_pravo/2012_173_1/12iov.pdf

69.Інформація «Про імплементацію у 2013 році Порядку денного асоціації Україна – ЄС»/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mfa.gov.ua/mediafiles/files/eu_integration/agreement_implementation_2013.doc

70.Інформація про виконання плану заходів щодо реалізації Концепції інтегрованого управління кордонами / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dpsu.gov.ua/ua/slovnik-terminiv/>

71.Історія Офіційний сайт Державної прикордонної служби України/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dpsu.gov.ua/ua/slovnik-terminiv/>

72.Кабачинський М. І. Історія кордонів та прикордонних військ України : монографія / М. І. Кабачинський. – Хмельницький, 2000. – 216 с.

73.Камінська Н. В. Теорія держави та права: навч. посібник / О. В. Горун, Н. В. Камінська, О. В. Фатхутдінова. – К. : КНТ, 2011. – 216 с.

74.Камінська Н.В. Аналіз концептуальних підходів щодо визначення поняття державних кордонів в сучасній юридичній науці/ Н.В. Камінська//Вісник Київ. націон. унів. ім. Тараса Шевченка. Юридичні науки. – 2014. – №1(99). – С. 32-34.

75.Камінська Н.В. Європейська система місцевого і регіонального самоврядування та Україна: монографія / Н. В. Камінська. – Київ, 2014. – 414 с.

76.Камінська Н.В., Клочков Б.І. Проблеми концептуального визначення поняття державних кордонів в сучасній юридичній науці/ Н.В.Камінська, Б. І. Клочков // Юридич. часопис Нац. акад. внутр. справ. – 2015. – №2. – С. 16-25.

77.Камінська Н.В., Ключков Б.І. Теоретичні аспекти походження та розмежування понять кордон і фронтір/ Н.В. Камінська, Б.І. Ключков// Наукові записки Інст. законод. Верховної Ради України. – 2015. – № 6. – С. 16-22.

78.Каплан А. Б. Французская школа «Анналов» об истории культуры / А. Б. Каплан // Идеи в культурологии XX века. – М.: Инион, 2000. – С. 51-73.

79.Кириленко В. А. Теоретичні основи інформаційно–аналітичного забезпечення процесів охорони державного кордону (у контексті завдань національної безпеки України у прикордонній сфері): монографія/ В. А. Кириленко, В. П. Городнов, М. М. Литвин, Д. В. Іщенко. – Хм.: Вид. НАДПСУ, 2009. – 472с.

80.Клименко Б. М., Порк А. А. Территория и граница СССР. – М., Междунар. отношения, 1985. – 302 с.

81.Клименко Б. М., Ушаков Н. А. Нерушимость границ – условие международного мира. – М, 2006.

82.Керимов Д. А. Общая теория государства и права: Предмет. Структура. Функции / Д.А. Керимов. – М.: Юрид. лит-ра, 1977. – 133 с.

83.Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. № 8073-Х/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/80731-10>

84.Колодій А. М. Теоретичні проблеми розвитку конституційного права України /А. М. Колодій // Право України. – 2014. – №7. – С.130-136.

85.Коломоєць Т. О. Адміністративне право України. Академічний курс: підручник / Т. О. Коломоєць. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 576 с.

86.Конвенція ООН з морського права 1982 р./ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws>.

87.Конопльов В. В. Категорія «адміністративно-правовий режим» в юридичній науці та законодавстві України [Електронний ресурс] / В.В. Конопльов // Форум права. – 2010. – № 1. – С. 170–174. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-.1/10kvvtzu.pdf>.

88.Конституции государств Азии / Под ред. Т.Я. Хабриевой. Т.3. Дальний

Восток. – М.: Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации; Норма, 2010. – С. 1023.

89. Конституции государств Америки / Под ред. Т.Я. Хабриевой. Т.3. Южная Америка. М.: Институт законод. и сравнит. правоведения при Правительстве Российской Федерации, 2006. – С. 21.

90. Конституции государств Европейского Союза / Под общ. ред. Л.А. Окунькова. – М.: Изда. группа НОРМА–ИНФРА-М, 1999. – 816 с.

91. Конституции государств Европы: сб. в 3 т. / под общ. ред. Л.А. Окунькова. – М.: НОРМА, 2001. – Т. 2. – 840 с.

92. Конституционное право Европейского союза / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://moodle.ehu.lt/course/info.php?id=1136>

93. Конституционное право зарубежных стран: учеб. / [М.В. Баглай, Г. В. Бобылев, Ю.Е. Карлов и др.; общ. ред. М.В. Баглай и др.]. – М.: Норма, 2006. – 1056 с.

94. Конституционное (государственное) право зарубежных стран; учеб. : в 4 т. [Кашкин С. Ю., Маклаков В. В., Осавелюк А. М. и др.] ; под ред. Б. А. Страшуна. – М.: БЕК, 1995 – 2001. – Т. 1–2 : Общая часть. – 1995. – 778 с.

95. Конституційне право зарубіжних країн. Альбом схем : навч. посібник: / О.О.Грін. – Ужгород: Видавництво ФОП Бреза А.Е., 2015. – 183 с.

96. Конституції нових держав Європи та Азії / Упоряд. С. Головатий. – К.: УПФ. Вид-во «Право», 1996. – 544 с.

97. Конституційне (державне) право зарубіжних країн: навч. посіб. / [В. М. Бесчастний, О.В. Філонов, В.М. Субботін та ін.]; ред. В. М. Бесчастний. – К.: Знання, 2007. – 467 с.

98. Конституційне право зарубіжних країн: навч. посібник / За заг. ред. В.О. Ріяки. – К., 2002.

99. Конституційне право України. Академічний курс : [підруч.] : у 2 т. / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. – К.: Юрид. думка, 2008. – Т. 2. – 800 с.

100. Конституційне право України: Підруч. / За ред. В.Ф. Погорілка. – К., 2006. – 735 с.

101. Конституційні акти Європейського Союзу / Центр європейського та порівняльного права / Т. Качка, Г. Зворітня. — К., 2004. — 366 с.
102. Конституційні акти України 1917-1920. Невідомі конституції України. — К., 1992.
103. Конституції зарубіжних країн: [авт.-упоряд.: В.О. Серьогін, Ю.М. Коломієць, О.В. Марцеляк та ін.] / за заг. ред. В.О. Серьогіна. — Х. : Вид-во «ФІНН», 2009. — 664 с.
104. Конституція України в актах Конституційного Суду України (аналітичний огляд та коментар) / А. Стрижак. — К.: Ін Юре, 2010. — 629 с.
105. Конституція України від 28 червня 1996 року / [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/>
106. Конституція України. Науково-практичний коментар. — Харків: Право, 2011. — <http://coollib.com/b/340418>
107. Конституція України: Науково-практичний коментар/ Ред. кол. В.Я.Таций, Ю.П.Битяк, Ю.М. Грошевой та ін. — Х.: Вид-во «Право»; К., 2003. — 808 с.
108. Концепция в области безопасности границ и пограничного режима. мс.doc/Corr.1 от 6 декабря 2005 г. / [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.osce.org/uk>.
109. Концепція розвитку інтеграції прикордонних регіонів, затверджена першим заступником голови Чернігівської облдержадміністрації 25 квітня 2000 р. / [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.chernihiv-oblast.gov.ua/>
110. Коссе Д.Д. Правовий режим та механізм правового регулювання: ознаки та співвідношення/ Д.Д. Коссе/ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://radnuk.info/statti/249-tioriua-gov/3468-2010-01-20-23-17-44.html>.
111. Котляревский С. А. Правовое государство и внешняя политика. — М., 1993. — С. 202.
112. Кравченко В.В. Конституційне право України: навч. посіб./ В.В. Кравченко. [6-е вид., випр. та допов.]. — К. : Атіка, 2008. — 592 с.

113. Країнознавство: підручник/ В.П.Крижанівський, М.С.Дорошко, В.І. Головченко та ін.; [за ред. М.С.Дорошка]. – 2-ге вид., перероб. і доповн. — К.: Знання, 2012. — 439 с. + 16 с. (карти).

114. Красинский В.В. Конституционно-правовое регулирование защиты государственного суверенитета в зарубежных странах/ В.В. Красинский // Современное право. – 2016. – № 3. – С. 122-129.

115. Краткое изложение решений, консультативных заключений и постановлений Международного Суда (1948-1991). – Нью-Йорк: ООН, 1993. – С. 100-188.

116. Кримінальний кодекс України № 2341-III від 5 квітня 2001 р./ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/page4>

117. Кушнір І.П. Прикордонне співробітництво – складова безпеки державного кордону/ І.П. Кушнір// Наук. вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. Юриспруденція. – 2013. – № 6-1. Том 1. – С.163–165.

118. Кулик М. Шляхи оптимізації міжнародно-правового регулювання делімітації морських просторів: автореф. дис. на здоб. наук. ступеню канд. юрид. наук: спеціальність 12.00.11 / М.Кулик; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2007.

119. Лаптева М.П. Рубеж как фактор исторического познания/ Лаптева М.П. // Американские исследования в Сибири: Матер. Всеросс. научной конференции «Американский и сибирский фронт». – Вып. 5. – Томск, 2001. – С. 11-13.

120. Лесаж М. Европейский опыт межрегионального и приграничного сотрудничества/ М. Лесаж/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mid.ru/bdomp/sbor.nsf/fe>

121. Леп'явко С. Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.)/ С. Леп'явко; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, Запоріж. наук. т-во ім. Я.Новицького. – Запоріжжя: РА "Тандем-У", 2001. – 64 с.

122. Літвінов В. В. Далекосхідний кордон та українці / В.В. Літвінов // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Історія та археол. – 2001. – Вип. 6. – С. 103-108.

123. Лосевский В.В. Юридические коллизии в правовом регулировании охраны Государственной границы Российской Федерации (теоретико-правовой анализ) : дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : специальность 20.02.03 – военное право, военные проблемы международного права/ В.В. Лосевский. – Москва, 2003 – 229 с.

124. Лоцихін О. М. Територія сучасної держави: поняття та функції (частина перша) / О. М. Лоцихін // Публічне право. – 2016. – № 2. – С. 254-261.

125. Мандрик І.П. Сучасний стан та перспективи розбудови транспортної інфраструктури на державних кордонах України з країнами Європейського Союзу / І.П. Мандрик, М.В. Сидорук // Проблеми розвитку прикордонних територій та їх участі в інтеграційних процесах: матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф., Луцьк, 2010 р. / за ред. В.Й. Лажніка, С.В. Федонюка. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2010. – С. 271–274.

126. Мандрик І.П., Новак І.І. Малий прикордонний рух як інструмент лібералізації візової політики та інтенсифікації торгівлі між Україною та Польщею/ І.П. Мандрик, І.І. Новак // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2012. – № 9 (234). – С.120-127.

127. Маркс К., Энгельс Ф. Избранные сочинения. Т. 17, Т. 13 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lib.rus.ec/s/15190>

128. Масляк П. О. Країнознавство/ П. О. Масляк / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://tourlib.net/books_ukr/maslyak33.htm

129. Масляк П. О. Країнознавство: підручник/ П. О. Масляк. – 2-ге вид., виправл.. – К.: Знання, 2008. – 292 с.

130. Мінка Т. П. Онтологічна характеристика правового режиму/ Т.П. Мінка // Право і суспільство. – 2012. – №3. – С.123 – 127.

131. Международное право. Особенная часть: учеб. Для вузов/ Отв. ред. проф. Р.М. Валеев и проф. Г.И. Курдюков. – М.: Статут, 2010. – 624 с.

132. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 5 грудня 1994 р. // Офіційний вісник України. – 2007. – № 13. – Ст. 123.

133. Мирний Договір з Румунією (м Париж, 10 лютого 1947 р.) // Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР с иностранными государствами. Вып. XIII. – М., 1956. – С. 203–234.

134. Мирний Договір з Угорщиною (м Париж, 10 лютого 1947 р.) // Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР с иностранными государствами. Вып. XIII. – М., 1956. – С. 54-88.

135. Михалева Н.А. Конституционное право зарубежных стран СНГ/ Н.А.Михалева/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.adhdportal.com/book_3304.html

136. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/>

137. Міжнародне право: конспект лекцій / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://readbookz.com/book/166/5052.html>

138. Міжнародне право: підручник / М.О. Баймуратов. – Суми; Од., 2006. – 424 с.

139. Міжнародне право : підручник / В. А. Ліпкан, В. Ф. Антипенко, С. О. Акулов та ін. / заг. ред.. В. А. Ліпкана. – К.: КНТ, 2009. – 752 с.

140. Мітряєва С. Експертно-аналітичний матеріал «Місцевий прикордонний рух (Local Border Traffic): щодо модифікації Угоди між Україною та Словаччиною» [Електронний ресурс] / С. Мітряєва. – Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/pr_ruh-6dc38.pdf.

141. Моро-Дефарж Ф. Введение в геополитику. – М., 1996. – С. 20.

142. Мостиський А.Б. Міжнародно-правова основа державних кордонів України: дисерт. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.10 – міжнародне право / А.Б. Мостиський; Київський ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 1993. – 189с.

143. Мякота О. В. Міжнародно-правовий статус державних кордонів України: автореф. дисерт. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.11 – міжнародне право/ О. В. Мякота; Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2016. – 20 с.

144. Мякота О. В. Имплементация Украиной международно-правовых норм о делимитации морских территориальных пространств/ О. В. Мякота// Закон и жизнь : междунар. прав. журн. – Кишинев: Дом печати, 2015. – № 8. – С. 64–68.

145. Назаренко В. О. Безпека європейських кордонів: український вимір / В. О. Назаренко // Науковий вісник Державної прикордонної служби. Науково-практ. альманах. – Хмельн., 2008. – № 1. – С. 3 – 8.

146. Назаренко В. Кордон – це живий організм, зі своїми проблемами та особливостями/ В. Назаренко/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=249607449&cat_id=2442772
12

147. Нартов Н.А. Геополитика: Учебник для вузов. – М.: ЮНИТИ, 2000.

148. Нгуен Куок Динь, Патрик Дайе, Аллен Пелле. Международное публичное право. В 2-х т. Т. 1. Кн. 1: Формирование международного права. Кн. 2: Мировое сообщество / Пер. с фр. – К.: Сфера, 2000. – 440 с.

149. Неліпа Д.В. Системний аналіз як метод дослідження соціально-політичних явищ та процесів: проблеми та перспективи/ Д.В. Неліпа / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/vknu/FP/2010_97/p_051_054.pdf

150. Нерсесянц В. С. Философия права. – М.: Норма, 2000. – 241 с.

151. Новий східний кордон ЄС у громадському вимірі (Деякі результати соціологічного дослідження в українсько-польському прикордонні) / І. Устич // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. – 2008. – Вип. 3. – С. 89–100.

152. О государственной границе Азербайджанской Республики: Закон Азербайджанской Республики от 9 декабря 1991 г. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.oecd.org/countries/ukraine/37296642.pdf>

153. О Государственной границе Республики Беларусь : Закон Республики Беларусь от 21 июля 2008 г. № 419-З/ [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.newsby.org/news/2008/07/21/text11760.htm>

154. О Государственной границе Республики Казахстан : Закон Республики Казахстан от 13 января 1993 г./ [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ru.government.kz>

155. О Государственной границе Российской Федерации: Закон Российской Федерации № 4730-І от 1 апреля 1993 г. (с изменениями и дополнениями)/ [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.base.garant.ru>

156. О государственной границе СССР: Закон СССР. Политико-правовой комментарий / Н.М. Атасяни др. – М.: Воениздат, 1986. – 151 с.

157. Общая теория государства и права / [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://tranceflex.ru/yourisprudenciya/baburin>

158. Організація з безпеки і співробітництва в Європі / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/> <http://oscepcu.org/programs/>

159. Оовел А. Опыт создания системы безопасности на границе: Интегрированное управление границей: достижения и перспективы: матер. междун конфер. (Киев, 14 –15 апреля 2010 г.) . – К: EUBAM, 2010. С. 14 –16.

160. Паніш Н., Федунь О. Динаміка міжнародно-політичних функцій Українсько-польського державного кордону/ Н. Паніш, О.Федунь // Вісник Львів. унів. Серія міжнародні відносини. – 2015. – Вип. 37. Част. 3. – С.90-99.

161. Петренко З. Прикордонні регіони як нова форма міжнародної інтеграції // Економіка України – 1999. – № 12 (457). – С. 66-72.

162. Петренко П. Правові основи режиму охорони державного кордону України/ П. Петренко/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=3729> Юстиніан 2010 №10

163. Петрова Ю. М. Стан та перспективи співпраці з європейською агенцією управління оперативним співробітництвом на зовнішніх кордонах держав-членів Європейського Союзу Frontex/ Ю.М. Петрова // Науковий вісник Державної прикордонної служби. – Хм., 2011. – № 1. – С. 28 – 34.

164. Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Конституційне право України. Академічний курс: підруч. у 2 т./ за ред. В. Ф. Погорілка. – К., 2006. – Т. 1. – 544 с.
165. Повітряний кодекс України від 19 травня 2011 р. № 3393-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 48-49. – Ст.536.
166. Половніков В.В. Категорія «прикордонний режим» у законодавстві України/ В.В. Половніков // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – № 3(46). – 2011. – С.130-135.
167. Політична географія і геополітика/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://subject.com.ua/geographic/geopolitica/>
168. Положення про Державну інспекцію України з безпеки на морському та річковому транспорті: затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 20 квітня 2011 р. // Офіційний вісник Президента України. – 2011. – № 11. – Ст. 611.
169. Право Європейського Союзу : підруч. / за ред. В.І. Муравйова. – К.: Юрінком Інтер, 2011. – 704 с.
170. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту: Закон України від 8 липня 2011 р. № 3671-VI / [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
171. Про вжиття заходів для посилення рівня захисту державного кордону України: Постанова Верховної Ради України від 17 червня 2014 р. №1329-VII// Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1329-18>.
172. Про виключну (морську) економічну зону України: Закон від 16 травня 1995 р. № 162/95-ВР / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>
173. Про державний кордон України: Закон України від 4 листопада 1991 р. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/>
174. Про Державну прикордонну службу Україну: Закон України від 3 квітня 2003 р. // Урядовий кур'єр. – 2003. – № 27. – Ст.208.
175. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики України: Закон України від 1 липня 2010 р. №2411-VI // Відомості ВРУ. – 2010. – №40. – Ст.527.

176. Про затвердження Державної цільової правоохоронної програми «Облаштування та реконструкція державного кордону» на період до 2015 року: постанова Кабінету Міністрів України від 13 червня 2007 р. № 831// Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/831-2007-п>. 13

177. Про затвердження військово-адміністративного поділу території України: Указ Президента України від 05.02.2016 № 39/2016 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/39/2016>

178. Про затвердження Положення про пункти пропуску через державний кордон та пункти контролю: Постанова Кабінету Міністрів України від 18 серпня 2010 р. № 751 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

179. Про затвердження Порядку здійснення координації діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування з питань додержання режимів на державному кордоні: затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 18 січня 1999 року № 48, редакція від 26.07.2016 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/48-99-п>

180. Про затвердження Правил плавання і перебування в територіальному морі, внутрішніх водах, на рейдах та в портах України іноземних військових кораблів : Постанова Кабінету Міністрів України від 16 травня 1996 року № 529 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

181. Про затвердження Порядку продовження строку перебування та продовження або скорочення строку тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства на території України: затв. Постановою Кабінету Міністрів від 15 лютого 2012 р. № 150 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

182. Програма міжрегіонального та прикордонного співробітництва між Російською Федерацією та Україною на 2011-2016 роки: Міжнародний документ від 4 жовтня 2010 р./ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_382

183. Про затвердження Річної національної програми співробітництва Україна – НАТО на 2015 рік: Указ Президента України №238/2015; Про

затвердження Річної національної програми співробітництва Україна – НАТО на 2016 рік: Указ Президента України від 12 лютого 2016 р. № 45/2016 // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/238/2015>; zakon0.rada.gov.ua/laws/show/45/2016

184. Про заходи щодо активізації євроінтеграційного прикордонного співробітництва: Указ Президента України від 19 грудня 2007 р. № 1236 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.

185. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон від 15 квітня 2014 р. № 1207-VII// Відомості Верховної Ради. – 2014. – № 26. – Ст.892.

186. Про Концепцію розвитку Державної прикордонної служби України на період до 2015 року: Указ Президента України № 546/2006 від 19 червня 2006 р./ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/546/2006>

187. Про Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України: Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 4 березня 2016 року Введено в дію Указом Президента України від 14 березня 2016 року №92/2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/922016-19832>

188. Про імплементацію Порядку денного асоціації Україна – ЄС/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua>

189. Про Національну гвардію України: Закон України № 876-VII від 13 березня 2014 р./ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>

190. Про Національну поліцію: Закон України № 580-VIII від 2 липня 2015 р. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>

191. Про підписання Угоди (у формі обміну нотами) між Кабінетом Міністрів України та Урядом Російської Федерації про проведення демаркації сухопутної ділянки українсько-російського державного кордону: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 6 червня 2007 р. № 387-р / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/>

192. Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України: Закон від 21 січня 1994 р. № 3857-XII / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3857-12>

193. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 р. № 389-VIII// Відомості Верховної Ради. – 2015. – № 28. – Ст.250.

194. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства : Закон України від 22 вересня 2011 р. № 3773-VI // Офіційний вісник України. – 2011. – № 83. – Ст. 3014.

195. Про правонаступництво України : Закон України від 12 вересня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – Ст. 617.

196. Про прикордонний контроль: Закон України від 05 листопада 2009 р./ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1710-17>

197. Про прикордонний режим : Постанова Кабінету Міністрів України від 27 липня 1998 р. №1147 (редакція від 17 лютого 2016 р.)/ Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1147-98-п>

198. Про створення вільної економічної зони «Крим» та про особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території України: Закон України від 12 серпня 2014 р. № 1636-VII// Відомості Верховної Ради. – 2014. – № 43. – Ст.2030.

199. Про процеси зміни кордонів та/або структури органів місцевої й регіональної влад: Рекомендація № Рес (2004)12/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.coe.org/cplre/>

200. Про ратифікацію Договору між Україною і Республікою Молдова про державний кордон та Додаткового протоколу до Договору між Україною і Республікою Молдова про державний кордон щодо передачі у власність Україні ділянки автомобільної дороги Одеса – Рені в районі населеного пункту Паланка Республіки Молдова, а також земельної ділянки, по якій вона проходить, і режиму їх експлуатації : Закон України від 6 квітня 2000 р. № 1633-III / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/>

201. Про ратифікацію Договору між Україною і Словацькою Республікою про режим українсько-словацького державного кордону, співробітництва та взаємну допомогу з прикордонних питань : Закон України від 15 липня 1994 р. № 114/94-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – №33. – С. 304.

202. Про ратифікацію Договору між Україною та Угорською Республікою про режим українсько-угорського державного кордону, співробітництво та взаємодопомогу з прикордонних питань : Закон України від 22 листопада 1995 р. № 447/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 44. – Ст. 321.

203. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання : Закон України від 11 грудня 2003 р. № 1382 – IV // Відомості Верховної Ради України. 2004. – № 15. – Ст. 232.

204. Про сприяння транскордонному співробітництву – важливому чиннику демократичної стабільності в Європі: Рекомендація 117(2002) / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.coe.org/cplre/>

205. Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020»: Указ Президента України №5/2015/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/5/2015/para10#n10>.

206. Про схвалення Концепції інтегрованого управління кордонами: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 жовтня 2010 р. № 2031-р./ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/>

207. Про транскордонне співробітництво: Закон України від 24 червня 2004 р. № 1861-IV/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1861-15>

208. Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону: Закон України від 2. червня 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 40. – Ст. 338.

209. Проблеми реалізації Конституції України: теорія і практика / Відп. ред. В.Ф. Погорілко: монографія. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; А.С.К., 2003. – 652 с.

210. Програма прикордонного співробітництва Угорщина – Словаччина – Румунія – Україна / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.huskroua-cbc.net/ua/>

211. Пронюк Н.В. Сучасне міжнародне право : навч. посіб./ Н.В. Пронюк. – Вид. друге, доповнене і перероблене. – К.: КНТ, 2010. – 280 с.

212. Проблемы теории международного права/ за ред. Ушакова Н. А. – М., 2007. – С. 37.

213. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. Видання 5–те, зі змінами. – К.: Атіка, 2001. – 176 с.

214. Региональная стратегия для Юго-Восточной Европы: Решение No.344// PC Journal No.275. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://osce.org/>

215. Регіональне співробітництво із суміжними країнами/ Офіційний сайт Державної прикордонної служби України / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dpsu.gov.ua/ua/>

216. Регламент (ЕС) №810/2009 Европейского Парламента и Совета от 13 июля 2009 г., устанавливающий Кодекс Сообщества о визах (Визовый кодекс) / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://iconinvest.ru/zakonodatelstvo/16-zakonodatelstvo/97-pravovoj-rezhim-peresecheniya-lyudmi-vnutrennikh-i-vneshnikh-granits-gosudarstv-chlenov-evropejskogo-soyuza/#13>.

217. Регламент (ЕС) №562/2006 Европейского парламента и Совета от 15 марта 2006 г., устанавливающий Кодекс Сообщества о режиме пересечения людьми границ (Шенгенский кодекс о границах) / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://iconinvest.ru/zakonodatelstvo/16-zakonodatelstvo/97-pravovoj-rezhim-peresecheniya-lyudmi-vnutrennikh-i-vneshnikh-granits-gosudarstv-chlenov-evropejskogo-soyuza/#10>

218. Регламент (ЕС) № 1931/2006 Европейского Парламента и Совета от 20 декабря 2006 г. об установлении правил в отношении малого пограничного движения на внешних сухопутных границах государств-членов и об изменении положений Шенгенской конвенции / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://iconinvest.ru/zakonodatelstvo/16-zakonodatelstvo/97-pravovoj-rezhim->

peresecheniya-lyudmi-vnutrennikh-i-vneshnikh-granits-gosudarstv-chlenov-evropejskogo-soyuza/#11

219. Регламент (ЕС) № 1987/2006 Европейского Парламента и Совета от 20 декабря 2006 г. об учреждении, функционировании и использовании Шенгенской информационной системы второго поколения (СИС II) / [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://iconinvest.ru/zakonodatelstvo/16-zakonodatelstvo/97-pravovoj-rezhim-peresecheniya-lyudmi-vnutrennikh-i-vneshnikh-granits-gosudarstv-chlenov-evropejskogo-soyuza/#12>

220. Рибер А. Меняющиеся концепции и конструкции фронта: сравнительно-исторический подход/ А. Рибер// Новая имперская история постсоветского пространства: Сб. ст./ Под ред. И.В. Герасимова, С.В. Глебова, А.П. Каплуновского, М.В. Могильнер, А.М. Семенова. – Казань: «Центр исследований национализма и империи», 2004. – С. 199-222.

221. Рішення Міжнародного суду ООН від 3 лютого 2009 р./ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/2153/>

222. Розвиток Морської охорони у 2015 – 2016 роках/ Офіційний сайт Державної прикордонної служби України/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dpsu.gov.ua/ua/slovník-terminiv/>

223. Розвиток прикордонної авіації / Офіційний сайт Державної прикордонної служби України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dpsu.gov.ua>

224. Розширення Європейського Союзу: вплив на відносини України з центрально-європейськими сусідами. – К.: «К.І.С», 2004. – С.269.

225. Розширення Європейського Союзу – нові можливості та перспективи для України / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.niss.gov.ua.

226. Романович-Славатинский О.В. Система русского государственного права в его историко-догматическом развитии/ О.В. Романович-Славатинский // Антологія української юридичної думки/ за ред. Ю.С. Шемшученка. – К.: «Юрид. книга», 2004. – Т.4: Конституційне (державне) право. – С. 77–89.

227. Рябов С. Г. Політологічна теорія держави / С. Г. Рябов. – 2-ге вид. – К. : ТанDEM, 1996. – 240 с.

228. Свобода пересування через адміністративний кордон з Кримом/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osce.org/uk/ukraine-smm/172121?download=true>

229. Сергеев В. В. Конституционно-правовые основы безопасности государственной границы Российской Федерации: дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : специальность 12.00.02 – конституционное право/ В.В.Сергеев. – Москва, 2002. – 209 с.

230. Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України / В. Сергійчук. – 2-ге вид., доп. – К.: Укр. вид. спілка, 2000. – 432 с.

231. Серьогін В. О. Конституційне право України: навч. посіб. / В. О. Серьогін. – Х., 2010. – 368 с.

232. Сіцінський А. С. Незавершеність договірно-правового оформлення державного кордону України – загроза національній та європейській безпеці/ А. С. Сіцінський/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nationalsecurity.org.ua/2015/10/15/nezavershenist-dogovirno-pravovogo-oformlennya-derzhavnogo-kordonu/>

233. Сіцінський Н.А. Поняття та сутність державного управління у сфері договірно-правового оформлення державного кордону України // Наук. вісник Академії муніципального управління. – 2014. – Вип. 3. – С. 224– 234.

234. Скакун О.Ф. Принцип единства логического и исторического методов в сравнительном правоведении: открытая лекція/ О.Ф.Скакун. – К.; Симф., 2007. – 31 с.

235. Скакун О.Ф. Теория государства и права/ О.Ф.Скакун. – Харьков: Консум, 2000. – с.

236. Скрипнюк О. В. Конституційна реформа в Україні: етапи поступу та методологія сучасної модернізації Основного Закону/ О. В.Скрипнюк // Право України. – 2014. – №7 – С.25-33.

237. Скрипнюк О. В. Курс сучасного конституційного права України/ О. В. Скрипнюк: акад. вид. – Х., 2009. – 468 с

238. Скуратов Ю. И. Государственная граница России: формирование правовой основы/ Ю. И. Скуратов // Государство и право. – 1993. – № 10. – С. 17.

239. Словник термінів. Офіційний сайт Державної прикордонної служби України/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dpsu.gov.ua/ua/slovnik-terminiv/>

240. Соболев А. А. Особливості формування воєнно-політичної стратегії України в контексті трансформації європейської архітектури безпеки : аналіт. доп. / А.А. Соболев; за заг. ред. О.В. Литвиненка. – К. : НІСД, 2012. – 80 с.

241. Совгиря О. В., Шукліна Н. Г. Конституційне право України : навч. посіб. – К., 2007. – 632 с.

242. Соціально-економічна географія світу / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://geoswit.ucoz.ru/index/0-231>

243. Співробітництво з Європейським Союзом. Офіційний сайт Державної прикордонної служби / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dpsu.gov.ua/ua/>

244. Співробітництво з ОБСЄ. Офіційний сайт Державної прикордонної служби / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dpsu.gov.ua/ua/>

245. Співробітництво у сфері юстиції, свободи та безпеки/ Офіційний сайт Міністерства закордонних справ України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ukraine-eu.mfa.gov.ua/ua/ukraine-eu/justice/cooperation>

246. Спільна польсько-українська стратегія транскордонного співробітництва Люблінське воєводство, Підкарпатське воєводство, Волинська область, Львівська область 2005-2015 роки. Разом у майбутнє. – Люблін: Дім Європи, 2006. – 57 с.

247. Справочник по европейскому законодательству об убежище, границах и иммиграции. – К.: ВАИТЕ, 2014. – 325 с.

248. Статут єврорегіону «Нижній Дунай» / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bser.eu/dyn_doc/

249. Статут Єврорегіону «Чорне море» / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bser.eu/dyn_doc/

250. Статут Організації Об'єднаних Націй 1945 року / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/>

251. Стащук Ю. Проблеми функціонування українсько-молдовського державного кордону та їх вплив на інтеграційні процеси в регіоні/ Ю. Стащук // Наук. вісник Волин. націон. унів. імені Лесі Українки. – 2009. – № 3 – С. 78-83.

252. Стешенко В. М. Оренда території в міжнародному публічному праві : дис. на здоб. наук. ступеня канд. юрид. наук: спеціальність 12.00.11 – міжнародне право / В. М. Стешенко; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2001. – 196 с.

253. Стратегія національної безпеки України, затверджена рішенням Ради національної безпеки і оборони України: Указ Президента України від 26 травня 2015 р. №287/2015 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>.

254. Стратегія розвитку Державної прикордонної служби України: розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2015 р. № 1189-р./ [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws>.

255. Стратегія транскордонного розвитку «Карпати 2004-2011». – Ужгород, 2003. – 71 с.

256. Студенніков І. Транскордонне співробітництво та його місце в регіональному розвитку / І. Студенніков //Регіональна політика в країнах Європи: уроки для України / [ред. С. Максименка]. – К. : Логос, 2000. – С. 138 - 170.

257. Студенніков І. Феномен євро регіонів в контексті методології історико-регіональних досліджень /І. Студенніков // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – Вип. 22-23. – Київ, 2003. – С. 187-201.

258. Субботкин Д.С. Конституционно-правовое регулирование безопасности границ Российской Федерации : дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : специальность 20.02.03/ Д. С. Субботкин. – Москва, 2002. – 193 с.

259. Сюткін С.І. Політична географія та основи геополітики. Лекція/ С. І. Сюткін/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.studfiles.ru/preview/4168465/>

260. Сыма Цянь. Исторические записки. В 9 т. – М.: Наука, Восточная литература, 1972—2010. – Т. VIII. – М., 2002. – 512 с.

261. Талалаев А. Л. Право международных договоров. Действие и применение договоров/ А. Л.Талалаев. – М., 2006.

262. Тацій В. Актуальні питання конституційної реформи та державного розвитку на сучасному етапі /В.Тацій // Право України. – 2014. – №7. – С. 10–18.

263. Телешун С. О. Державний устрій України: проблеми політики теорії і практики /С. О.Телешун. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2000. – 318 с.

264. Теория государства и права: Учеб. для юрид. вузов. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова – М.: Изд. группа НОРМА–ИНФРА – М, 1998 – 570 с.

265. Теорія держави і права. Академічний курс: Підруч./ За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.

266. Тимченко Л.Д. Международное право. учеб. – Харьков «Консум», 1999. – С.55–90.

267. Травников А. Коса Тузла и стратегические интересы России/ А. Травников. – Ростов н/Д: Феникс, 2005. – С. 33.

268. Транскордонне співробітництво Україна – ЄС: стан, проблеми та перспективи / С. Мітряєва, А. Крижевський / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/Jul2009/34.htm>

269. Трохимчик С.В. Політична географія світу: навч. посіб./ С.В. Трохимчук, О. В. Федунь. – Л. : Простір, 2006. – 274 с.

270. Трюхан М. Про технічні аспекти розмежування морських просторів держав/ М. Трюхан // Сучасні досягнення науки та виробництва. – Л.: Вид. Нац. Ун-ту «Львівська політехніка», 2005. – С. 324 – 329.

271. Тупилко Т. Р. Адміністративно-правові режими в сфері охорони державного кордону в Україні / Т. Р. Тупилко/ [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=1410

272. Угода між Адміністрацією Державної прикордонної служби України та Міністерством громадської безпеки Китайської Народної Республіки про

співробітництво з прикордонних питань від 23 вересня 2011 р. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws>.

273. Угода між Урядом України і Урядом Республіки Молдова про приймання та передачу осіб через українсько-молдовський державний кордон від 11 березня 1997 р. Ратифікована Україною 11 вересня 1998 р. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws>.

274. Угода між Урядом України і Урядом Республіки Молдова про організацію спільного контролю в пунктах пропуску через українсько-молдовський державний кордон від 13 березня 1997р. Ратифікована Україною 11 вересня 1998р./ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws>.

275. Угода між Урядом України і Урядом Румунії про спрощений порядок перетинання спільного державного кордону громадянами, які проживають у прикордонних районах і повітах. Підтверджена постановою Кабінету Міністрів України № 904 від 2 серпня 1994 р. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws>.

276. Угода між Урядом України та Урядом Республіки Польща про передачу і прийом осіб через спільний державний кордон від 24 травня 1993 р. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws>.

277. Угода між Урядом України і Урядом Грузії про співробітництво з прикордонних питань від 31 серпня 1996р./ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws>.

278. Угода про асоціацію Україна-ЄС: дороговказ реформ: EU-Ukraine Association agreement guideline for reforms/упоряд. О.Сушко та ін. – К.: Інститут Євроатлантичного співробітництва, 2012. – 115с.

279. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/984_011/print1438038912365791

280. Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Польща про правила місцевого прикордонного руху [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon.nau.ua/doc/?code=616_138

281. Угода між Україною і Російською Федерацією про демаркацію українсько-російського державного кордону від 17 травня 2010 р./ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/643_365.

282. Угода між Україною та Європейським Співтовариством про спрощення оформлення віз/ [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_850

283. Угода про створення Прикордонного Співтовариства Єврорегіон "Дніпро" від 29 квітня 2003 року, м. Гомель / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.chernihiv-oblast.gov.ua/article>.

284. Україна та Росія у системі міжнародних відносин: стратегічна перспектива. – К.: НІПМБ, 2001. – 624 с.

285. Україна у Брюсселі підписала угоди щодо прикордонної співпраці і реформи держслужби/ [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.unn.com.ua/uk/news/1628641-ukrayina-u-bryusseli-pidpisala-ugodi-schodo-prikordonnoyi-spivpratsi-i-reformi-derzhsluzhbi>

286. Україна: політичні стратегії модернізації : зб. наук.-аналіт. доп. / за ред. М.М. Розумного (заг. ред.), О.А. Корнієвського, В.М. Яблонського, С. О. Янішевського. – К. : НІСД, 2011. – 328 с.

287. Україна: стратегічні пріоритети: Аналітичні оцінки. – 2004. – К.: НІСД 2004. — 344 с.

288. Устич С. І. Кордон, війна та мир в долі сучасного світу: монографія / С. І. Устич; Ред.: Б. Кушнір. – Ужгород: Карпати, 2010. – 326 с.

289. Федан Р. Українсько-польський кордон та його просторові бар'єри / Р. Федан // Регіон. економіка. – 2001. – № 3. – С. 256-261.

290. Федоренко В. Л. Методологія дослідження проблем системи конституційного права: основні етапи генезису [Електронний ресурс] – Режим доступу: // <http://nbuv.gov.ua>.

291. Філіповська О.О. Транскордонне співробітництво: Україна-Польща-Білорусь (інструменти фінансового забезпечення) / О.О. Філіповська // Регіональна економіка. – 2007. – № 1. – С. 43-55.

292. Форум Чорноморського прикордонного співробітництва. Офіційний сайт Державної прикордонної служби / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dpsu.gov.ua/ua/>

293. Фрицький О. Ф. Конституційне право України: підруч./ О. Ф. Фрицький. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 536 с.

294. Характеристика адміністративно-правових режимів, встановлених на державному кордоні/ [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.studfiles.ru/preview/5483356/page:53/>

295. Хандожко В.Э. Теоретико-правовые аспекты установления пограничных зон и пограничных режимов в Российской Федерации : дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : специальность 20.02.03 / В.Э. Хандожко. – М., 2002. – 281 с.

296. Цветкова О.В. Территория и границы: внутривосточное и межрегиональное измерение/ О.В.Цветкова. – М.: Логос, 2014. – С. 12.

297. Цимбалістий Т.О. Конституційно-правовий статус державного кордону України: автореф. дисерт. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук за спеціальністю 20.02.03 – військове право; військові аспекти міжнародного права / Т.О. Цимбалістий; Акад. Прикордон. військ України ім. Б.Хмельницького. – Хмельн., 1998. – 18 с.

298. Цимбрівський Т.С. Дотримання принципів територіальної цілісності та непорушності кордонів у міжнародному праві: автореф. дисерт. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.11 – міжнародне право/ Т.С. Цимбрівський; Київ. націон. універ. імені Тараса Шевченка. – Київ, 2008. – 20 с.

299. Чекаленко Л. Формування нової моделі українсько-російських відносин на сучасному етапі глобалізації /Л. Чекаленко // Науковий вісник Дипломатичної академії України при МЗС України. – 2004. – Вип.10. – С 34 – 39.

300. Четвериков А.О. Правовой режим пересечения людьми внутренних и внешних границ государств-членов Европейского Союз (под ред. и предисл. С.Ю. Кашкина). – М.: Волтерс Клувер, 2010 г. – 54 с.

301. Чехович С. Б. Елементарний курс міграційного права України : Конспект лекцій : навч. посіб./ С. Б. Чехович. – К. : МАУП, 2004. – 216 с.

302. Чиказька Конвенція про цивільну авіацію від 7 грудня 1944 р./ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http:// zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_038](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_038).

303. Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран: учеб./ В. Е. Чиркин. – М. : Юристъ, 2001. – 600 с.

304. Чорновол І. П. Компаративні фронтири: світовий та вітчизняний вимір: автореф. дисер. на здобуття наук. ступеня докт. істор. наук за спеціальностями 07.00.01 – Історія України; 07.00.02 – Всесвітня історія/ І. П. Чорновол; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2016. – 35 с.

305. Чудновський О.І. Питання законодавчого регулювання захисту та охорони державного кордону України/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.br.com.ua/referats/Dergh_reguluvanya/110121-4.html

306. Чумак В.В. Державний кордон як об'єкт адміністративно-правового регулювання/ В.В. Чумак / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/1981/%C2>

307. Шамсумова Э.Ф. Правовые режимы (теоретический аспект) : дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : специальность 12.00.01 / Э.Ф. Шамсумова. – Екатеринбург, 2001. – 213 с.

308. Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн. Академічний курс: підруч. / В.М. Шаповал. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 472 с.

309. Шаптала Н К., Задорожня Г. В. Конституційне право України: навч. посіб. / Н. К. Шаптала, Г. В. Задорожня. – Запоріжжя : Дике Поле, 2012. – 480 с.

310. Шишолін П. А. Прикордонна безпека України: концептуальні засади / П. А. Шишолін, М. М. Михеєнко // Науковий вісник Прикордонних військ. Науково-практичний альманах. – Хм., 2002. – № 1. – С. 3–5.

311. Шкабаро В. М. Конституційно-правова основа державного кордону України /В. М. Шкабаро / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/4_SND_2014/Pravo/8_157442.doc.htm

312. Шуйський Ю. Довжина берегів Чорного та Азовського морів у межах України /Ю. Шуйський / Укр. геогр. журн. – 2001 – № 1. – С. 33 – 36.

313. Щерба Г. Депортація населення з польсько-українського пограниччя/ Г. Щерба // Українсько-польські відносини в Галичині у XX столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 300–304.

314. Юридический словарь/ гл. ред.: С.Н. Братусь, Н.Д. Казанцев, С.Ф. Кечекьян, Ф.И. Кожевников, В.Ф. Коток, П.И. Кудрявцев, В.М. Чхиквадзе. – М.: Государственное издат. юрид. литературы, 1973. – 781 с.

315. Юридический энциклопедический словарь/ гл. ред. А.Я. Сухарев; ред. кол.: М. Богуславский и др. – 2-е изд. – М.: СЭ. – 1987. – 527 с.

316. Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемчушенко (голова редкол.) та ін. – К.: „Укр. Енцикл.”, 2001. Т. 3: К–М. – 792 с.

317. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : „Укр. Енцикл.”, 1998. Т. 6: Т–Я. – 2004. – 768 с.

318. Эсенбаев М. А. Правовой режим государственной границы Кыргызской Республики : дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук: специальность 20.02.03/ М. А. Эсенбаев. – Москва, 2002. – 168 с.

319. Яценко Б. П. Країнознавство: основи теорії: навч. посіб. для студ. геогр. спец. вищ. навч. закл. / Б.П. Яценко, В.К. Бабарицька. – К.: Либідь, 2009. – 312с.

320. Additional Protocol to the European Outline Convention on Transfrontier Cooperation Between Territorial Communities or Authorities (Strasbourg, 9.XI. 1995) / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.coe.fr/>

321. Beazley's national security plan/ [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.ag.gov.au/agd/www/attorneygeneralHome.nsf/Page/Media_Releases_2001_October_Beazley's_National_Security_Plan.

322. Benjamin I. The Meaning of Terms limes and limitance/ Isaac Benjamsn // The Journal of Poman Studies, 1988. – Vol. 78. – P. 125-130.
323. Brownlie Ian. Principles of International law. – Oxford. 1990. – P. 10–15
324. Canada, Securing An Open Society: Canada's National Security Policy, April 2004/ [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.pco-bcp.gc.ca/docs/Publications/NatSecurnat/natsecurnat_e.pdf.
325. Febvre L. Frontier: The Word and the Concept// A New Kind of History from the Writings of Lucien Febvre. – London: Routledge, 1973. – P. 208–218.
326. Czyzewski K. The Idea of a Border in the European Tradition/ K. Czyzewski //Regional Contact. – 1995. – № 10 – P. 120-128.
327. EU Police Cooperation: National Sovereignty Framed by European Security? // Bigo Didier. Security versus Justice? Police and Judicial Cooperation in the European Union. [ed. / Elspeth Guild; Florian Geyer]. – Ashgate, 2008. – P. 91 – 108.
328. Labor's Framework for an Australian Coast Guard/ [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.alp.org.au/policy/pdpcoastguard230100.html>.
329. Lehner J.-P. Twelve Brief Notes on Transborder Regions in Europe/ J.-P. Lehner // Regional Contact. – 1995. – № 10. – P. 291 – 292.
330. Levrat N. Public international law thesis on the law applicable to transfrontier cooperational agreements between sub-national public authorities/ N.Levrat. – Geneva, 1994. – P. 273.
331. Peelers Yvo. Transfrontier Cooperation for National Minorities/ Yvo Peelers. //Regional Contact. – 1995. – №10. – Pp. 244 – 251.
332. Ricq Ch. Handbook of transfrontier cooperation/ Ch. Ricq. – Strasburg, Council of Europe, 2006.
333. Select Committee of Experts on Transfrontier Cooperation. Data Sheets on Local and Regional Transfrontier Cooperation Bodies in Europe. – Strasbourg, 1992.
334. Siddaway J. Rebuilding Bridges: A Critical Geopolitics of Iberian Transfrontier Cooperation in a European Context/ J. Siddaway // Environment and Planning. – 2001. – Vol. 19. – P. 743 – 778.

335. Snushall B. The enforcement aspects of Australia's oceans policy / B. Snushall. – Canberra: Sea Power Centre, 2003. – P. 8.

336. Theory and Practice of Transborder Cooperation/ ed. by Remigio Ratti and Shalom Reichman. – Basel, 1993. – 376 p.

337. Treaty on European Union / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eurotreaties.com/maastrichttext.html>.

338. U.S. Government Accountability Office, Border Security: Opportunities to Increase Coordination of Air and Marine Assets (GAO-05-543): Report to the Chairman, Subcommittee on National Security, Emerging Threats, and International Relations, Committee on Government Reform, House of Representatives. – Washington, 2005. – P. 3–5.

339. Whittaker C.R. Frontiers of the Roman Empire. A Social and Economic Study/ C.R. Whittaker. – Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1994.

340. Wspolna polsko-ukrainska strategia wspolpracy transgranicznej. Lubelskie, Podkarpackie, Wolynskie, Lwowskie. 2005-2015. Razem ku przyszlosci. – Lublin: Dom Europy, 2005. – 50 s.

341. Zotti Delli G. Problems and Prospects of Transfrontier Cooperation. Alpe-Adria and the Euro-Region "Istria"/Regional Contact. – 1995. – No 10. – P. 137–142.

342. Berezenko V. V. The development of the institute state border: functional aspect / Березенко В. В. Розвиток інституту державного кордону: функціональний аспект/ В. В. Березенко // The scientific heritage. – 2016. – № 7 (7). – С. 84 – 88.

343. Kazuto S. «Borderless» Activities Happen Only in a «Borderful» World: Ontological Borders and Institutional Borders in Integrated Europe / Suzuki Kazuto // International Relations. – Vol. 162 (2010). – Pp. 9-23.

344. Silva J. A. Exhorto fronterizo. algunas experiencias en la zona fronteriza ciudad Juárez-el paso. Rogatory letter border. Some experiences in the border area Juarez City-El Paso/ J. A. Silva/ [Електронний ресурс] – Режим доступу: [www.juridicas.unam.mx http://biblio.juridicas.unam.mx/bjv](http://biblio.juridicas.unam.mx/bjv)

ДОДАТКИ**Акти впровадження****Додаток А****АДМІНІСТРАЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ
ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ****(Адміністрація Держприкордонслужби України)**

01601, Київ - 601, вул. Володимирська, 26, тел.: (044) 235-11-00, факс: (044) 234-84-80

E-mail: adpsu@dpsu.gov.ua, www.dpsu.gov.ua

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження
аспіранта Березенка Віктора Вікторовича
за темою: «Правовий режим державного кордону України: конституційно-
правові аспекти регулювання та захисту», поданого на здобуття наукового
ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 –
конституційне право; муніципальне право

У матеріалах дисертаційного дослідження аспіранта Березенка Віктора Вікторовича з проблем конституційно-правового статусу державного кордону України за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук, поданих до Державної прикордонної служби України, містяться цікаві ідеї та пропозиції щодо використання працівниками Державної прикордонної служби України. У зазначених матеріалах досліджуються питання з проблем: конституційно-правового статусу державного кордону України; національної стратегії охорони державного кордону України та проблеми її забезпечення в сучасних умовах; безпеки державних кордонів – важливий чинник протидії нелегальній міграції; конституційно-правових аспектів регулювання та захисту державних кордонів України.

У матеріалах дисертаційного дослідження Березенка В.В. зазначається, що державний кордон відокремлює територію однієї держави від територій

АДМІНІСТРАЦІЯ ДЕРЖПРИКОРДОНСЛУЖБИ УКРАЇНИ
Вх. №95/0/34-17 від 12.04.2017

Поряд з цим, велику увагу було приділено і вивченню відповідного зарубіжного досвіду у цій сфері з метою внесення конкретних пропозицій стосовно удосконалення національного законодавства нашої Держави. Загальні висновки до роботи відображають основні ідеї та положення дисертації.

Дисертаційне дослідження Березенка В.В. є структурованим, методично завершеним та наповненим нормативним матеріалом. В дисертації послідовно аргументовані положення, винесені на захист, висновки до розділів зрозумілі та логічно витримані. Аспірант виявив наполегливість та здібності до наукової роботи.

Доцільно би було в подальших наукових дослідженнях прийняти активну участь у розробці нової Концепції розвитку Державної прикордонної служби України, а також проектів нормативно-правових актів щодо забезпечення прикордонної безпеки, попередження і ліквідації загроз державному суверенітету, конституційному ладу, територіальній цілісності й непорушності державних кордонів України.

Таким чином, дисертація Березенка Віктора Вікторовича на тему «Правовий режим державного кордону України: конституційно-правові аспекти регулювання та захисту» є самостійною, завершеною науковою роботою, відповідає спеціальності 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право, вимогам до такого виду робіт, тому може бути рекомендована до захисту у спеціалізованій вченій раді, а її окремі положення, висновки та результати можуть бути використані в наукових дослідженнях, у сфері правотворчості та у навчально-методичній роботі.

Перший заступник Голови
Державної прикордонної служби України
генерал-лейтенант

В.М. Серватюк

«Затверджую»

Ректор Київського університету
туризму, економіки і права

проф. В.К. Федорченко

АКТ

**впровадження результатів дисертаційного дослідження
аспіранта Березенка Віктора Вікторовича
за темою: «Правовий режим державного кордону України:
конституційно-правові аспекти регулювання та захисту»
в освітній процес Київського університету туризму, економіки і права**

м. Київ

«06» березня 2017 року

Комісія у складі:

Неліна Олександра Івановича – доктора юридичних наук, професора,
проректора з організаційно-правової роботи – голова;

Муковського Івана Тимофійовича – доктора історичних наук, професора,
професора кафедри світового господарства і МЕН;

Кручека Олександра Аліковича – кандидата історичних наук, доцента,
завідувача відділу науки і аспірантури;

Черниша Володимира Миколайовича – кандидата юридичних наук,
доцента, професора КУТЕП, завідувача кафедри загальноюридичних дисциплін

розглянула матеріали дисертаційного дослідження аспіранта кафедри
загальноюридичних дисциплін Березенка В.В. на тему: «Правовий режим
державного кордону України: конституційно-правові аспекти регулювання та
захисту» за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право,
на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі права і дійшла
наступних висновків.

У матеріалах, поданих комісії, містяться цікаві ідеї та пропозиції щодо
використання як аспірантом, так й іншими викладачами у науково-педагогічній
діяльності, в тому числі при викладанні таких навчальних дисциплін:
Конституційне право України; Конституційне право зарубіжних країн;
Конституційно-процесуальне право; Міжнародне право; Порівняльне
конституційне право; Право Європейського Союзу; Права і свободи людини в
Україні та їх захист.

У ході впровадження результатів дисертаційного дослідження Березенко
В.В. підготував ряд наукових публікацій, що використовувалися при розробці
навчально-методичних матеріалів, а також для забезпечення навчального процесу
у ході вивчення вищезазначених дисциплін, а саме:

1. Березенко В.В. Законодавче регулювання захисту та охорони державного
кордону України: універсалізація норм міжнародного і національного права/ В.В.

Березенко // Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. – 2016. – №7. – С. 86-92.

2. Березенко В.В. Проблеми концептуального визначення кордону та інших суміжних понять у науці конституційного права/ В.В. Березенко // Юридична Україна. – 2016. – №3-4. – С. 39-44.

3. Березенко В. В. Основні підходи до класифікації державних кордонів/ В.В. Березенко // Порівняльно-аналітичне право. – 2016. – №5 – С. 46-49.

4. Berezenko V.V. The development of the institute state border: functional aspect/ Березенко В.В. Розвиток інституту державного кордону: функціональний аспект/ В.В. Березенко // The scientific heritage. – 2016. – №7 (7). – С. 84-88.

5. Березенко В.В. Правовий статус та режим державних кордонів України / В.В. Березенко // Наукові записки КУТЕП. Збірник наукових праць. – 2015. – Випуск 19. – С. 239-248.

6. Березенко В.В. Теоретичні аспекти правового статусу та режиму державних кордонів України / В.В. Березенко // Стан дотримання прав людини в умовах сучасності: теоретичні та практичні аспекти: тези VI Всеукр. науково-практ. інтернет-конференції (Київ, 24 груд. 2015 р.). – К.: Нац. акад. внутр. справ, 2015. – С. 149-150.

7. Березенко В.В. Конституційно-правовий статус державного кордону України / В.В. Березенко // Правові реформи в Україні: реалії сьогодення : тези доповідей VII Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, присвяченої Дню Юриста України (Київ, 29 жовтн. 2015 р.). – К.: Нац. акад. внутр. справ, 2015. – С. 63-65.

8. Березенко В.В. Національна стратегія охорони державного кордону України та проблеми її забезпечення в сучасних умовах / В.В. Березенко // Європейська інтеграція України: сучасний стан та перспективи розвитку: матер. підсумкової науково-теоретичної конференції (Київ, 22 квітня 2016 року). – К.: Нац. акад. внутр. справ, 2016. – С. 18-20.

9. Березенко В.В. Безпека державних кордонів – важливий чинник протидії нелегальній міграції / В.В. Березенко // Протидія проявам тероризму, сепаратизму, екстремізму та нелегальній міграції в сучасних умовах: стан, проблеми та перспективи: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 28 жовт. 2016 р.). – Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2016. – С. 353-355.

10. Березенко В. В. Конституційно-правові аспекти регулювання та захисту державних кордонів України/ В.В. Березенко // Правові реформи в Україні: реалії сьогодення [Текст] : матеріали VIII Всеукр. наук.-теорет. конф. (Київ, 24 листоп. 2016 р.) / [В. В. Черней, С. Д. Гусарєв, С. С. Чернявський та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2016. – С. 21-24.

Крім того, у дисертаційній роботі обґрунтовано низку концептуальних положень, узагальнень та висновків, які відповідають критеріям наукової новизни і можуть бути використані у науково-дослідній сфері, у сфері правотворчості та у навчально-методичній роботі, зокрема:

– у науково-дослідній сфері: сформульовані та викладені положення, узагальнення, висновки і рекомендації можуть стати основою для подальших

наукових розробок в Конституційному праві України, Праві Європейського Союзу, спецкурсі Права і свободи людини в Україні та їх захист;

– у сфері правотворчості: висновки та пропозиції, сформульовані у дисертації, можуть використовуватися для подальшого вдосконалення конституційно-правового механізму забезпечення основних свобод людини і громадянина в Україні, підготовці закону «Про заходи щодо активізації євроінтеграційного прикордонного співробітництва»;

– у навчально-методичній роботі: узагальнені і викладені в дисертації положення можуть використовуватися при підготовці навчальних та навчально-методичних посібників з курсу «Права людини і громадянина в Україні», «Права і свободи людини в Україні та їх захист».

На підставі зазначеного, комісія констатує доцільність використання окремих положень, висновків та результатів дисертаційного дослідження аспіранта Березенка Віктора Вікторовича «Правовий режим державного кордону України: конституційно-правові аспекти регулювання та захисту» в освітньому процесі Київського університету туризму, економіки і права при характеристиці законодавчого регулювання захисту та охорони державного кордону України, конституційно-правового статусу державного кордону, національній стратегії охорони державного кордону, розробці заходів щодо активізації євроінтеграційного прикордонного співробітництва тощо.

Голова комісії,
Проректор з організаційно-правової
роботи, доктор юридичних наук, професор

О. І. Нелін

Члени комісії:

Доктор історичних наук, професор,
професор кафедри світового
господарства і МЕН

І. Т. Муковський

Завідувача відділу науки і аспірантури,
кандидат історичних наук, доцент

О. А. Кручек

Завідувач кафедри
загальноюридичних дисциплін
кандидат юридичних наук, доцент,
професор КУТЕП

В. М. Черниш